

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО”**

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

№ 2 (42)

**КИЇВ
2019**

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, протокол № 3 від 11 березня 2019 року.

Журнал внесено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з політологічних, соціологічних, юридичних наук відповідно до Постанов Президії Вищої атестаційної комісії України від 09.07.1999 № 1-05/7 та від 14.04.2010 р. № 1-05/3; Наказу МОН України від 13.07.2015 № 747 (додаток 17).

*Вісник Національного технічного університету України
“Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право
включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща).*

www.socio-journal.kpi.kiev.ua

Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. – Київ, 2019. – № 2 (42). – 150 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

О.О. Кравчук – д. ю. н., доц., зав. кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського (головний редактор); П.В. Кутуєв – д. с. н., професор, зав. кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського (головний редактор); А.А. Мельниченко – к. філос. н., доц., декан факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського (заступник головних редакторів); А.О. Ручка – д. філос. н., професор, головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України; А.П. Горбачик – к. фіз.-мат. н., доц., декан факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; А.С. Радей – к. філос. н., ст. викладач кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Б.В. Новіков – д. філос. н., професор, зав. кафедри філософії факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.А. Мисливий – д. ю. н., професор кафедри публічного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.М. Денисенко – д. політ. н., професор, зав. кафедри теорії та історії політичної науки ЛНУ ім. Івана Франка; В.М. Кулик – д. політ. н., головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; В.С. Бакіров – д. с. н., професор, академік НАН України, зав. кафедри прикладної соціології, ректор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; Д.І. Голосніченко – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.Д. Лук'янчиков – д. ю. н., професор кафедри інформаційного права та права інтелектуальної власності факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.І. Головаха – д. філос. н., професор, зав. відділу методології та методів соціологічних досліджень Інституту соціології НАНУ; І.П. Голосніченко – д. ю. н., професор, заст. директора з наукової роботи Київського інституту інтелектуальної власності і права Національного університету «Одеська юридична академія»; Л.Г. Сокурняська – д. с. н., професор, зав. кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; Л.Є. Смола – д. політ. н., професор кафедри видавничої справи та редагування КПІ ім. Ігоря Сікорського; Л.М. Хижняк – д. с. н., професор, заст. декана з наукової роботи Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; Н.В. Костенко – д. с. н., професор, зав. відділу соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАНУ; О.А. Фісун – д. політ. н., професор, зав. кафедри політології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; О.В. Тріщук – д. із соц. к., професор, зав. кафедри видавничої справи та редагування ВПІ КПІ ім. Ігоря Сікорського; О.Г. Злобіна – д. с. н., професор, зав. відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ; О.Д. Куценко – д. с. н., професор, зав. кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; О.І. Салтовський – д. політ. н., професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка; О.С. Мурадян – к. с. н., доц., декан факультету соціології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна; С.О. Макеєв – д. с. н., професор, зав. відділу дослідження соціальних структур Інституту соціології НАНУ; Ю.С. Ганжуров – д. політ. н., професор, заслужений працівник культури України, зав. кафедри менеджменту видавничо-поліграфічної галузі КПІ ім. Ігоря Сікорського;

МІЖНАРОДНИЙ СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Абель Полезе – Ph.D. з соціальних наук, ст. науковий співробітник Інституту політичних наук та врядування Талліннського технічного університету, Таллінн, Естонія; Адріана Міка – доктор наук (габілітований доктор) з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Польща; Алієв Амір Ібрагім огли – д. ю. н., професор, декан юридичного факультету Бакинського державного університету, Азербайджанська Республіка; А.В. Коротаєв – д. іст. н., зав. лабораторії моніторингу ризиків соціально-політичної дестабілізації Науково-дослідного університету «Вища школа економіки», Москва, РФ; Анджей Пукшто – д. політ. н., зав. кафедри політичних наук Університету Вітовта Великого, Литва; Войцех Рафаловський – Ph.D з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету; Георгій Дерлуг'ян – Ph.D з соціології, професор соціології та публічної політики філіалу Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі, ОАЕ; Джесіка Зиховіч – Ph.D зі слов'янських студій, наукова співробітниця Центру нових демократій імені родини Вейзерів Мічиганського університету; Джеффри Александер – Ph.D з соціології, професор соціології Йельського університету, США; Ева Ясюк – доктор права, перший проректор Вищої торгівельної школи в Радомі, Польща; Ерік Райнерт – Ph.D з економіки, професор управління технологіями Талліннського технічного університету, Естонія, Норвегія; Є. Калужнова – к. е. н., професор університету м. Редінг, Велика Британія, Директор Центру Євроазійських досліджень; Є.І. Степанов – д. філос. н., професор, головний науковий співробітник Інституту соціології РАН, Президент Міжнародної асоціації конфліктологів, Москва, РФ; Іренеуш Садовський – Ph.D з політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних досліджень ПАН, Польща; Кеван Харріс – Ph.D з соціології, асистент-професор соціології Університету Каліфорнії в Лос-Анджелесі, США; І.В. Котляров – д. с. н., професор, директор Інституту соціології НАН Білорусі; Кімітака Мацузато – професор політичних наук Токійського університету, Японія; С.В. Костюкович – к. с. н., старший науковий співробітник відділу соціології соціальної сфери Інституту соціології НАН Білорусі; М.А. Шабанова – д. с. н., професор, зав. кафедри соціально-економічних систем та соціальної політики Науково-дослідного університету «Вища школа економіки», Москва, РФ; Миколай Павляк – Ph.D з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету; Моніка Еппінгер – Ph.D з антропології, асистент-професор соціології права Університету міста Сент-Луїс, США; Н.М. Зарубіна – д. філос. н., професор кафедри соціології Московського державного інституту міжнародних відносин (університету) МЗС РФ; Пал Тамаш – Ph.D з соціології, професор соціології Університету Корвінус, Будапешт, Угорщина; Пітер Г. Соломон – професор політології, права та кримінології університету м. Торонто, Канада; С.О. Нефьодов – к. фіз.-мат. н., д. істор. н., професор Уральського федерального університету, Єкатеринбург, РФ; Сальваторе Бабонос – Ph.D з соціології, асоційований професор соціології та соціальної політики Сіднейського університету, Австралія; Сара Вітмор – Ph.D з політичних наук, старша викладачка університету Оксфорд Брукс, Велика Британія; Тадеуш Кочовські – д. ю. н., професор, зав. кафедри господарського права Вроцлавського економічного університету; Чангу Сонг – Ph.D з політичних наук, викладач університету м. Окленд, Нова Зеландія; С.О. Шавель – д. с. н., професор, головний науковий співробітник відділу соціології соціальної сфери Інституту соціології НАН Білорусі; Яцек Верчінські – д. ю. н., професор, директор аспірантських програм факультету права і адміністрації Варшавського університету; Марек Римза – професор соціології Варшавського університету; Лукан Вей – Ph.D з політичних наук, професор політичних наук університету Торонто, Канада; Шон Лохна – Ph.D з політичної економії, старший радник Міністра з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України; Пол Д'аньєрі – Ph.D з політичних наук, професор політичних наук університету Каліфорнії в Риверсайді (США); Емілі Больє – Ph.D з політичних наук, асоційований професор порівняльної політики Університету Кентуккі; Деніел Федорович – DPhil з політичних наук, дослідник Університету Торонто.

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЯ

Багінський А. В.

Сучасні соціально-політичні конфлікти у структурному вимірі.....6

Дударьов В. В., Попович В. М.

Соціальне замовлення як інструмент підвищення ефективності надання соціальних послуг на регіональному рівні.....11

Казьмірова О. М.

Соціологічні дослідження кредитної поведінки: проблеми та перспективи.....18

Кутуєв П. В., Макаренко Д. В., Северинчик О. П.

Ціннісні зрушення після Євромайдану в контексті розвитку громадянського суспільства в Україні.....22

ПОЛІТОЛОГІЯ

Венка-Вєдєнкіна П. Д.

Деякі методологічні особливості аналізу екологічної політики.....29

Klymanska L. D., Baibakova I. M.

Media designing of social problems in modern Ukraine.....34

Магдич Ю. А.

Надж-технології у процесах політичного маніпулювання суспільною свідомістю.....41

Майніна М. С.

Легітимація євроскептицизму в Європейському Союзі як тренд сучасності.....45

Petriaiev O. S.

Migration challenges to common European identity: between myths and reality.....51

Радей А. С.

Нації за часів глобальних трансформацій: виклики і перспективи.....57

Хар О. Ю.

Особливості інституалізації міжнародних неурядових організацій та їх взаємодії з міжнародними урядовими організаціями.....62

Шуліка А. А.

Основні форми політичних протестів прекаріату.....67

Ярмоленко В. В.

Сек'юритизація проблеми тюркомовного населення Синьцзян-Уйгурського автономного району у відносинах між Китаєм та Казахстаном і Киргизстаном.....71

ПРАВО

Антонюк О. І.

«Трискладовий тест» для оцінки правомірності втручання у право власності.....80

Багіров С. Р.

Недоліки проекту закону про доповнення ст. 286 КК України нормою щодо звільнення від кримінальної відповідальності та ризику його ухвалення.....86

Буренко Р. И.

Сравнительный анализ административной юстиции в государствах Закавказья: Азербайджане, Грузии, Армении.....91

Гуйван П. Д.

Правове регулювання позовної давності за окремими вимогами.....101

Коц Д. В.

Теоретико-правові засади інформації з обмеженим доступом.....107

Піфко О. О.

Особливості законодавчого регулювання критеріїв репрезентативності професійних спілок в Україні та окремих країнах Європейського Союзу112

Хаврук В. О.

Якісні показники злочинності в Україні: порівняльний аналіз за 2017–2018 рр.....118

Юрків Р. О.

Становлення і розвиток законодавства України щодо примусових ліцензій на винаходи (корисні моделі).....133

РЕФЕРАТИ.....139

CONTENTS

SOCIOLOGY

Bahinskyi A.

Modern socio-political conflicts in the structural dimension.....139

Dudaryov V., Popovych V.

Social order as a tool to increase the social services efficiency provision on the regional level.....139

Kazmirova O.

Sociological research of credit behavior: problems and prospects.....140

Kutuev P., Makarenko D., Severynchuk O.

Value transformations and prospects for civil society development in post-Maidan Ukraine.....140

POLITICAL SCIENCE

Venka-Viedienkina P.

Methodological specifics of environmental policy analysis.....140

Klymanska L.

Media designing of social problems in modern Ukraine.....141

Magdych Yu.

Nudge in the processes of political manipulation of social consciousness.....142

Mainina M.

Euroscepticism legitimization in the European Union as a modern trend.....142

Petriaiev O.

Migration challenges to common European identity: between myths and reality.....143

Radei A.

Nations in the times of global transformations: challenges and prospects.....143

Khar O.

Process of politicization of international security intitutes: interaction
of non-governmental organizations with governmental actors of the global system.....143

Shulika A.

Basic forms of political protests of the precariat.....144

Yarmolenko V.

Securitization of Xinjiang Turkic people issue in relations
between China, Kazakhstan and Kyrgyzstan.....144

LAW

Antoniuk O.

Three-Component Test» on Assessing the Legality of Interference in the Right to Ownership.....145

Bahirov S.

Drawbacks of the bill project about supplementing article 286 of the Criminal Code of Ukraine
with the norm of exemption from criminal liability and the risks of its adoption.....145

Burenko R.

Comparative analysis of administrative justice in the states
of the Transcaucasia – Azerbaijan, Georgia and Armenia.....146

Guivan P.

Legal regulation of statute of limitations on individual requirements.....146

Kots D.

Theoretical and legal basis of information with limited access.....147

Pifko O.

The peculiarities of the legislative regulation of the criteria for representativeness
of trade unions in Ukraine and some EU member countries.....147

Khavruk V.

Qualitative indicators of crime in Ukraine: a comparative analysis for 2017–2018.....148

Yurkiv R.

Development of legislation of Ukraine on compulsory licenses for inventions (useful models).....149

ABSTRACTS.....139

СУЧАСНІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ У СТРУКТУРНОМУ ВИМІРІ

Багінський А. В.,

старший викладач кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Стаття розглядає соціетальні, державні та стратегічні аспекти у структурному вимірі соціально-політичного конфлікту. Розглядаються ключові характеристики подолання соціальних суперечностей конфлікту, стратегії протидії недержавним озброєним суб'єктам, міжнародні фактори врегулювання конфлікту.

Статья рассматривает социетальные, государственные и стратегические аспекты в структурном измерении социально-политического конфликта. Рассматриваются ключевые характеристики преодоления социальных противоречий конфликта, стратегии противодействия негосударственным вооруженным субъектам, международные факторы урегулирования конфликта.

The article considers societal, state and strategic aspects in the structural dimension of the socio-political conflict. The key characteristics of overcoming social conflict of conflict, the strategy of counteraction to non-state armed subjects, international factors of conflict resolution are considered.

Ключові слова: конфлікт, соціально-політичний конфлікт, стратегія, держава, озброєні недержавні суб'єкти, інклюзивність.

Постановка проблеми. Структура сучасних соціально-політичних конфліктів має багатоплановий та багатоаспектний вимір. З даними вимірами стикається Українська держава, яка внаслідок російської агресії опинилася у масштабному соціально-політичному конфлікті і має розробляти та втілювати способи його подолання.

Аналіз останніх публікацій. Вказана тематика всебічно розроблена в класичних працях Р. Дарендорфа, Й. Галтунга, Н. Крісті, присвячених вивченню соціально-структурних детермінант конфлікту. Сучасні наукові розвідки стосуються аналізу державної політики у врегулюванні конфлікту (К. Краузе, О. Ютерстонке), проектування стратегічного складника конфліктовирішення (С. Пурі, Дж. Бейліз, Дж. Вірц, К. Грей), вивчення потенціалу миротворчої діяльності для запобігання, врегулювання та подолання соціально-політичних конфліктів (О. Річмонд, Т. Паффенгольц, П. Колліер та А. Хоефлер).

Метою статті є виявлення структурного виміру сучасних соціально-політичних конфліктів у соціетальному, державному та стратегічному аспектах.

Виклад основного матеріалу. Конфлікт у загальному значенні – це протистояння двох або декількох суб'єктів з приводу суперечностей.

На думку Мура, суперечності конфлікту стосуються:

- окремих сфер: юстиції, безпеки, економіки, довкілля;
- даних: дефіциту інформації, різних інтерпретацій, оцінок;
- ресурсів і структур: контроль над ресурсами, енергією та часом;
- відносин: неналежної комунікації, негативних емоцій, деструктивної поведінки;
- цінностей: різних суджень щодо того, що можна вважати правильним, а що ні [1, с. 64].

У класичній праці Р. Дарендорфа наголошується, що саме вихідний стан соціальної структури формує перший етап прояву конфлікту. «На основі істотних в кожному випадку структурних ознак в даній соціальній єдності можна виділити два агрегати соціальних позицій, «обидві сторони» фронту конфлікту. Ці агрегати представників соціальних позицій не є поки в точному сенсі соціальною групою,

вони є квазі-групою, тобто однією тільки виявленою безліччю представників позицій, що передбачає їх схожість і не потребує усвідомлення ними. Але такі «передбачувані» спільності фактично мають виняткове значення. Стосовно деструктивних конфліктів ми повинні сказати, що приналежність до агрегату в формі квазі-групи завжди передбачає очікування захисту певних інтересів» [2, с. 143].

Структурний рівень насильства всебічно розглядав Й. Галтунг. Якщо пряме насильство передбачає актора, який його здійснює у фізичному та психологічному напрямку завдання шкоди, то структурне насильство є скоріше сукупністю умов, коли певний соціальний інститут або соціальна структура наносить шкоду людині, зменшуючи простір задоволення базових потреб [3, с. 170]. В цьому сенсі структурне насильство часто пов'язане з соціальною несправедливістю. Персональне і структурне насильство корелюються у зв'язку з рангами та ієрархіями соціальних систем. Ієрархічні соціальні структури є способами контролю за конфліктом, як це, наприклад, показує феодалне суспільство. Водночас егалітарні соціальні системи як відкривають шлях до подолання конфліктів через кращий розподіл ресурсів у суспільстві, так і зумовлюють появу нових конфліктів через послаблення ієрархічного соціального контролю [3, с. 179].

Структурні причини конфлікту досліджував також Н. Крісті. У відомій роботі «Конфлікт як власність» Н. Крісті наголошує на центральній ролі жертв конфлікту у його подоланні. На його думку, сучасні системи соціального контролю, в тому числі контролю за злочинністю, передбачають центральну роль держави у покаранні за правопорушення. Держава визначає збитки та отримує монополію можливості говорити з правопорушником. В цій ситуації жертва є лузером, оскільки її вимоги не враховуються. Н. Крісті пропонує жертво-орієнтовані суди як альтернативу державному судочинству. І тут відбувається перехід від системи відносин «держава-порушник» до системи відносин «порушник-жертва». В цьому контексті важливо вказати на те, що передусім може зробити порушник для жертви: наприклад, пофарбувати вікно, чи полагодити машину або доглянути садок, або допомогти у задоволенні медичних потреб у місцевій лікарні. Не можна оминути і потреби порушника у соціальній медичній, освітній або релігійній сферах, зокрема, щоб запобігти подальшим порушенням [4, с. 10].

Таким чином, конфлікт має багато суб'єктний вимір, де кожен суб'єкт діє з огляду на власні соціальні інтереси. Водночас з праць класиків випливає, що для подолання конфлікту необхідні інституціональні, а не лише індивідуальні зусилля, оскільки соціальні інтереси груп можна врегулювати на соціальному рівні.

Р. Дарендорф підкреслює, що «другий етап розвитку конфлікту полягає в безпосередній кристалізації, тобто усвідомленні латентних інтересів, організації квазі-груп у фактичні угруповання. Кожен соціальний конфлікт прагне до явного виразу зовні». Шлях до маніфестування латентних інтересів групи є досить швидким і передбачає створення організації груп інтересів. «При цьому звичайно «організація» не означає одне й те саме в разі «класового конфлікту», «конфлікту ролей» або конфлікту в сфері міжнародних відносин» [2, с. 143].

З цієї точки зору серед різновидів соціально-політичного конфлікту найбільш масовим за проявами насильства є збройний конфлікт. Збройний конфлікт передбачає «спірну несумісність, що стосується уряду та/або території, на якій застосування збройних сил обома сторонами, принаймні однією з яких є уряд держави, має своїм наслідком як мінімум 25 загиблих» [5].

У межах Міжнародного гуманітарного права визначаються два основні типи збройних конфліктів – міжнародні та неміжнародні. Розрізнення відбувається за ознакою державного кордону: конфлікт між двома або більше державами вважається міжнародним, тоді як конфлікти, які відбуваються між озброєними суб'єктами всередині однієї держави, називаються неміжнародними [6, с. 116–117].

Тому ключовим політичним інститутом, що несе відповідальність за врегулювання конфлікту, залишається держава. К. Краузе підкреслює, що «дискурс теорії державності, який виник у процесі сучасного державотворення, обертається довкола трьох взаємопов'язаних наративів держави, які охоплюють її ключові функції гарантування безпеки, добробуту та представництва» [7, с. 450]. Краузе зауважує, що перший із них – гарантування безпеки – це головний обов'язок держави перед своїми громадянами. Подібні теоретичні посилення маємо у класичних працях М. Вебера і Т. Гоббса. У першого держава визначається як організація, що має монополію на легітимне використання насильства, яку вона отримує взаємін на гарантування безпеки для своїх громадян. У теорії суспільного договору Гоббса безпека знаходиться в основі держави як політичного Левіафана, що долає анархічний стан «війни всіх проти всіх» [7, с. 450–451].

Подібна раціоналізація соціуму як феномен у теоріях модернізації Т. Парсонса і стає концептуальною рамкою для соціальних інженерів майбутнього, зокрема, в інтервенціях подолання конфлікту.

Крім того, К. Краузе, спираючись на підхід К. Поппера щодо соціальної інженерії, зазначає: «Згідно з цим підходом раціональна дія є можливою тільки тоді, коли її кінцева мета є чітко визначеною, оскільки лише за такої умови може бути складено план практичних заходів. Сучасні заходи у сфері державного будівництва в постконфліктних середовищах дотримуються такої ж самої логіки:

це те, що зумовлює переважну частину заходів більшості зовнішніх сторін, особливо коли вони вже мають готові концепції щодо розвитку демократії, формування судової та правової систем або економічних реформ. Це все, свідомо чи несвідомо, ґрунтується не лише на певній ідеї про те, що спрацює або не спрацює в окремому середовищі, а на тому, як кінцевий продукт – стабільна, колективна, ліберальна, демократична та капіталістична держава – має виглядати» [7, с. 451].

Посилення недержавних суб'єктів конфлікту – характерна риса сучасних збройних протистоянь. Озброєні недержавні суб'єкти (armed groups) – угруповання, що протистоять монополії державі на застосування сили, функціонують за межами державного контролю і мають політичні, воєнні та економічні цілі [8].

П. Колліер та А. Хоефлер визначають два типи озброєних недержавних суб'єктів: 1) Ті, що керуються жадібністю і прагнуть задовольнити в першу чергу економічні інтереси; 2) Ті, що керуються образою, і їхні цілі мають здебільшого політичний контекст [9]. Наприклад, Револьюційний Об'єднаний Фронт у Сьєрра-Леоне за типологією належить до типу «жадібний», оскільки наживається завдяки конфлікту на продажі діамантів. Натомість Каренський Національний Союз – національно-визвольне об'єднання у М'янмі, що протистоїть уряду Бірми, належить до другого типу недержавних озброєних суб'єктів, тому що ставить перед собою мету створити незалежну державу Каренів [10, с. 78].

Водночас озброєні недержавні суб'єкти використовують міжнародну політику для забезпечення своїх соціальних інтересів та позицій. К. Краузе підкреслює, що «випадки Іраку та Афганістану повною мірою ілюструють, що доки місцеві дійові суб'єкти матимуть змогу вдаватися до насильства з метою збільшення вартості агресії для зовнішнього інтервента, буде складно підтримувати довгострокові міжнародні зобов'язання. Тут наявна реальна дилема: якщо зовнішнє зобов'язання прив'язати до фіксованого часового періоду для відведення сил, то найбільш терплячою стороною буде місцевий переможець, оскільки він бажатиме пересидіти спроби зовнішніх дійових суб'єктів перформатувати ландшафт сили та (не)безпеки. З іншого боку, якщо строки відведення сил не встановлювати, існує ризик створення динаміки залежності, за якої безпека слабких і вразливих соціальних дійових суб'єктів залежатиме від зовнішніх сторін: більш сильні сторони вдаватимуться до маніпуляцій і одержуватимуть вигоду від міжнародної присутності, а зовнішні сторони стануть цілями для невдоволення та насильства» [7, с. 454].

Фактор міжнародного втручання у боротьбі з озброєними групами аналізує С. Пурі: «Упродовж останніх 30 років більшість війн відбувалася всередині держав, хоча при цьому різною мірою спостерігалось і зовнішнє втручання. Часто настає момент, коли уряди таких держав доходять висновку, що досягти воєнної перемоги – дуже складно, а тому намагаються шукати певні шляхи політичного вирішення конфлікту. Навіть усвідомлюючи це, забезпечити задовільні результати – непросто. Держави можуть виявитися нездатними чітко сформулювати досяжні в довгостроковій перспективі цілі. Вони також можуть бути нездатними сформулювати й запровадити стратегію, яка поєднує примусові заходи з політичними угодами... Є кілька варіантів поєднання боротьби зі збройними угрупованнями та ведення переговорів з ними. У деяких випадках держави воювали, сідали за стіл переговорів, а потім знову відновлювали збройне протистояння. В інших випадках держави воювали та вели переговори одночасно. Окремі держави, які воювали з різними збройними угрупованнями, застосовували індивідуальний підхід, воюючи з одними та домовляючись з іншими. Кожна війна демонструє унікальний взаємозв'язок між воєнними та політичними заходами, позаяк цей взаємозв'язок завжди існує» [11, с. 7].

Для розуміння стратегії врегулювання конфлікту необхідно зрозуміти, що таке стратегія у конфліктологічних студіях загалом. Для концептуалізації стратегії застосовується підхід політичного реалізму, згідно з яким будь-які суб'єкти політики діють відповідно і винятково до особистих інтересів. Ідея політичного реалізму знаходить свій вияв у творчості Т. Гоббса, де людина розглядається як егоїстична та конфліктна за природою, проте інколи здатна на хороші прояви. Відповідно, конфлікти між державами є явищем цілком закономірним, оскільки наднаціональні органи, на думку реалістів, є малоефективними у подоланні державних суперечок.

Один з класиків реалізму Г. Морґентау запропонував шість принципів політичного реалізму:

1) Політичний реалізм передбачає, що політика, як і суспільство в цілому, керується об'єктивними законами, що вкорінені у людській природі. Для того щоб покращити суспільство, передусім необхідно розуміти закони, за якими це суспільство живе;

2) Ключовою точкою політичного реалізму є концепт інтересу, визначений у термінах влади. Цей концепт створює зв'язок між фактами міжнародної політики та їхнім розумінням;

3) Політичний реалізм не заперечує, що інтерес може залежати від часу, місця та обставин;

4) Універсальні моральні принципи не можуть бути дороговказом до реалізації інтересу (тут реалісти суворо протистоять ідеї І. Канта про «вічний мир», що базується на універсальних принципах);

5) Політичний реалізм відмовляється зводити моральні цілі націй до моральних цілей світу;

6) Відмінність політичного реалізму від інших теорій полягає у визнанні політичної сфери автономною від інших сфер суспільства [12, с. 4–15].

У такій ситуації держави у світовій політиці постійно перебувають у конкурентній і конфліктній боротьбі. І якщо їхні інтереси не співпадають з міжнародними правовими нормами, то держави з легкістю їх порушують. Дана диспозиція відображає анархічний характер світової політики та міжнародних відносин.

Стратегічні дослідження враховують політичний реалізм та орієнтований на державу підхід. Водночас критики державо-центричного і політико-реалістичного підходу зауважують, що «стратегії настільки стурбовані загрозами інтересам держав, що вони ігнорують проблеми безпеки всередині держави. Багато хто зі спостерігачів стверджує, що держава не є найбільш відповідним референтом для вивчення безпеки. Увагу слід радше зосередити на особистості, безпеці якої часто загрожує держава, замість того, щоб захищати її. Інші автори, які сприймають ерозію держави, що зростає, воліють зосереджуватися на «суспільній безпеці» чи навіть на проблемах глобальної безпеки» [13, с. 12].

З точки зору залучення різноманітних суб'єктів (окрім держави) врегулювання конфлікту у стратегії переговорів з ОНС важливу роль грає інклюзивність як широка включеність різних соціальних груп залучених до конфлікту у переговорний процес.

Т. Паффенгольц виокремлює сім форм участі додаткових сторін у переговорних процесах щодо миру:

1) Безпосередня представленість за столом переговорів. Здійснюється в процесі переговорів на найвищому рівні (Track 1) за допомогою розширення кількості делегацій та учасників, а також залучення широких верств населення у формат національних ініціатив, зокрема, національного діалогу;

2) Статус спостерігача. Спостерігачі можуть бути присутніми на більшості або на всіх переговорних сесіях, проте не можуть виступати офіційно і не мають відповідних повноважень;

3) Слухання. За допомогою них збираються думки різних груп населення, отримуються фактичні дані та формується консенсус;

4) Інклюзивні комісії, які мають офіційний статус до початку або під час переговорів;

5) Робочі групи щодо вирішення проблем на найвищому рівні. Зустрічі таких груп проводяться зазвичай неофіційно і не оголошуються громадськості. Вони об'єднують представників, близьких до лідерів конфліктуючих сторін і забезпечують простір для дискусій без необхідності підписувати договір;

6) Громадське прийняття рішень. Мирні угоди і конституції вимагають ратифікації і забезпечують демократичну легітимність процесу;

7) Масові акції. Масові протести є ще однією формою участі, за допомогою якого учасники включаються у процес завдяки вільному вираженню своєї думки [14, с. 14].

Таким чином, миробудівництво як робота з соціальними причинами конфліктів має враховувати багатоаспектну природу соціально-політичного протистояння, створювати ефективні державні стратегії для подолання наслідків насилля.

Висновки. Структурний вимір сучасного соціально-політичного конфлікту передбачає розуміння і узгодження інтересів різноманітних соціальних груп. Ресурсним потенціалом для такого узгодження володіє модерна держава, основною функцією якої залишається забезпечення безпеки громадян. Стратегія врегулювання конфлікту повинна враховувати як воєнні, так і переговорні методи боротьби з недержавними озброєними суб'єктами, а також інклюзивність як політичне представництво широких груп населення у мирних процесах та урядуванні.

Література:

1. Moore, Ch. W. *The Mediation Process – Practical Strategies for Resolving Conflict*. Jossey-Bass, 2014. 707 p.
2. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта. *Социологические исследования*. Май 1994. № 5. С. 142–147.
3. Galtung J. Violence, Peace, and Peace Research // *Journal of Peace Research*, Vol. 6, No. 3 (1969), pp. 167–191. URL: http://www2.kobe-u.ac.jp/~alexroni/IPD%202015%20readings/IPD%202015_7/Galtung_Violence,%20Peace,%20and%20Peace%20Research.pdf.
4. Christie, N. Conflicts as Property. *British Journal of Criminology, Delinquency and Deviant Social Behaviour*, 17:1. – Pp. 1–15.
5. Definitions, sources and methods for Uppsala Conflict Data Program Battle-Death estimates. URL: <https://ucdp.uu.se/downloads/old/brd/ucdp-brd-conf-41-2006.pdf>.
6. Бескоровайний С.Я. Види збройних конфліктів та їх правове регулювання. *Юридична наука*. 2014. № 3. С. 116–126.

7. Krause, Keith, Jütersonke, Oliver. Peace, Security and Development in Post-Conflict Environments. «Security Dialogue», № 36(4), 2005 p., p. 447–462.
8. Choosing to engage: Armed groups and peace processes, 2005. URL: <https://www.c-r.org/accord/engaging-armed-groups/introduction-engaging-armed-groups-peace-processes>.
9. Collier, P., Hoeffler, A. Greed and grievances in civil war. Oxford Economic Papers. 56. 2004. P. 563–595.
10. Jo, H., Dvir, R. , and Isidori, Y. “Who Is a Rebel? Typology and Rebel Groups in the Contemporary *Middle East*” *Middle East – Topics & Arguments*, Vol. 6, May 2016, pp. 76–86. URL: <https://meta-journal.net/article/view/4571/4994>.
11. Puri, Samir. The strategic art of confronting armed groups // Adelphi Series, 2015. 55:459, pp. 7–14.
12. Strategy in the Contemporary World / edited by John Baylis, James J. Wirtz, Colin S. Gray. OUP Oxford, 2013. 454 p.
13. Morgenthau, Hans J. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace, Fifth Edition, Revised, (New York: Alfred A. Knopf, 1978).
14. Паффенхольц Т., Хирблингер А., Ландау Д., Фритш Ф., Дейкстра К. Инклюзивность как путь к предотвращению насилия: от создания политического импульса до поддержания устойчивого мира. Женева : Inclusive Peace and Transition Initiative (The Graduate Institute of International and Development Studies). 2017. 34 с.

СОЦІАЛЬНЕ ЗАМОВЛЕННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

Дударьов В. В.,
*кандидат політичних наук,
доцент кафедри соціальної роботи
Національного університету «Запорізька політехніка»*

Попович В. М.,
*доктор філософських наук,
доцент кафедри соціальної роботи
Національного університету «Запорізька політехніка»*

У статті розглянуто теоретичні і практичні аспекти впровадження інструменту соціального замовлення в системі соціального обслуговування на регіональному рівні. Доведено, що основними умовами, які сприятимуть позитивному соціальному ефекту від упровадження соціального замовлення в систему соціального обслуговування, є: інституціоналізація соціального замовлення, ефективна й скоординована інформаційно-комунікативна взаємодія суб'єктів соціального замовлення, забезпечення реалізації принципів відкритості та доступності конкурсної системи соціального замовлення, розвиток локальних інституцій громадянського суспільства.

В статье рассмотрены теоретические и практические аспекты внедрения инструмента социального заказа в системе социального обслуживания на региональном уровне. Доказано, что основными условиями, которые будут способствовать положительному социальному эффекту от внедрения социального заказа в систему социального обслуживания, являются: институционализация социального заказа, эффективное и скоординированное информационно-коммуникативное взаимодействие субъектов социального заказа, обеспечения реализации принципов открытости и доступности конкурсной системы социального заказа, развитие локальных институтов гражданского общества.

The article considers the theoretical and practical aspects of the social order tool's implementation and realization in the social service system at the regional level. It has been proven that the basic conditions that will contribute to a positive social effect from the a social order introduction into the social service system are: the social order institutionalization, effective and coordinated information and communication interaction between the social order subjects, ensuring realization of the competitive system openness and availability principles in social order, the civil society's local institutions' development.

Ключові слова: соціальне замовлення, соціальне обслуговування, соціальні послуги, соціальне партнерство, громадські організації, територіальна громада, критерії соціальної ефективності.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Розвиток українського суспільства в перехідний період, трансформація соціальної, економічної і політичної сфери суспільства передбачає впровадження нових підходів до управління системою соціального захисту населення, що, по-перше, пов'язане із поступовим формуванням нової моделі соціальної політики неоліберального типу, по-друге – з децентралізацією системи державного управління і по-третє – з розширенням сфери взаємодії держави і громадянського суспільства, особливо в системі соціального захисту і надання соціальних послуг населенню. Вплив цих чинників вимагає застосування більш ефективних та якісних інструментів та механізмів надання соціальних послуг населенню (з урахуванням закордонного досвіду), серед яких найбільшого поширення набуло соціальне замовлення на соціальні послуги в межах окремого регіону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Певні напрацювання в межах окресленої проблематики мають вітчизняні науковці. Так, на різних аспектах соціального захисту й соціального обслу-

говування зосередили свої наукові розвідки О. Базилюк, В. Бех, В. Бідак, В. Гошовська, В. Грушко, Т. Єфременко, М. Лукашевич, В. Мандибур, О. Мачульська, Н. Мельник, В. Скуратівський, Ю. Сурмін, М. Туленков, В. Черняк, О. Яременко та ін. Досить плідно працюють у зазначеному науковому напрямі Н. Балабанова, І. Дубровський, В. Жуков, Б. Ільченко, О. Крутий, Б. Кухта, О. Куценко, О. Мірошніченко, Д. Неліпа, Н. Ніжник, Л. Пашко, Н. Піроженко, Ю. Приймак, А. Сіленко та інше.

Кращому розумінню проблем системи надання соціальних послуг сприяли роботи таких вітчизняних дослідників і науковців, як О. Бухтіяров, С. Дидик, К. Дубич, А. Матвійчук, А. Воронцова. Я. Белєвцова в дисертаційному дослідженні [1] аналізує сучасний стан надання соціальних послуг та акцентує увагу на налагодженні постійної взаємодії з отримувачами соціальних послуг; організації співпраці з постачальниками соціальних послуг; безперервне покращення функціонування відповідних підрозділів (суб'єктів), що надають соціальні послуги; управління системою соціальних послуг тощо. У. Моторнюк [11], аналізуючи сучасний стан надання соціальних послуг, визначає зміни в законодавстві та основні позитивні статистичні зрушення в діяльності суб'єктів, що надають соціальні послуги, та робить акцент на джерелах фінансового забезпечення надання соціальних послуг в Україні. У монографії М. Кравченко чітко визначено недоліки функціонування системи надання соціальних послуг, зокрема, монополізацію державою надання таких послуг, недофінансування системи, недостатнє врегулювання нормативно-правової бази, нівелювання залученням громадських, благодійних і релігійних організацій, а також суб'єктів підприємництва до надання таких послуг, відсутність механізмів інформування населення про такі послуги, ліцензування та моніторингу якості їх надання [8, с. 244–255]. Науковець слушно відмічає, що в Україні не достатньо вивчені кращі закордонні моделі надання соціальних послуг, та аналізує можливості їх впровадження на теренах нашої країни.

Проблемам впровадження технології соціального замовлення в сучасній системі соціального обслуговування присвячені праці В. Бека, В. Брудного, С. Горбунова-Рубан, К. Дубич, Т. Кічі, А. Крупника, К. Міщенко, Т. Семигіної, Р. Синельникової, Р. Тофтісової-Матерон та інших. Однак у спеціальній літературі недостатньо уваги приділено дослідженню соціального замовлення як інструменту підвищення ефективності надання соціальних послуг на регіональному рівні в контексті їх затребуваності територіальними громадами.

Метою статті є виявлення особливостей впровадження соціального замовлення в системі соціального обслуговування на регіональному рівні та виокремлення критеріїв ефективності реалізації соціального замовлення в наданні соціальних послуг на рівні територіальних громад.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній літературі здійснювалися спроби конкретизувати суть соціального обслуговування різних категорій населення, визначаючи його як складник сучасної соціальної політики, принципово новий напрям соціального захисту населення [16, с. 76–79]. Причому соціальне обслуговування розглядається як створення умов для задоволення потреб людей для їх розвитку, що підкреслює індивідуальний початок в соціальній політиці, а крім того, розглядається як безумовна функція суспільства і держави, як процес надання соціальних послуг.

В Україні система надання соціальних послуг (соціальне обслуговування) знаходиться в сфері державного управління. Розглянемо деякі визначення соціального обслуговування і його основної категорії «соціальні послуги». Згідно із Законом України «Про соціальні послуги» під соціальним обслуговуванням розуміють систему соціальних заходів, яка передбачає сприяння, підтримку і послуги, що надають соціальні служби окремим особам чи групам населення для подолання або пом'якшення життєвих труднощів, підтримки їх соціального статусу та повноцінної життєдіяльності [7].

Сучасні науковці розглядають соціальне обслуговування у вузькому і широкому значеннях. Наприклад, М. Буянова, відстоюючи юридично-правовий підхід, розглядає його як складник системи соціального забезпечення, основною функцією якого є надання переважно матеріальних послуг з метою запобігання або зниження негативних соціальних ризиків. У широкому значенні соціальне обслуговування охоплює собою всі інші, крім грошових виплат, види соціальних послуг [2, с. 16–18]. Актуальним також є інший підхід (Б. Сташків), в якому соціальне обслуговування визначається через процесуальний аспект, тобто як діяльність закладів соціального захисту з метою надання соціальних послуг особам та їх сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах [16, с. 77].

К. Дубич зазначає, що соціальне обслуговування є формою надання соціальних послуг, визначаючи, що система надання соціальних послуг, це складна, відкрита соціально-економічна система, яка складається з сукупності державних органів і недержавних організацій, діяльність яких спрямована на надання соціальних послуг особам, окремим соціальним групам, які перебувають у складних життєвих обставинах, не можуть самостійно їх подолати та потребують сторонньої допомоги [6].

Як бачимо, науковці визначають соціальне обслуговування як процес надання соціальних послуг. Так, В. Гончаров в дисертаційному дослідженні «Соціальне обслуговування як організаційно-правова форма соціального забезпечення» розглядає соціальні послуги в двох аспектах: по-перше, це послуги, які спрямовані на задоволення різних соціальних потреб окремих осіб чи груп населення; по-друге, це комплекс заходів і дій, спрямованих на певні соціальні групи або

окремих індивідів, які перебувають у складних життєвих ситуаціях і потребують соціальної адаптації, ресоціалізації і реабілітації [3]. В. Литвиненко [9] інтерпретує соціальні послуги як діяльність відповідних уповноважених законом суб'єктів (соціальних установ різної форми власності і підприємств та фізичних осіб) по відновленню нормального життя людини, що зазнала негативного впливу складних життєвих обставин, шляхом усунення такого впливу або його максимального зменшення. Тобто у широкому розумінні науковець розглядає послуги як форму соціального обслуговування, хоча і відстоює юридично-правовий підхід до визначення соціального обслуговування як форми соціального забезпечення.

Отже, соціальне обслуговування виступає як підтримка соціальних груп чи індивідів, які опинилися в складних життєвих обставинах, відновлення їх соціальних відносин і зв'язків через надання соціальних послуг в спеціальних закладах соціального обслуговування, у широкому сенсі – як оптимізація соціальних взаємодій і відносин в суспільстві, що пов'язано з цілями соціальної політики і управління.

Соціальне замовлення в системі надання соціальних послуг населенню сьогодні набуває значного поширення, особливо на рівні територіальних громад, сприяючи підвищенню ефективності соціального обслуговування в цілому. У 2012 році в Закон України «Про соціальні послуги» були внесені деякі доповнення та зміни. Важливим доповненням стало визначення терміну «соціальне замовлення» як засобу регулювання діяльності у сфері надання соціальних послуг шляхом залучення на договірній основі суб'єктів господарювання для задоволення потреб у соціальних послугах, визначених місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування [7]. За визначенням Т. Семигіної, соціальне замовлення – це комплекс заходів організаційно-правового характеру, спрямованих на реалізацію загальнодержавних та регіональних цільових соціальних програм і соціальних проектів за рахунок бюджетних та інших коштів через укладання соціальних контрактів на конкурсній основі [15, с. 40]. З іншого боку, соціальне замовлення – це економічний механізм, завдяки якому громадські та благодійні організації можуть отримати кошти із місцевого бюджету на здійснення діяльності, спрямованої на розв'язання соціальних проблем, які стоять перед місцевою громадою [14, с. 224]. На думку І. Мещана, соціальне замовлення виступає як технологічна форма соціального партнерства в системі управління соціальним обслуговуванням на регіональному рівні [10, с. 50].

Визначимо та охарактеризуємо базові аспекти соціального замовлення соціальних послуг. Метою соціального замовлення є ефективна взаємодія між державним і недержавним суспільними секторами з питань надання отримувачам соціальних послуг, раціонального використання соціальних видатків, вирішення важливих соціальних проблем, які віднесено органами державної влади до пріоритетів соціальної політики.

Під час розгляду соціального замовлення в рамках інституційного підходу можемо виділити сукупність соціальних суб'єктів – організацій державного, комерційного і некомерційного секторів, напрям діяльності і виконання конкретних функцій – вирішення соціально значущих проблем, а також норми і правила регулювання партнерства – нормативно-правова база. Держава в національній системі соціального обслуговування виконує провідну роль як на функціональному, так і на організаційно-управлінському рівні [12, с. 96–193], але з розвитком громадянського суспільства поширюється тенденція зменшення ролі держави в наданні соціальних послуг – держава стає замовником соціальних послуг від недержавних організацій, покладаючи на себе насамперед бюджетне фінансування універсальних програм і контроль за якістю соціальних послуг, створення нормативно-правових, адміністративно-управлінських і фінансово-економічних умов партнерських відносин в сфері надання соціальних послуг і управління системою закладів соціального обслуговування.

Іншим суб'єктом соціального замовлення в системі соціального обслуговування виступають бізнес-структури, які відіграють провідну роль у формуванні соціальної політики, реалізації соціальних програм, створенні благодійних фондів тощо. Концепцією, яка відображає діяльність бізнес-структур в соціальній сфері, є концепція соціальної відповідальності бізнесу. Ще одним суб'єктом соціального замовлення виступають інституції громадянського суспільства, які працюють на певній території і мають можливість виявляти соціальні пріоритети і реалізувати соціальні програми. І. Нойфельд визначив функції, які виконують недержавні організації в системі соціального обслуговування: 1) обслуговуюча передбачає цільове надання населенню, виходячи з їх потреб, певних соціальних послуг; 2) інформаційна має на меті отримання та формування банків інформації щодо запиту з боку громади на певні соціальні послуги; 3) програмувальна та планувальна передбачає участь у створенні та реалізації соціальних проектів громади, розробка стратегії щодо анагенезу системи соціальних послуг на рівні громади; 4) контролююча передбачає перевірку якості реалізації соціальних послуг та в цілому їх ефективності [13, с. 135–145].

Соціальні послуги, які надаються через соціальне замовлення, фінансуються зазвичай з бюджетів різних рівнів. Соціальне замовлення, на відміну від «традиційного» кошторисного

фінансування бюджетних установ сфери соціального захисту, здійснюється на договірних засадах. Предметом замовлення є соціальні послуги, що сформовані замовником соціальних послуг у вигляді певного технічного завдання, яке включає конкретні параметри, очікувані результати (позитивні зміни в цільовій групі одержувачів послуг) та максимальну вартість соціальних послуг, яка розраховується відповідно до законодавства. Тобто соціальне замовлення здійснюється як через цільові державні і регіональні соціальні програми, так і через розробку окремих соціальних проектів НДО. Як зазначає Ю. Горемікіна, механізмом державної підтримки НДО може бути надання грантів на виконання одноразових соціальних проектів. Однак цей механізм можливо реалізувати лише за таких умов: 1) наявність достатньої кількості фінансових ресурсів у місцевих бюджетах; 2) організація повною мірою має відображати інтереси місцевої влади. Метою надання грантів є сприяння інноваційній діяльності у соціальній сфері, зокрема, і галузях молодіжної політики та громадської просвіти [4, с. 161–168].

Життєвий цикл соціального замовлення становить собою кілька стадій, під час яких виявляють соціальні проблеми, готують, формують і розміщують соціальне замовлення, а також реалізують його та оцінюють результати. Дослідники (Т. Семігіна, К. Міщенко, Т. Кіча) визначають такі стадії соціального замовлення: 1) виявлення та формулювання соціальної проблеми. Ініціатором цього можуть стати як органи влади, так і некомерційні організації. Органи державної влади та місцевого самоврядування, відповідальні за вирішення тієї чи іншої соціальної проблеми і наділені для цього відповідними ресурсами, усвідомлюючи і аналізуючи причини соціальної проблеми, формують завдання на її вирішення.; 2) проведення конкурсу серед структурних підрозділів органів влади і некомерційних організацій на розробку найкращих варіантів цільової соціальної програми та на право стати виконавцем розробленої і затвердженої соціальної програми; 3) укладання соціального контракту між замовником і виконавцем соціального замовлення; 4) здійснення виконавцем за відповідного контролю з боку замовника всіх необхідних процедур для виконання завдань, передбачених умовами соціального контракту; 5) здійснення замовником і виконавцем соціального замовлення моніторингу стану цільової соціальної групи, на задоволення потреб та інтересів якої було спрямоване соціальне замовлення. Дані цього післяконтрактного моніторингу можуть слугувати підставою для формування нового завдання на розв'язання соціальної проблеми і початку нового життєвого циклу соціального замовлення [15, с. 40–41].

Як зазначає К. Дубич, основними перевагами соціального замовлення в сфері соціального обслуговування є: підвищення адресності, доступності соціальних послуг та охоплення ними отримувачів; конкурсний відбір суб'єктів надання соціальних послуг, конкуренція на ринку є потужним стимулом до постійного підвищення якості й ефективності послуг; оптимізація бюджетних соціальних витрат, заощадження і залучення у соціальну сферу додаткових ресурсів; забезпечення відкритості процедур розроблення та прозорості реалізації цільових соціальних програм; протидія проявам корупції та протекціонізму; підвищення рівня ініціативності, активності та контролю з боку громадськості в соціальній сфері; підвищення соціальної захищеності населення, сприяння соціальній згоді; розвиток громадянського суспільства шляхом його участі в процесі соціального замовлення та взяття на себе соціальної відповідальності [5].

Отже, в соціальному замовленні як інструменту підвищення ефективності надання соціальних послуг можна виділити наступні механізми: 1) залучення до управління закладами соціального обслуговування і безпосередньо до надання соціальних послуг на рівні територіальної громади громадських організацій; 2) створення умов для конкурентного середовища під час проведення соціального конкурсу; 3) оптимізація використання бюджетних коштів в системі надання соціальних послуг.

Для дослідження можливостей і перспектив реалізації соціального замовлення в управлінні закладами соціального обслуговування на регіональному рівні було проведено експертне опитування серед основних суб'єктів соціального замовлення Запорізької області. Емпіричну базу дослідження становлять результати експертного опитування суб'єктів соціального замовлення – представників державних та комунальних закладів соціального обслуговування, а також громадських організацій, що надають соціальні послуги на рівні територіальних громад у Запорізькій області (квітень–травень 2018 р., n = 200).

За результатами дослідження, більшість експертів мають високий рівень обізнаності щодо технології соціального замовлення в сфері управління закладами соціального обслуговування, причому найбільший показник обізнаності мають керівники закладів соціального обслуговування (98%). Слід також зазначити, що 14% представників громадських організацій майже нічого не знають або мають невизначену позицію (19% опитаних), що свідчить про відносну відсутність досвіду взаємодії з державними і комунальними закладами соціального обслуговування.

Експертам було запропоновано визначити причини низької ефективності взаємодії органів місцевого самоврядування з громадськими організаціями (рис. 1).

Серед основних причин низької ефективності взаємодії органів місцевого самоврядування з громадськими організаціями експерти визначили: недостатність фінансування спільних проектів (62%), нерозробленість нормативно-законодавчої бази (57%). Ще одними із значимих факторів є кваліфікаційна неготовність громадських організацій (38%) і недостатність інформаційно-комунікаційної взаємодії між органами місцевого самоврядування і НДО (32%).

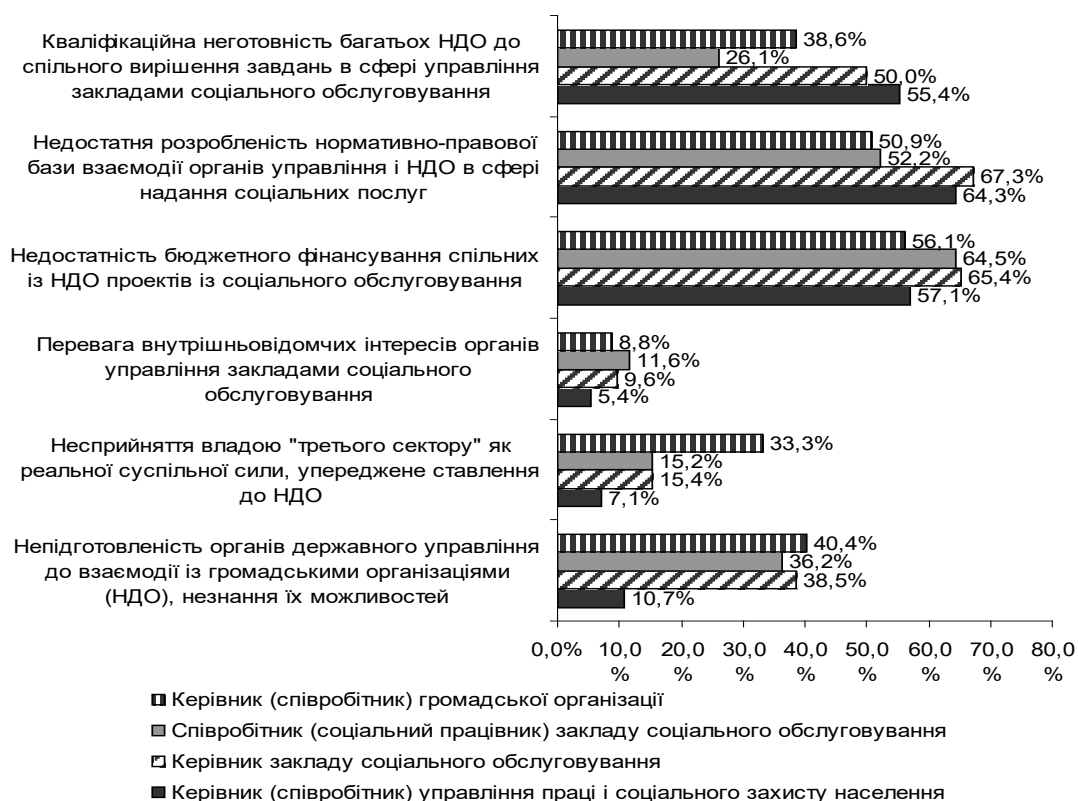

Рис. 1. Причини низької ефективності взаємодії органів місцевого самоврядування з громадськими організаціями залежно від професійного статусу експертів (можна було обрати декілька варіантів)

На рис. 2 виділено основні, на думку експертів, показники соціального ефекту від залучення громадських організацій до надання соціальних послуг на основі соціального замовлення. Як зазначають експерти, основними показниками соціального ефекту від залучення громадських організацій до управління закладами соціального обслуговування є: до надання соціальних послуг на основі соціального замовлення (66,7%), підвищення ефективності всієї системи соціального обслуговування (60%), забезпечення реалізації принципів відкритості і доступності. 29% експертів вважають, що це сприятиме розвитку громадянського суспільства і самоорганізації територіальних громад. Для керівників закладів соціального обслуговування значимим соціальним ефектом є забезпечення реалізації принципів відкритості і доступності в наданні соціальних послуг. Для представників громадських організацій – максимізація економічного ефекту, розвиток громадянського суспільства, розширення можливостей громадянського контролю і підвищення рівня відповідальності суб'єктів управління соціальним обслуговуванням населення на регіональному рівні.

Слід зазначити, що серед керівників більше тих, хто вважає, що НДО кваліфікаційно не готові приймати рішення в сфері управління закладами соціального обслуговування (50–55%), 33% представників громадських організацій виділяють в якості значимого фактору неприйняття владою третього сектору як реальної суспільної сили, хоча на даний момент в Україні формується потужне і розвинене громадянське суспільство як відповідь на сучасні виклики соціально-економічного і соціального-політичного характеру (економічна і політична криза, Майдан, сепаратизм, війна на Сході), що своєю чергою сприяє об'єднанню людей, взаємодопомозі і взаємопідтримці.

Загалом застосування інструменту соціального замовлення в наданні соціальних послуг знаходиться в стані інтенсивного розвитку, хоча на даний момент є проблеми із налагодженням інформаційно-комунікативної взаємодії місцевої влади, громадських організацій і комерційних структур, залученням позабюджетних ресурсів і територіальної громади до управління закладами соціального обслуговування. Отже, можливості реалізації соціального замовлення в наданні соціальних послуг населенню в Запорізькому регіоні можна оцінити на рівні вище середнього.

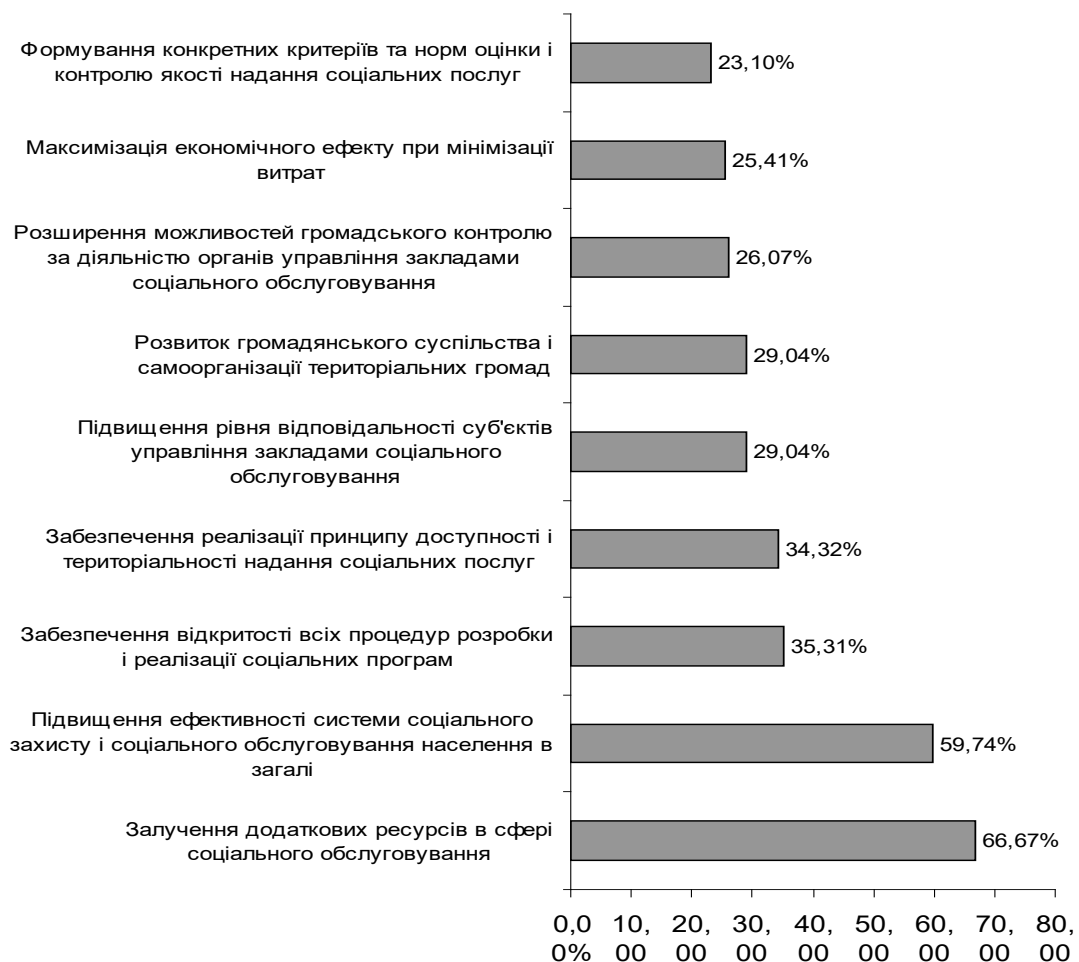

Рис. 2. Соціальний ефект від залучення громадських організацій до управління закладами соціального обслуговування (можна було обрати декілька варіантів)

Отже, на основі теоретичного аналізу проблематики і результатів емпіричного дослідження можна виокремити наступні критерії ефективності реалізації соціального замовлення в системі соціального обслуговування на регіональному рівні: 1) критерій доступності (територіальності) соціальних послуг (залучення громадськості до управління через створення громадських рад, консультацій, моніторингових груп тощо; рівень забезпеченості установами соціального обслуговування; рівні можливості доступу до соціальних послуг територіальної громади; коефіцієнт відповідності вартості платних послуг спроможності населення тощо); 2) критерій якості надання соціальних послуг (професіональне соціальне обслуговування населення; розвиненість соціальної інфраструктури; доступність якісних соціальних послуг; оцінка діяльності установ, зайнятих наданням послуг від імені держави незалежними структурами і громадськістю); 3) критерій транзакційності і мінімізації витрат (ефективна система норм і правил, що прояснюють соціальні взаємодії і що обмежують ризики різного роду; залучення позабюджетних коштів; зміни в системі оподаткування закладів соціального обслуговування різних форм власності); 4) критерій соціальної справедливості (рівні права для всіх членів громади; справедлива оплата соціальних послуг для населення; забезпечення для всіх членів територіальної громади соціальних гарантій, передбачених конституцією й законами; дотримання в наданні соціальних послуг якості і відповідності соціальним стандартам); 5) критерій соціальної відповідальності (ефективність організації процедури проведення конкурсів щодо соціального замовлення для громадських організацій, що надають соціальні послуги; ефективність діяльності управлінських органів, посадових осіб, лідерів громадських організацій; високий рівень відповідальності суб'єктів соціального замовлення).

Висновки. Таким чином, результати проведеного дослідження доводять, що впровадження соціального замовлення в систему соціального обслуговування на регіональному рівні базується на таких положеннях: по-перше, високий рівень усвідомленості суб'єктами соціального замовлення необхідності взаємодії держави, бізнесу та громадянського суспільства в процесі модернізації наявної системи соціального обслуговування; по-друге, соціальне замовлення в системі соціального обслуговування потрібно використовувати шляхом запровадження соціального моніторингу якості

соціальних послуг і виявлення актуальних потреб територіальних громад; по-третє, основними умовами, які сприятимуть позитивному соціальному ефекту від упровадження соціального замовлення в систему соціального обслуговування, є: інституціоналізація соціального замовлення, ефективна й скоординована інформаційно-комунікативна взаємодія суб'єктів соціального замовлення, забезпечення реалізації принципів відкритості та доступності конкурсної системи соціального замовлення, розвиток локальних інституцій громадянського суспільства. На основі цього виокремлено основні критерії соціальної ефективності соціального замовлення як інструмента підвищення ефективності надання соціальних послуг на регіональному рівні: 1) критерій доступності соціальних послуг (принцип територіальності); 2) критерій якості соціальних послуг; 3) критерій трансакційності і мінімізації витрат; 4) критерій соціальної справедливості; 5) критерій соціальної відповідальності.

Література:

1. Бєлевцова Я.С. Механізм підвищення якості соціальних послуг на рівні місцевих органів влади: автореф. дис. канд. наук з держ. упр. *Харків. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президенті України*. Харків, 2011. 20 с.
2. Буянова М.О. Право социального обеспечения: учебное пособие. 4-е изд., перераб. и доп. Москва : КНОРУС, 2013. 480 с.
3. Гончаров В.О. Соціальне обслуговування як організаційно-правова форма соціального забезпечення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. Наук. Київ, 2012. 20 с.
4. Горемікіна Ю. Проблеми розвитку недержавних організацій у сфері надання соціальних послуг. *Дослідження молодих науковців*. 2009. №1(11). С. 161–168.
5. Дубич К.В. Соціальне замовлення – ефективний механізм надання соціальних послуг в Україні. *Державне управління: теорія та практика*. 2013. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Dutp_2013_1_14.pdf.
6. Дубич К.В. Сучасна система надання соціальних послуг України. *Державне управління*. 2015. № 3. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=821>.
7. Закон України «Про соціальні послуги» *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. N 45. Ст. 358. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=966-15>.
8. Кравченко М.В. Система соціального захисту населення як об'єкт державної політики: методологія та практика : монографія. Київ : Інформ.-аналіт. агентство, 2012. 451 с.
9. Литвиненко В.М. Соціальні послуги у сфері соціального захисту населення : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук. *Харківський нац. ун-т внутр. справ*. Харків, 2012. 20 с.
10. Мещан І.В. Технологічні форми соціального партнерства в управлінні закладами соціального обслуговування. *Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції м. Львів (27-28 листопада 2015 р.). Львів : ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2015. С. 48–51.
11. Моторнюк У.І. Аналіз сучасного стану надання соціальних послуг в Україні. *Причорноморські економічні студії*. 2016. Вип. 8. С. 187–190.
12. Негель Л.С. Світовий досвід розвитку соціального партнерства та його формування в Україні. *Стратегічна панорама*. 2004. № 2. С. 96–103.
13. Нойфельд И. Методы социальной работы. *Теория и практика социальной работы: отечественный и зарубежный опыт*. Тула, 1993. С. 322–343.
14. Проненко Л. Механізми залучення громадських організацій до розвитку освітньої сфери в Україні. *Вісн. НАДУ*. 2005. № 4. С. 221–226.
15. Соціальні послуги в Україні: Сьогодення та перспективи. Київ : ВК «Зірка», 2007. 52 с.
16. Сташків Б.І. Соціальне обслуговування у системі соціального забезпечення: правові питання. *Право України*. 2005. № 1. С. 76–79.

СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КРЕДИТНОЇ ПОВЕДІНКИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Казьмірова О. М.,
викладач кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У пропонованій статті зроблено уточнення понять «кредит» та «кредитна поведінка». Визначено фактори, які детермінують кредитну поведінку в сучасному суспільстві.

В предлагаемой статье сделано уточнение понятий «кредит» и «кредитное поведение». Определены факторы, которые детерминируют кредитное поведение в современном обществе.

The proposed article clarifies the concepts of "credit" and "credit behavior". The factors determining credit behavior in a modern society are determined.

Ключові слова: кредит, фінансова поведінка, кредитна поведінка, кредитні відносини, борг, довіра.

Постановка проблеми. За сучасних умов соціально-економічного розвитку суспільства великої уваги заслуговує кредит та кредитна поведінка. Все більшої популярності серед населення країни набувають практики використання різних форм кредиту (банківський, комерційний, іпотечний, споживчий). Сьогодні кредитування є дієвим механізмом, що дає можливість задовольнити потреби населення на тому рівні доходу, який є на даний момент, без додаткових заощаджень. Так, придбання товарів тривалого користування стає реальним за умови використання кредиту. Відтермінування платежу є вигідною пропозицією для споживача кредитних послуг. Спочатку одержуємо товар або послугу та користуємось ними, а потім поступово сплачуємо вартість. Практики «життя в кредит» стають дедалі популярними та зумовлюють підвищений інтерес сучасних дослідників до кредитної поведінки та факторів впливу на неї. Особливої уваги заслуговує розгляд питання боргу та формування проблемної заборгованості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти кредиту та кредитної поведінки досліджували такі науковці, як О. Євтух [3], Д. Стребков [7], [11], А. Дикий [10], В. Леонов [6], Т. Кізіма [4], В. Кривошеєва [8], О. Шаманська [5] та інші.

Метою статті є дослідження сутності кредиту та кредитної поведінки; концептуалізація понять з позицій наявних соціально-економічних підходів; визначення факторів впливу на кредитну поведінку; класифікація споживачів кредитних послуг; окреслення причин виникнення проблемної заборгованості.

Виклад основного матеріалу. Перші фрагментарні уявлення про кредит представлені ще у працях давньогрецьких філософів. Системні ж дослідження кредиту припадають на кінець XVIII ст. Класичними концепціями, що характеризують кредит, є натуралістична та капіталотворча теорії. Представниками натуралістичної теорії (А. Сміт, Д. Рікардо, А. Вагнер, А. Маршал, К. Маркс та інші) кредит розглядався як засіб перерозподілу матеріальних цінностей у натуральній формі. Основоположники капіталотворчої теорії (Дж. Ло, Г. Маклеод, Й. Шумпетер, Дж. Кейнс та інші) порівнювали кредит з багатством та капіталом.

Якщо звернутись до походження поняття, то кредит в перекладі з латинської мови трактується у двох значеннях, а саме: як "creditum" – борг, позика та "credere" – вірити, довіряти. Відповідно до трактування походження терміну дослідження щодо сутності поняття мають різний характер. Неоднозначність трактування пояснюється тим, що одними дослідниками кредит трактується як боргові відносини, що засновані на принципах платності, строковості та зворотності, іншими кредит розглядається, як відносини, що будуються на довірчо-відповідальній основі.

В сучасній науці більшість дослідників кредит розглядають як відносини між кредитором і позичальником, що виникають у зв'язку з отриманням позики в грошовій або натуральній формі, яка надається за договором в тимчасове користування.

В. Сидоренко зазначив, що часто кредит розглядається як економічна категорія, економічний інститут, довіра, позика, угода, функція, економічна угода тощо. Саме це свідчить про різноманітність поглядів щодо визначення сутності кредиту [1, с. 25].

Вивченню проблем кредиту та кредитної поведінки присвячено багато праць науковців, але більшість з них акцентує увагу на суто економічних характеристиках, не приділяючи уваги його соціальної ролі.

Г. Андрущенко зазначила, що «завдяки довірі, вкладеній у кредит, його часто продовжують оцінювати високо навіть тоді, коли є вагомі причини думати інакше. У такий спосіб довіру до особистих властивостей змішують з довірою до кредитоспроможності особистості чи фірми. Такий тип відносин, як кредитні відносини, має велике значення для розуміння сутності довіри» [2, с. 8]. Автор акцентує увагу на чиннику довіри як запоруки ефективних взаємовідносин між кредитором і позичальником.

Щоб охарактеризувати та дослідити сутність будь-якого явища доцільно розглядати його функції. Сучасна наука виділяє такі функції: перерозподільну, контрольну, емісійну. Завдяки перерозподільній функції тимчасово вільні кошти переходять від одних суб'єктів господарювання до інших. Відбувається перерозподіл коштів на пріоритетні галузі економіки. Часто відбувається розширення виробництва завдяки залученню кредиту. Завдяки цій функції простежується модернізація виробництва, збільшення прибутку та позитивний вплив на економіку в цілому. Контрольна функція дозволяє дотримуватись принципів кредитування суб'єктами кредитних відносин. Емісійна функція полягає в заміні готівковими безготівкових операцій.

О. Євтух зазначає, що кредит по своїй суті є соціально-економічним явищем. Проаналізувавши кредит з різних точок зору, він переконливо доводить, що кредиту притаманні як економічні, так і соціальні характеристики. Також він зазначив, що кредитні відносини мають базуватись на основі довіри, саме за принципом «довіра-відповідальність», що має соціальні характеристики [3, с. 46]. Сформулював соціальні функції кредиту: інтегративно-формулююча, взаємодопомоги та духовна. Сутність інтегративно-формулюючої полягає в тому, що «чим розвиненіше фінансове кредитування, тим розгалуженіші взаємозв'язки між членами суспільства, тим більшою мірою воно є єдиним і монолітним. <...> в умовах політичної свободи, плюралізму думок і демократичного вибору основною інтегруючою силою стають нормовані грошові відносини». Не менш важливою є функція взаємодопомоги. О. Євтух зазначає, що людині притаманне бажання допомогти, надати благо іншій. Саме в цьому полягає сутність цієї функції. Духовна функція полягає в розробці духовних засад задля впровадження довірчо-відповідальних відносин [3, с. 48]. Отже, кредит виконує як економічні, так і соціальні функції.

У нашій роботі ми будемо розглядати кредитну поведінку як одну з типів фінансової поведінки. Своєю чергою фінансова поведінка в широкому розумінні – це поведінка населення, яка пов'язана з отриманням та витратою грошових коштів.

Т. Кізима зазначає «що фінансова поведінка – це передусім якісна характеристика дій економічних суб'єктів. Вона знаходить свій прояв у ціннісних орієнтаціях та відповідних стандартах споживання, характері прийняття фінансових рішень, рівні активності на фінансовому ринку та застосовуваному при цьому наборі фінансових інструментів, рівні довіри до діяльності вітчизняних фінансових інституцій, а також ставленні до фінансової інформації, ризиків і гарантій фінансової безпеки» [4, с. 21]. Тобто під фінансовою поведінкою слід розуміти таку поведінку, що є якісною характеристикою дій суб'єктів, яка виражається в ціннісних орієнтаціях, прийнятті конкретних фінансових рішень та певного ступеня довіри до фінансових інститутів.

О. Шаманська під кредитною поведінкою розуміє діяльність, що спрямована на запозичення коштів для реалізації своїх потреб та є однією з видів фінансової поведінки [5, с. 94].

Схожою є позиція В. Леонова, який зазначає: «Під кредитною поведінкою розуміється діяльність із тимчасового залучення чужих грошей для розв'язання своїх фінансових завдань. Це може бути не лише оформлення в кредитній установі грошової позики під певний відсоток, а й отримання грошей під заставу певного майна в ломбарді або позичання певної суми у своїх рідних чи знайомих» [6, с. 68].

Д. Стребков розглядає під кредитною поведінкою діяльність індивіда чи домогосподарства, в процесі якого відбувається запозичення грошових коштів з подальшим їх поверненням [7, с. 110]. Отже, під кредитною поведінкою слід розуміти діяльність позичальника із отримання коштів на основі принципів кредитування (зворотності, терміновості, платності).

В. Кривошеева визначила ряд чинників, які впливають на формування кредитної поведінки, а саме: економічні, демографічні, психологічні, соціальні, інституційні. Під економічними розуміється розширення ринку послуг кредитування, доступність кредиту, зростання потреб населення. Демографічний чинник включає сімейний стан, вік, діти, стан здоров'я. Психологічний реалізується в ставленні до кредиту та ціннісних орієнтаціях позичальника, рівні кредитної культури, виконання зобов'язань тощо. Варто зазначити, що має вплив на кредитну поведінку освіта та соціальний статус. Важливим моментом є стан розвитку кредитування на даному етапі розвитку суспільства [8, с. 119–120].

М. Іващенко акцентує увагу на наступних факторах впливу на кредитну поведінку, а саме: соціальному схваленні боргів (підтримка кредитів та кредитної поведінки), економічній соціалізації (моделі поведінки копіюються наступними поколіннями), соціальне порівняння (звертання уваги на більш заможні верстви населення і намагання «жити не гірше від інших») [9, с. 49].

А. Дикий виділяє наступні фактори, що впливають на відношення людей до отримання коштів в борг, а саме: вік, освіта, професія, самооцінка матеріального стану, рівень доходу сім'ї [10, с. 106–107].

Під час розгляду кредитної поведінки актуалізується питання відношення до кредиту споживачами кредитних послуг. Так, Д. Стребков визначає основні моделі відношення до боргу та кредиту:

- 1) люди, які схильні до заощаджень та які намагаються розраховувати тільки на власні сили;
- 2) люди, які схильні користуватись неформальними кредитами (позики в друзів, родичів); люди, які схильні користуватись банківськими кредитами;
- 3) люди, які не потребують додаткових фінансових коштів [11, с. 55–56].

Ю. Мужичкова класифікує споживачів кредитних послуг за поведінковими характеристиками, а саме:

- 1) активні споживачі – люди, які активно користуються кредитами, обізнані у всіх кредитних програмах та пропозиціях;
- 2) консервативні споживачі – користуються кредитом тільки в крайніх випадках;
- 3) кредитомани – не можуть контролювати свою поведінку, не виконують свої зобов'язання, беруть нові, не повернувши попередні кредити [12, с. 38]. Особливу варто звернути увагу саме на цю категорію населення, адже в подальшому така поведінка може призвести до кредитної заборгованості та накопичення боргів.

Ряд авторів зазначають, що найчастіше в категорію боржників потрапляють малозабезпечені категорії населення, які орендують житло та не працюють [13].

А. Дьомін., О. Кіреєва., Е. Педанова зазначають, що матеріальний стан, освіта, робота впливають на поведінку в ситуації заборгованості та спонукають до двох протилежних типів поведінки, а саме відкладання вирішення проблеми та пошук продуктивних варіантів вирішення проблеми. Відповідно, виділяють чотири групи боржників:

- 1) раціонально думаючі боржники, зосереджені на проблемно-орієнтованому способі вирішення труднощів;
- 2) заручники життєвих обставин;
- 3) обережні боржники з обмеженими можливостями для подолання кредитної заборгованості;
- 4) гедоністи, що використовують суперечливий набір дій з подолання заборгованості [14, с. 91].

Варто зазначити, що на прояви проблемної заборгованості впливають показники фінансової грамотності та самоконтроль споживачів кредитних послуг. Споживачі кредитних послуг з проблемами самоконтролю більш схильні до надмірної заборгованості: такі споживачі більше використовують кредит [15, 16].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Отже, сьогодні питання кредиту та кредитної поведінки варто досліджувати не тільки з економічної точки зору, а й враховувати соціальні аспекти. Кредиту притаманні не тільки економічні, а й соціальні характеристики. Кредит впливає безпосередньо на соціально-економічний стан суспільства, адже запорука успішності суспільства – це здорова економіка, і показником цього має бути розвинена кредитна система.

На формування кредитної поведінки впливають економічні, демографічні, психологічні, соціальні, інституційні фактори, соціальне схвалення боргів, економічна соціалізація, соціальне порівняння.

Тенденції поширення надмірного використання кредиту можуть призвести до ряду негативних наслідків, зокрема, збільшення кількості проблемної заборгованості. Причинами можуть стати постійний ріст пропозицій отримання кредиту на вигідних умовах, низька фінансова грамотність споживачів кредитних послуг. Проблема кредитна заборгованість – становище, коли позичальник, переоцінивши свої можливості, не має змоги повернути кредит. Якщо вже виникла така ситуація, варто вирішувати проблему комплексно, застосовуючи ряд заходів, а саме: реструктуризація кредиту, надання кредитних канікул тощо. Варто звернути увагу на підвищення кваліфікації працівників установ, які надають кредити задля більш швидкого вирішення проблем, які можуть виникнути в подальшому.

Даний напрям потребує подальшого дослідження, а саме визначення причин формування проблемної заборгованості та шляхів мінімізації проблемних ситуацій з поверненням боргу.

Література:

1. Сидоренко В. Кредит сутність, функції та форми прояву. *Світ фінансів*. 2009. № 3 (20). С. 24–30.
2. Андрущенко Г.І. Кредитні відносини у структурі фонду життєвих засобів : дис. канд. соц. наук : 22.00.03. Кривий Ріг, 2009. 332 с.
3. Євтух О. Кредит як соціально-економічне явище. *Вісник НБУ*. 2006. № 4. С. 44–49.
4. Кізіма Т. Фінансова поведінка домогосподарств: сутність, класифікація, чинники впливу. *Світ фінансів*. 2011. № 4. С. 19–26.
5. Шаманська О.С. Сучасні мотиви та тенденції реалізації кредитної поведінки домогосподарств в Україні. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»*. 2013. № 22. С. 94–96.
6. Леонов В.В. Мотиваційні чинники фінансової поведінки населення України : емпіричний аналіз. *Український соціум*. 2007. № 3. С. 63–76.
7. Стребков Д.В. Основные типы и факторы кредитного поведения населения в современной России. *Вопросы экономики*. 2004. № 2. С. 109–128.
8. Кривошеева В.В. Сутність та складові кредитної поведінки фізичних осіб. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2014. № 4 (1). С. 119–122.
9. Іващенко М.В. Поведінкові аспекти інституційної динаміки кредитного ринку України. *Вісник університету банківської справи Національного банку України*. 2012. № 1. С. 49–55.
10. Дикий А.А. Долговое поведение населения в контексте социологического анализа. *Аспирантский вестник Поволжья*. № 5–6, 2010. С. 103–108.
11. Стребков Д.В. Модели кредитного поведения и факторы, определяющие их выбор. *Социологические исследования*, № 3, Март 2007. С. 52–62.
12. Мужичкова Ю.Е. Психология обыденных представлений о долгах и кредитах. *Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета* № 4(20)/2015, С. 37–44.
13. Avril J. Mewse, Stephen E.G. Lea, Wendy Wrapson. First steps out of debt: Attitudes and social identity as predictors of contact by debtors with creditors. *Journal of Economic Psychology*. № 31. 2010. P. 1021–1034.
14. Дёмин А.Н., Киреева О.В., Педанова Е.Ю. Отношение должников к кредитам. *Социологические исследования*. 2018. № 11. С. 85–94.
15. John Gathergood. Self-control, financial literacy and consumer over-indebtedness. *Journal of Economic Psychology*. № 33. 2012. P. 590–602.
16. John Gathergood, Jörg Weber. Self-control, financial literacy & the co-holding puzzle. *Journal of Economic Behavior & Organization* № 107. 2014. P. 455–469.

ЦІННІСНІ ЗРУШЕННЯ ПІСЛЯ ЄВРОМАЙДАНУ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Кутуєв П. В.,

*доктор соціологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Макаренко Д. В.,

*старший викладач кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Северинчик О. П.,

*старший викладач кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

У статті розглядається динаміка ціннісних зрушень, що відбулись в Україні за останні роки після Євромайдану, в перспективі розвитку громадянського суспільства. Проблематика, чи радше уява про громадянське суспільство, стали своєрідним шиболетом суспільних наук на пострадянських теренах. Громадянське суспільство або сакралізується як джерело головних суспільних благ (public goods), або у рамках конспірологічного дискурсу редукується до «агентів впливу» зовнішніх сил. Водночас на тлі цих виразно крайніх позицій щодо природи та ролі громадянського суспільства у функціонуванні соціуму та спричиненні соціальних змін реалістичне, тверезе та помірковане соціологічне вивчення цього феномена є обмеженим.

За всієї різноманітності інтерпретацій громадянського суспільства більшість дослідників сходяться на тому, що це поняття застосовується для вивчення неполітичного елементу соціальної системи, елементу, який, водночас є політично релевантним та є необхідною ознакою модерної демократії.

Стаття зосереджується на тому, як масовий протестний євромайданний рух та подальші трансформації в Україні з 2013 року вплинули на динаміку ціннісних пріоритетів українських громадян, ціннісних пріоритетів, які є сумісними з розвитком громадянського суспільства.

На основі даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ можна побачити зростання особистісної значимості демократичного розвитку своєї країни; можливості висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу; можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур; участь у діяльності політичних партій і громадських організацій, впевненості в тому, що лише в демократичному суспільстві по-справжньому поважають права людини; демократія надає людям можливість об'єднуватись у партії та союзи для реального захисту власних прав та інтересів. Мобілізація громадянського суспільства може стати чинником пом'якшення гостроти суперечностей в українському соціумі, встановлення миру, формування цінностей конституційного патріотизму.

В статье рассматривается динамика ценностных сдвигов, которые произошли в Украине за последнее годы после евромайдана, в перспективе развития гражданского общества. Проблематика, или скорее представление о гражданском обществе стали своеобразным шиболетом общественных наук на постсоветском пространстве. Гражданское общество или сакрализуется как источник главных общественных благ (public goods), либо в рамках конспирологического дискурса редуцируется в «агентов влияния» внешних сил. Одновременно на фоне этих отчетливо крайних позиций относительно природы и роли гражданского общества в функционировании социума и причинении социальных изменений реалистичное, трезвое и умеренное социологическое изучение этого феномена является ограниченным.

При всем разнообразии интерпретаций гражданского общества подавляющее большинство исследователей сходятся на том, что это понятие применяется для изучения неполитического

елемента соціальної системи, елемента, який, одночасно, є політично релевантним і є необхідним признаком сучасної демократії.

Стаття зосереджується на тому, як масове протестне євромайданське рухання і далішні трансформації в Україні з 2013 року впливали на динаміку ціннісних пріоритетів українських громадян, ціннісних пріоритетів, сумісних з розвитком громадянського суспільства.

На основі даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ можна увидіти ріст особистісної значимості демократичного розвитку своєї країни; можливості виражати думки по політичним і іншим питанням, не побоюючись за особисту свободу; можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур; участь в діяльності політичних партій і громадських організацій, впевненості в тому, що тільки в демократичному суспільстві по-справжньому уважають права людини; демократія надає людям можливість об'єднуватися в партії і союзи для реальної захисти своїх прав і інтересів. Мобілізація громадянського суспільства може стати фактором зменшення гостроти суперечностей в українському суспільстві, встановлення миру, формування цінностей конституційного патріотизму.

The article analyzes the dynamics of value transformations that have taken place in post-Maidan Ukraine in the context of the civil society evolution. The *problematic* or rather idealized image of a civil society has become a shibboleth of the post-Soviet social sciences. Civil society either is viewed as a sacral entity and an ultimate source of public good or is being reduced – in a conspiracy fashion – to a network of a foreign “agents of influence.” The preponderance of these mutually exclusive interpretations of a civil society makes a sober and realistic treatment of the phenomenon in question a rarity in social science discourse.

Most scholars agree that the civil society is a non-political entity which, at the same time, is highly relevant to political system and is a defining feature of modern democracy.

The article focuses on the impact of the Euromaidan movement as well as subsequent transformations in Ukraine since 2013 on the dynamics of Ukrainian populace values. The article examines how these values are compatible with and conducive to the development of civil society.

Drawing upon the data collected by the NAS Institute of Sociology we have grounds to claim that the personal significance of the following dimensions of the democratic development have grown: the ability to express oneself freely on the issues of politics without fearing / suffering repercussions; ability to criticize and influence decision making of authorities; participation in activities of political parties and NGOs, belief in a democracy as a prerequisite of human rights; belief in a democracy as a precondition of founding political parties and unions to protect citizens' rights and interests.

The civil society mobilization might become a factor in ameliorating the conflicts in Ukrainian society, peace building and promotions of the values of constitutional patriotism.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадянські цінності, держава, що сприяє розвитку, мобілізація, сучасна демократія, розвиток, Україна.

Актуальність. Відносини і взаємовплив громадянського суспільства й держави є визначальними у забезпеченні як демократичного розвитку країни, так і власне визначення / перевизначення демократії. Початково у працях класичних мислителів (Локка, Гоббса, Монтеск'є, Руссо, Канта, Гегеля, А. де Токвіля та багатьох інших) це поняття використовувалося для розмежування суспільства та держави. Тепер його використовують для означення організацій та інститутів соціального порядку, що відносно незалежні від держави. Хоча доволі важко відійти від прямолінійних визначень модерності з їхнім традиційним акцентом на насильницькому вимірі та здійснити перехід до концептуального розуміння модерну / модернів з урахуванням демократичних практик [4]. За всієї різноманітності інтерпретацій громадянського суспільства більшість дослідників сходяться на тому, що це поняття застосовується для вивчення неполітичного елемента соціальної системи, елемента, який водночас є політично релевантним та є необхідною ознакою сучасної демократії.

Держава ототожнюється з інституційно-правовим апаратом, тоді як громадянське суспільство являє собою моделі різних об'єднань (групи за інтересами, професійні союзи). Ідеальний та ідеалізований «тип» громадянського суспільства наголошує на таких його елементах, як розвинуті культурні, політичні, правові, економічні відносини поміж індивідами, відносини, які не опосередковані державою. В ньому вільно розвивається громадське життя, діють приватні організації та установи, незалежні від держави медіа, виникають найрізноманітніші громадські рухи й ініціативи. Водночас дослідження Шері Берман [9] ще наприкінці 1990-х років вельми переконливо продемонстрували, що розвинуте громадянське суспільство може підпадати під вплив гегемоністичної політичної сили та сприяти приходу до влади антидемократичних сил (як-от нацистів у Німеччині). Інший американ-

ський вчений, Ділан Райлі, взагалі вважає за можливе потверджувати існування громадянських (civic) підмурівків фашизму у міжвоєнній Європі [10].

Громадянське суспільство створює передумови для децентралізації державної влади шляхом передачі частини її функцій органам самоврядування. Рівновага між громадянським суспільством і державою є засадничим фактором стабільного демократичного розвитку, порушення якого веде до гіпертрофії владних інститутів. Як переконливо доводить американський дослідник Р. Патнем, горизонтально організовані добровільні асоціації, які перетинають вертикальні соціальні розподіли в суспільстві, є більш сприятливими для розширення соціальної кооперації, для формування норм доброзичливої взаємності і, таким чином, для становлення ефективної демократії, аніж ієрархічні або клієнтистські структури [6].

Проблематика, чи радше уява про громадянське суспільство, стали своєрідним шиболетом суспільних наук на пострадянських теренах. Громадянське суспільство або сакралізується як джерело головних суспільних благ (public goods), або у рамках конспірологічного дискурсу редукується до «агентів впливу» зовнішніх сил (за промовистий приклад другої картини світу править Росія часів В. Путіна). Водночас на тлі цих виразно крайніх позицій щодо природи та ролі громадянського суспільства у функціонуванні соціуму та спричиненні соціальних змін реалістичне, тверезе та помірковане соціологічне вивчення цього феномена є обмеженим. Ці ремарки не мають на меті спростувати актуальність дослідження громадянського суспільства; радше навпаки, брак обґрунтованого соціологічного знання про це явище за умов спорадичних революційних збурень в українському соціумі робить його вивчення імперативним. Ба більше, впродовж останнього десятиріччя ми були свідками революційних подій різного масштабу та різного ступеню успішності, але здебільшого буде підставою стверджувати, що феномен / фактор, який ми звично та не надто рефлексивно позначаємо «громадянське суспільство», відіграв значущу роль.

До цих онтологічних міркувань додаються епістемологічні. Дискурс про громадянське суспільство нерідко потерпає від двох вад: або надто високого ступеню філософської спекулятивності, коли предметом стає глобальна та гіпостазована абстракція «громадянське суспільство», яка мислиться як реальність *sui generis*, або від мікрофокусу на неурядових організаціях та/або суспільних рухах, арифметична сума яких власне і конститує громадянське суспільство. Не менш важливим та проблематичним є поширена дослідницька практика дихотомічного протиставлення держави з одного боку та громадянського суспільства з іншого як засадничо та апіорі конфліктних сутностей, взаємодія яких є zero-sum game.

Метою статті є вивчення динаміки ціннісних зрушень, що відбулись в Україні за остання роки після Євромайдану, в перспективі розвитку громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Проблема для соціологічного аналізу полягає в тому як масовий протестний Євромайданний рух та подальша швидкоплинна динаміка розвитку суспільно-політичних процесів в Україні з 2013 р. (анексія Криму Росією, сепаратизм та війна на Донбасі, заострення соціально-економічних та фінансових проблем) вплинули на динаміку ціннісних пріоритетів українських громадян, які є передумовою становлення та розвитку громадянського суспільства. Емпіричною базою соціологічного аналізу є дані моніторингу Інституту соціології НАНУ 2016 р.

Зв'язок громадянського суспільства і цінностей проявляється в тому, що останні є передумовою формування громадянської активності з самоорганізації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільних асоціативних утворень. На цей зв'язок, зокрема, вказує В. Степаненко, що є одним з найбільш відомих соціологів в Україні, який займається вивченням феномену громадянського суспільства. Він визначає його як «поняття, символічне поле, розгалуження соціальних інститутів, практик та цінностей, яке охоплює комплекс основних соціетальних характеристик та параметрів суспільної життєдіяльності, яка відокремлена від держави і є самоорганізованою» [7, с. 6]. Це – комплексний соціокультурний та суспільно-політичний феномен, який включає в себе наявність та розвиненість:

- соціальних інститутів (незалежні медіа; громадська думка; добровільні асоціації та об'єднання громадян; принцип верховенства права, реалізований в рівності громадян перед законом та в реальному доступі громадян до правової справедливості; структурована та інституалізована політична опозиція; системи зовнішнього громадського контролю за владою на всіх рівнях, включаючи незалежний прокурорський нагляд, парламентські комісії, парламентські та громадські аудиторсько-контрольні комісії; правозахисні організації – «сторожові пси суспільства»);

- соціальних практик (суспільна активність громадян, що не обмежується участю у виборах; громадські рухи; ініціативні групи; громадянська залученість до добровільних суспільних, почасти неформалізованих та «віртуальних» (наприклад, через інтернет-лист) об'єднань; поінформованість – знання місцевих та загальнонаціональних новин; правова культура та вміння застосовувати правозахисну та судову систему; діяльність незалежних правозахисних недержавних організацій; лобювання суспільно-значимих ініціатив);

– суспільних цінностей та чеснот (плюралізм, толерантність, довіра до співвітчизників та суспільних інститутів, здатність до компромісів без втрати гідності, самоповага, ввічливість, громадська солідарність та взаємодопомога) [7].

Отже, громадянське суспільство можна визначити як сферу взаємодії переважно незалежних від держави громадянських об'єднань, які захищені необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави в яких переважають громадянські цінності. Структурно громадянське суспільство є підсистемою суспільства як цілого і в зародковому стані фактично присутнє майже в кожному з них. Однак суспільства різняться за розмірами цієї сфери: може за тоталітаризму прямувати до нуля, а може охоплювати основний простір добровільних асоціацій та інших громадських інституцій з розвинутою системою громадянських цінностей.

Громадянське суспільство є засобом самовиразу індивідів, їх самоорганізації та самостійної реалізації ними власних інтересів. Значну частину суспільно важливих питань громадські об'єднання розв'язують самостійно або на рівні місцевого самоврядування, полегшуючи виконання державою її функцій. Інститути громадянського суспільства також виступають гарантом непорушності особистих прав громадян, служать опорою у їхньому можливому протистоянні з державою, формують соціальний капітал, завдяки якому вона стає здатною до кооперації та ефективних солідарних дій. Крім того, інститути громадянського суспільства впорядковують, надають урегульованості протестам і вимогам людей, які в іншому випадку могли б мати руйнівний характер, і в такий спосіб створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади. Як вказано в теорії плюралістичної демократії Р. Даля, ці інститути виконують функцію захисту інтересів певної групи в її протиборстві з іншими групами інтересів. Завдяки їм кожна група отримує шанс «бути почутою на горі» владної піраміди [2]. Відштовхуючись від думки Р. Даля, можна стверджувати, що суспільства, в яких визнання різноманітності групових інтересів поєднується із захистом індивідуальних прав особистості, функціонують як громадянські суспільства. В рамках таких суспільств індивіди, сповідуючи громадянські цінності, об'єднуються в асоціації, конкурують з іншими спілками та групами інтересів. Отже, поняття громадянського суспільства характеризує плюралістичний тип співіснування, організації і захисту групових інтересів та їхніх стосунків із державою (тип стосунків, що істотно відрізняється від двох інших типів – клієнтелізму і корпоратизму), а також розвиненість громадянських цінностей.

Громадянські цінності в Україні у світлі моніторингу Інституту соціології НАНУ

За даними моніторингу Інституту соціології НАНУ, у 2016 р. зростає значимість громадянських цінностей, що є основою розвитку громадянського суспільства: участь у діяльності політичних партій і громадських організацій, можливість критики і демократичного контролю владних структур, можливість вільно висловлювати власну думку, державна незалежність України, демократичний розвиток країни, відсутність значного соціального розшарування, створення в суспільстві рівних можливостей для всіх [8]. Позитивним індикатором для розвитку громадянського суспільства є розширення зони особистої відповідальності, зростання частки тих, хто готовий нести відповідальність за стан справ у власному населеному пункті. В 2016 р. українським громадянам доводилось об'єднуватись у вирішенні багатьох соціальних проблем, особливо актуальними з яких були: благоустрій місць сумісного проживання; волонтерська робота, підтримка переселенців, лікування та забезпечення воїнів АТО; участь в пікетах, демонстраціях для захисту своїх трудових, соціальних і культурних прав та інтересів; захист громадянських прав та свобод; організація культурного дозвілля, поліпшення умов навчання (виховання) своїх дітей; протидія незаконній забудові, будівельним аферам, корупції; подолання наслідків стихійного лиха; участь в добровільних народних дружинах. Свідченням підвищення вагомості громадянських цінностей в суспільній свідомості українського населення є зростання частки респондентів, що оцінюють особистісну значимість демократичного розвитку своєї країни (таблиця 1).

Таблиця 1

Демократичний розвиток

Варіанти відповідей	2012	2014	2016
1. Зовсім не важливо	1,2	2,0	2,5
2. Скоріше не важливо	6,3	3,8	5,2
3. Важко сказати важливо чи ні	24,4	19,6	16,7
4. Скоріше важливо	44,8	31,7	40,1
5. Дуже важливо	23,0	42,7	35,2
Не відповіли	0,2	0,2	0,3
Середній бал	3,8	4,1	4,0

* Середній бал розраховано для 5-бальної шкали, де 1 – означало «зовсім не важливо», а 5 – «дуже важливо». Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 5), тим більшою є міра важливості відповідних складників життя. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без урахування не-відповідей).

Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу, є важливим для приблизно 77% опитаних респондентів. До подій Євромайдану така частка респондентів складала 64% (таблиця 2).

Таблиця 2

**Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань,
не побоюючись за особисту свободу**

Варіанти відповідей	2012	2014	2016
1. Зовсім не важливо	1,9	2,1	1,4
2. Скоріше не важливо	7,6	4,3	7,1
3. Важко сказати важливо чи ні	25,9	20,0	14,2
4. Скоріше важливо	40,9	36,3	42,5
5. Дуже важливо	23,7	37,1	34,9
Не відповіли	0,0	0,2	0,1
Середній бал	3,8	4,0	4,0

** Середній бал розраховано для 5-бальної шкали, де 1 – означало «зовсім не важливо», а 5 – «дуже важливо». Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 5), тим більшою є міра важливості відповідних складових життя. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування не-відповідей).*

У розвинених країнах моделі здійснення громадського контролю за владою склалися й доволі успішно функціонують, тоді як в Україні вони лише апробуються. Поки що рано говорити про зрілу систему громадського контролю за діяльністю органів влади в реалізації ними життєво важливих суспільних інтересів, скоріше – про вибірковий тиск на владу з метою змусити її виконувати свої функції та зобов'язання. Спостерігається також тенденція потрапляння до ціннісних пріоритетів українського населення можливості громадського контролю над державою, а саме зростання значимості можливості критики і демократичного контролю влади (таблиця 3).

Таблиця 3

Можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур

Варіанти відповідей	2012	2014	2016
1. Зовсім не важливо	2,7	2,8	2,6
2. Скоріше не важливо	11,7	5,7	9,2
3. Важко сказати важливо чи ні	32,9	27,7	23,4
4. Скоріше важливо	35,8	33,5	36,6
5. Дуже важливо	16,8	30,2	28,0
Не відповіли	0,1	0,2	0,3
Середній бал	3,5	3,8	3,8

** Середній бал розраховано для 5-бальної шкали, де 1 – означало «зовсім не важливо», а 5 – «дуже важливо». Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 5), тим більшою є міра важливості відповідних складників життя. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування не-відповідей).*

Ще однією важливою ціннісною передумовою становлення громадянського суспільства є зростання бажання серед українського населення брати участь у діяльності політичних партій і громадських організацій. Якщо до подій Євромайдану середній бал значимості склав 2,8 у 2012 р., в 2014 р. – 2,9, то вже після – 3,1 у 2016 р. (таблиця 4).

Зсув до прихильності ліберально-демократичним цінностям спостерігається також у відповідях респондентів на питання про повагу до прав та свобод індивідів та можливості реалізації індивідуального політичного вибору за демократії. Якщо в 2006 р. частка респондентів, що виразили впевненість, що лише в демократичному суспільстві по-справжньому поважають права людини, склала приблизно 51%, то в 2016 р. майже 67% обирали варіанти відповідей повністю чи скоріше згоден (таблиця 5).

За означений період з 2006 р. по 2016 р. також виріс відсоток респондентів, що вірять у можливість захисту власних прав та інтересів під час об'єднання у партії та союзи – з приблизно 46% в 2006 р. до 62% у 2016 р. (таблиця 6).

Яким чином зростання значимості громадянських цінностей, прихильності цінностям ліберальної демократії як передумови функціонування та розвитку громадянського суспільства може надати позитивної політичної динаміки в Україні? Цінними і слушними є думки А. Багінського, який вважає,

що мобілізація громадянського суспільства може стати чинником подолання суперечностей в українському соціумі і встановлення миру як важливої мети завершення військового конфлікту на Донбасі [1]. Громадянське суспільство з засадничою ідеєю конституційного патріотизму (в термінології Ю. Габермаса), основоположною умовою формування якого є наявність високої політико-правової культури, домінування державних політико-культурних цінностей над етнокультурними і етноконфесійними. Отже, конституційний патріотизм передбачає демократичний устрій, формулювання умов суспільного договору, контракту між громадянами та владою [3]. Водночас ініціативи побудови громадянського суспільства зможуть бути реалізованими лише за умови ефективної держави, яка має сильну здатність до дії та здатна закласти підвалини інституційних передумов для миру [4]. Демократична держава, яка сприяє розвитку, функціонує у середовищі плюралістичного політичного суспільства, усуває перешкоди на шляху до реалізації творчого потенціалу соціальної дії [5].

Таблиця 4

Участь у діяльності політичних партій і громадських організацій

Варіанти відповідей	2012	2014	2016
1. Зовсім не важливо	16,3	17,0	12,6
2. Скоріше не важливо	23,6	19,2	21,5
3. Важко сказати важливо чи ні	32,4	30,1	25,9
4. Скоріше важливо	21,1	19,2	24,6
5. Дуже важливо	6,6	14,2	15,3
Не відповіли	0,1	0,2	0,1
Середній бал	2,8	2,9	3,1

* Середній бал розраховано для 5-бальної шкали, де 1 – означало «зовсім не важливо», а 5 – «дуже важливо». Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 5), тим більшою є міра важливості відповідних складових життя. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування не-відповідей).

Таблиця 5

Я впевнений, що лише в демократичному суспільстві по-справжньому поважають права людини

Варіанти відповідей	2006	2016
1. Повністю згоден	25,8	31,7
2. Скоріше згоден	25,9	35,0
3. Важко сказати згоден чи ні	36,5	23,3
4. Скоріше не згоден	8,7	6,9
5. Зовсім не згоден	2,9	3,0
Не відповіли	0,2	0,1
Середній бал	2,37	2,14

* Середній бал розраховано для 5-бальної шкали, де 1 – означало повну згоду, а 5 – повну незгоду. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 5), тим більшою є незгода із запропонованим твердженням. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування не-відповідей).

Таблиця 6

Демократія надає людям можливість об'єднуватись у партії та союзи для реального захисту власних прав та інтересів

Варіанти відповідей	2006	2016
1. Повністю згоден	20,7	24,1
2. Скоріше згоден	25,8	38,1
3. Важко сказати згоден чи ні	40,3	27,2
4. Скоріше не згоден	9,0	7,8
5. Зовсім не згоден	4,0	2,8
Не відповіли	0,2	0,0
Середній бал	2,5	2,27

* Середній бал розраховано для 5-бальної шкали, де 1 – означало повну згоду, а 5 – повну незгоду. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 5), тим більшою є незгода із запропонованим твердженням. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування не-відповідей).

Висновок. Політичні потрясіння на зламі 2013–2014 рр. і збройний конфлікт на сході країни надали імпульс зростанню громадянського активізму, а отже, зростанню значимості громадянських цінностей. Водночас мобілізація задля колективних дій може мати, говорячи словами Майкла Манна, «темний бік» (тут, звісно, мається на увазі його трактат «The Dark Side of Democracy»), коли активізуються і рухи ксенофобського та екстремістського характеру¹. В цей час зміцнилися важливі культурні передумови становлення демократії – цінності довіри, солідарності та громадянської участі. На основі даних соціологічного моніторингу Інституту НАНУ можна побачити зростання особистісної значимості демократичного розвитку своєї країни; можливості висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу; можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур; участь у діяльності політичних партій і громадських організацій, впевненості в тому, що лише в демократичному суспільстві по-справжньому поважають права людини; демократія надає людям можливість об'єднуватись у партії та союзи для реального захисту власних прав та інтересів. Відповідь на запитання про те, чи стане нинішнє зростання громадянської активності імпульсом для подальшого розвитку соціальних рухів й публічної сфери, інституціоналізації нових норм, правил та цінностей, трансформації моделей суспільно-політичного устрою залежить від реальних успіхів населення у захисті своїх прав та інтересів, подальшої динаміки формування мереж довіри в суспільстві, в тому числі між урядовими структурами та громадськими активістами. Мобілізація громадянського суспільства може стати чинником пом'якшення гостроти суперечностей в українському соціумі, встановлення миру, формування цінностей конституційного патріотизму. Водночас розвиток громадянського суспільства має своїм корелятом ефективну та дієздатну державу, яка спроможна стимулювати розвиток та захищати соціальну справедливість. Демократична держава, яка сприяє розвитку, функціонуючи у середовищі плюралістичного громадянського суспільства, створює передумови для реалізації творчого потенціалу соціальної дії.

Література:

1. Багінський А. Мобілізація громадянського суспільства у конфлікті на сході України: ідеологічні обмеження та ресурси розбудови миру. *Ідеологія і політика*. 2018. № 2. С. 4–24.
2. Даль Р. Демократия и её критики. Пер. с англ. Москва : РОССПЭН, 2003. 576 с.
3. Єнін М. Ідеологічні форми та ціннісні модифікації патріотизму української молоді (на основі аналізу модернованих групових дискусій). *Ідеологія і політика*. 2018. № 2. С. 61–93.
4. Кутуєв П., Чолій С. Мобілізація на пострадянському просторі: між імперативами модернізації та загрозами демодернізації. *Ідеологія і політика*. 2018. № 2. С. 4–24.
5. Кутуєв П.В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016.
6. Патнем Р.Д. Творення демократії. Традиції творення громадської активності в сучасній Італії / Р.Д. Патнем, Р. Леонарді, Р.Й. Нанетті. Київ : Основи, 2001. 523 с.
7. Степаненко В.С. Соціологічна концепція громадянського суспільства в пострадянському контексті. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. № 3. 2000. С. 5–21.
8. Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін Інституту Соціології НАНУ Таблиці моніторингового опитування «Українське суспільство» 2016 р. Соціологічний моніторинг. URL: http://i-soc.com.ua/institute/el_library.php.
9. Berman S. Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic. *World Politics*. Vol. 49, № 3. 1997. P. 401–429.
10. Ishchenko V. Ukraine on the Brink. An Interview. Jacobin. URL <https://jacobinmag.com/2019/01/ukraine-maidan-protests-elections-volodymyr-ishchenko>.
11. Riley D. The Civic Foundations of Fascism in Europe: Italy, Spain, and Romania, 1870–1945. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2010. 258 p.

¹ На цю тематику див. публікації Володимира Іщенка, приміром: <https://jacobinmag.com/2019/01/ukraine-maidan-protests-elections-volodymyr-ishchenko>

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АНАЛІЗУ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Венка-Вєдєнкіна П. Д.,

аспірантка кафедри політології

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Стаття являє собою спробу виділити певний комплекс методів, які можуть бути корисними для дослідження особливостей реалізації екологічної політики. Як рекомендації запропоновані такі підходи й методи: порівняльний підхід, івент-аналіз, кейс-стаді, аналіз документів та статистичних даних.

Статья представляет собой попытку выделить некий комплекс методов, которые могут быть полезными при исследовании особенностей реализации экологической политики. В качестве рекомендаций предложены следующие подходы и методы: сравнительный подход, ивент-анализ, кейс-стади, анализ документов и статистических данных.

The article presents an attempt to distinguish certain set of methods which can be of help during the investigation of the specifics of environmental policy implementation. The following methods are recommended: comparative approach, event analysis, case study, analysis of documents and statistics.

Ключові слова: екологічна політика, крос-національний аналіз, івент-аналіз, кейс-стаді, Кіотський протокол, Орхуська конвенція, інтеграція екологічної політики.

Постановка проблеми. Для політичної науки України екологічна проблематика не є новим напрямом досліджень, проте він залишається відносно нерозвиненим, оскільки питання екологічної політики менш популярні серед учених-політологів, на відміну від економістів і правознавців. Водночас вивчення та аналіз екологічної політики саме в межах політичної науки є вкрай доречним і необхідним, особливо зараз, коли здійснюється системне реформування галузей державної політики. Визначення екологічної політики, її базових критеріїв, завдань і процесу реалізації досі не є однозначним як у наукових, так і в політичних колах, тому труднощі в процесі її вивчення й аналізу виявляються вже на теоретико-методологічному рівні. Більше того, сучасній екологічній політиці властивий комплексний характер, оскільки вона здійснюється з урахуванням не лише екологічного, а й економічного, правового та соціального складників, а тому потребує особливого підходу до вивчення.

Аналіз останніх публікацій із теми та виділення не вирішених раніше частин проблеми. З-поміж українських науковців загальні питання становлення й реалізації екологічної політики вивчають В. Волинець, Н. Малиш, Л. Жарова, В. Глуха, В. Костицький, В. Лозанський, М. Хилько та В. Крисаченко, які зробили суттєвий внесок у розроблення теоретико-методологічних засад аналізу екологічної політики, у тому числі в межах політико-правового підходу. Своєю чергою В. Міщенко, О. Васюта, Л. Гринів, М. Коваленко аналізують економічні засади здійснення екополітики, Г. Марушевський розглядає її євроінтеграційний потенціал, а І. Синякевич фокусується на вивченні інструментарію. Механізми впровадження екологічної політики в регіонах досліджують Ю. Стадницький, Е. Ашикова, М. Стегней, О. Заржицький та В. Крук. Власне питаннями імплементації екологічної політики та окремих міжнародних актів у сфері довкілля цікавляться Н. Андрусевич, А. Андрусевич, Д. Скрильников, М. Довбенко, Н. Іваненко, С. Кравченко та інші автори.

Серед закордонних дослідників, які займаються окресленою проблематикою, можна назвати Є. Матвееву, А. Шмигальову, І. Сабліна, С. Шмітт, К. Шульца, Х. Селіна, С. Вандевеєр, Р. Мейсон, Т. Свансон та інших учених.

У вітчизняній науці немає широкої практики застосування політичних методів під час вивчення екологічної політики, натомість поширені економічні інструменти (наприклад, оцінка витрат-вигод),

нормативно-правовий та історичний аналіз. Однак є потреба у виробленні комплексу методів, які дадуть змогу оцінити різні аспекти здійснення екологічної політики саме в контексті політичної науки.

Мета статті – визначити загальний підхід та запропонувати окремі методи для оцінки політики у сфері довкілля.

Для цього необхідно вирішити такі завдання:

- визначити поняття екологічної політики;
- проаналізувати наявні наукові доробки у сфері її вивчення;
- охарактеризувати окремі методи, які доцільно використовувати в межах політичного аналізу екополітики.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі є чимало визначень екологічної політики. Наприклад, російська дослідниця А. Шмигльова під екологічною політикою розуміє комплекс заходів політичного, економічного та юридичного характеру, що здійснюються з метою управління екологічною ситуацією та забезпечення раціонального користування природними ресурсами [1, с. 37]. В. Волинець вважає, що екологічна політика є діяльністю держави з виконання її екологічної функції – забезпечення екологічної безпеки, збереження здоров'я існуючого і майбутніх поколінь українців та підтримки екологічного балансу на території держави [2, с. 5]. Л. Жарова висуває тезу про певну дихотомічність екологічної політики: з одного боку, вона є системою природоохоронних принципів і норм, а з іншого – безпосередньою діяльністю держави у сфері охорони природи [3, с. 130]. Схоже тлумачення можемо знайти в праці В. Глухої, яка розділяє нормативний та регуляційний рівні здійснення екологічної політики [4, с. 2]. Натомість Н. Малиш розширює коло суб'єктів екологічної політики, трактуючи її як «організаційну та регулятивно-контрольну діяльність суспільства й держави, спрямовану на охорону, невиснажливе використання та відтворення природних ресурсів, збалансування природокористування й природоохорони, а також забезпечення норм екологічної безпеки» [5, с. 3].

Залежно від того, що саме дослідник вкладає в поняття «екологічна політика», а також що цікавить його в цьому предметі, розробляється методологічна база дослідження [6, с. 30]. Вивчення політики може здійснюватися на різних стадіях: на етапі розробки порядку денного, на етапі формулювання стратегії, на етапі прийняття рішення, на етапі впровадження політики та, зрештою, на стадії моніторингу й оцінки [7, с. 20]. У статті розглянуто методологічні особливості дослідження екополітики на стадіях упровадження та оцінки (аналіз результатів).

Оцінка екологічної політики як процесу

Сучасна екологічна політика є еклектичним явищем політичної дійсності, оскільки, окрім права, вона спирається щонайменше на три стовпи: екологію, економіку та соціальну сферу. Відповідно, її всеохопний аналіз може бути досить затратним. Якщо обрати як основу методології порівняльний підхід, то з'являється можливість дещо звузити предмет дослідження. Порівняльний підхід у політології є дуже поширеним, він пропонує дієвий інструментарій для виявлення схожого й відмінного в досліджуваних феноменах. Зокрема, крос-національний аналіз дає змогу відійти від етноцентризму та водночас виявити зв'язки між певними феноменами політичної реальності [8, с. 46]. Дослідник може виділити важливі з позиції мети дослідження елементи проблеми та проаналізувати їх окремо. Корисним буде комбінування порівняльного підходу з іншими методами, такими як івент-аналіз, кейс-стаді або аналіз документів, залежно від завдань дослідження. Таким чином, з'являється можливість сформулювати більш-менш цілісну методику аналізу екологічної політики.

Якщо метою дослідження є визначення саме ефективності здійснення національної політики у сфері довкілля, то крос-національний аналіз слугуватиме якнайкраще. При цьому для того, щоб виявити причини низької ефективності екологічної політики країни, доцільно порівняти процес її формування й реалізації з країнами, які досягли певних успіхів у цьому питанні [8, с. 48]. Для України такими країнами можуть бути Німеччина, Фінляндія, Естонія, Польща (дві останні – також у контексті дослідження євроінтеграційних процесів). Відповідно, серед критеріїв для порівняння можна назвати розподіл компетенцій серед органів державної влади, комплекс інструментів екологічної політики, систему фінансування природоохоронної сфери, екологічний складник у законотворчій діяльності, методи моніторингу та оцінки здійснюваної політики, інформованість і залученість населення до вирішення екологічних питань, особливості імплементації міжнародних угод у сфері довкілля тощо.

Для розуміння динаміки екологічної політики, закономірностей її розвитку, зв'язку окремих проблем чи успіхів із певними діями/бездіяльністю держави та суспільства є сенс застосувати івент-аналіз. Він дасть змогу відтворити логічний ланцюг подій, що привели до того чи іншого стану речей, та, відповідно, зможе підказати, як запобігти негативним наслідкам у майбутньому [9, с. 136]. Завдяки івент-аналізу стає можливим виділення певних стадій розвитку та здійснення екологічної політики, особливостей її інституціоналізації, а також оцінка сучасного її стану в історичному контексті. При цьому хронологічні межі можуть включати як весь період здійснення національної політики (від дня незалежності до сьогодення), так і окремі періоди діяльності парламенту різних скликань або інші

періоди політичної історії країни, які становлять інтерес для дослідника. Цей метод був би корисним особливо в комплексі зі згаданим вище крос-національним аналізом, наприклад, якщо метою дослідження є визначення євроінтеграційного потенціалу екологічної політики України на основі її порівняння з політикою Польщі.

З позиції політико-правової оцінки найбільш очевидним показником якості екополітики є відповідність здійснюваної діяльності з її реалізації нормам екологічного законодавства. Ця теза лежить в основі підходу, що досі є найпоширенішим серед українських науковців, які цікавляться відповідною проблематикою. З метою концентрованого (спрямованого) аналізу варто звернутися до ситуаційного аналізу (кейс-стаді). Деякі науковці вважають, що ситуаційний аналіз безпосередньо пов'язаний із порівняльними методиками, оскільки він пропонує вивчення окремого політичного випадку порівняно зі схожими [8, с. 62]. Натомість інші вчені вважають його самостійним підходом-стратегією [9, с. 130]. Цей метод дає змогу вивчити окремих елементів політичного процесу та на цій основі зробити певні висновки, що будуть актуальні для розуміння загальної проблеми. Предметом дослідження може бути, наприклад, стан імплементації міжнародних актів у сфері довкілля, які є ключовим джерелом екологічного права сьогодення. Серед показових у цьому контексті документів можна назвати Кіотський протокол до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй зі зміни клімату та Орхуську конвенцію Європейської Економічної Комісії Організації Об'єднаних Націй. Ці два документи є фундаментальними під час формування сучасної екологічної політики, однак мають принципово різні цілі: перший намагається знайти баланс між економікою та екологією, а другий забезпечує функціонування екологічної демократії.

Одним із ключових міжнародних документів екологічного характеру є Рамкова конвенція Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату, яка була ратифікована Україною в 1996 р. Головна мета цього документа – визнати антропогенний характер зміни клімату та стабілізувати концентрацію парникових газів в атмосфері. Проте конвенція має теоретичний, мотиваційний характер, тоді як Кіотський протокол, підписаний 1997 р. задля більш ефективної імплементації Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату, пропонує практичні інструменти для реалізації її положень та безпосередньо зобов'язує країни скоротити викиди парникових газів в атмосферу. Протокол вводить у дію низку економічних інструментів (механізм торгівлі квотами на викиди парникових газів, проекти спільного впровадження та механізм чистого розвитку), використання яких допомагає впровадити інноваційні та зелені технології у виробництво, залучити зелені інвестиції, отримати кошти від продажу невикористаних квот на викиди тощо [10]. Аналіз виконання положень цього міжнародного акта дасть змогу, зокрема, виявити тип взаємозв'язків між економікою та захистом довкілля, характерний для країни, ступінь інтегрованості екологічної політики в окремі галузеві політики, а також наявність необхідних процедур, інструментів і ресурсів державної екологічної політики. База даних для аналізу – кадастри викидів, які мають надаватися державами-сторонами кожного року, та доповіді про виконання, а також інформаційні повідомлення в засобах масової інформації та риторика політичних акторів.

Іншим «маркерним» документом, який може бути об'єктом ситуаційного аналізу, є Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція) [11]. Вона є вагомим міжнародним документом у сфері екологічної демократії, який не лише закріплює фундаментальні права громадян у сфері довкілля та позитивно впливає на процеси демократизації, а й формує базис для розвитку нової екологічної культури – культури активної участі та відповідальності. Орхуська конвенція пропонує таку модель прийняття рішень в екологічній сфері, за якої громадянське суспільство відіграє вирішальну роль [12, с. 2]. У результаті аналізу того, наскільки якісно імplementовані положення цієї конвенції, можемо загалом судити, з одного боку, про проблеми й перспективи імплементації міжнародних екологічних документів, а також місце судової влади в системі реалізації екологічної функції держави, а з іншого – про рівень розвитку екологічної демократії в країні, рівень та ефективність співпраці між владою й суспільством, ситуацію із захистом фундаментальних екологічних прав громадян, активність громадянського суспільства. Наприклад, скориставшись базою даних судових рішень у сфері довкілля [13], можемо проаналізувати, яка частка судової практики припадає на екологічні правопорушення, як часто рішення виносяться на захист довкілля та наскільки суттєвою, зрештою, є роль судової влади в процесі здійснення екологічної політики України. Банком даних можуть бути доповіді, які сторони повинні надавати Комітету з дотримання кожні чотири роки, а також реєстр судових рішень, експертні оцінки, дані щодо діяльності інформаційних Орхуських центрів.

Іншими об'єктами кейс-стаді можуть бути окремі напрями здійснення екологічної політики, або її внутрішні складники. Однією з важливих якостей сучасної екополітики є її інтегрованість в інші галузеві політики, оскільки будь-яка антропогенна діяльність (особливо промислова) здійснює вплив на довкілля, а отже, має бути врегульована відповідним чином. Критерій інтегрованості є базовим критерієм якості політики у сфері довкілля [14, с. 115; 15]. Залежно від того, якою мірою реалізу-

ється цей критерій під час формулювання та здійснення екополітики, можемо судити про її цілісність, ефективність і відповідність сучасним стандартам [14, с. 114–116]. Якщо виділити інтеграцію екологічної політики як окремий елемент аналізу та проаналізувати політико-правові засади її здійснення і реальний стан інтегрованості потреб навколишнього середовища в галузеву діяльність держави, то можна з'ясувати, чи має національна екологічна політика мінімально необхідний політико-правовий базис, тобто чи відповідає процес її впровадження сучасним стандартам.

Аналіз результативності екологічної політики

За умов якісної екологічної політики стан довкілля наближується до оптимального та відновлюється в разі порушення, забезпечуються такі умови навколишнього природного середовища, які б не суперечили соціальним і біологічним потребам людини [16, с. 343]. Відповідно, деякі вчені вважають, що оцінити те, наскільки ефективною є здійснювана екологічна політика тієї чи іншої держави, можна в результаті аналізу рівня якості життя населення країни [16, с. 343]. З одного боку, якість навколишнього середовища (як основного об'єкта екологічної політики) можна визначити за рівнем захворюваності та смертності населення від відповідних захворювань (наприклад, певні захворювання дихальної системи можуть бути індикатором проблем із забрудненням атмосферного повітря). З іншого боку, є зворотний зв'язок – якість життя може визначати основи екологічної культури та модель природокористування, що, зрештою, має вирішальний вплив на стан навколишнього середовища. Таким чином, якість життя населення є хоча й опосередкованим, проте показовим критерієм під час оцінювання якості екологічної політики тієї чи іншої країни. Наприклад, такий інтегрований показник, як Індекс людського розвитку (HDI) ПРООН, враховує певні економічні показники, доступ до освіти, а також тривалість життя населення країни [17]. За цим індексом Україна посідає 88 місце (зі 189 оцінюваних), Німеччина – 5 місце, Польща – 33 місце. Іншим показником, що може становити інтерес у контексті результативності екополітики, є Індекс екологічної ефективності (EPI), розроблений науковцями Єльського університету. Методологія визначення цього індексу складна та базується на даних про стан довкілля й життєздатність екосистем країни [18]. У 2018 р. за цим індексом наша держава посідала 109 позицію зі 180, при цьому спостерігається негативна тенденція, оскільки в 2016 р. Україна перебувала на 44 місці в цьому рейтингу. Наведені показники (особливо в динаміці) можуть бути опосередкованими індикаторами якості екологічної політики держави, тобто того, наскільки ефективно держава виконує свою екологічну функцію.

Беручи до уваги важливу роль суспільства в процесі формування й реалізації екологічної політики, а також з огляду на положення Орхуської конвенції доцільно обрати як окремий критерій оцінки результативності рівень інформованості населення з питань, що стосуються довкілля, а також оцінку екологічної діяльності держави з боку населення. Із цієї позиції варто проаналізувати дані соціологічних опитувань із відповідних питань. Останнім часом було здійснено щонайменше два соціологічні опитування з відповідної проблематики – «Ставлення населення до питань охорони довкілля», проведене в травні 2016 р. за участю Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [19], та соціологічне опитування в межах проекту «Екологічний портрет громадянина України», здійснене 2018 р. Ресурсно-аналітичним центром «Суспільство і довкілля» [20].

Крім цього, оцінити ефективність екологічної політики можна, якщо скористатися переліком показників, запропонованих у додатку до Стратегії державної екологічної політики України. Наприклад, у документі на період до 2030 р. серед таких індикаторів названо частку альтернативних джерел енергії в загальному енергоспоживанні, енергоємність ВВП, площу територій, що перебувають під природно-заповідним фондом, обсяги викидів парникових газів в атмосферне повітря тощо. Серед індикаторів є також згаданий вище Індекс екологічної ефективності [15].

Висновки. Такий багатогранний елемент політичної дійсності, як екологічна політика, вимагає комплексу методів і підходів до його вивчення. По-перше, методика залежить від того, який етап реалізації обраний для аналізу. Так, стаття фокусується на аналізі процесу здійснення екологічної політики та оцінці результатів від її впровадження. По-друге, з огляду на інтегрований характер самої екополітики її методологія може ґрунтуватися на підходах із різних наукових сфер: економічної, правової, екологічної, соціологічної та політичної. Представлена робота являє собою спробу оформити можливий комплекс методів для політологічного дослідження проблем екологічної політики, проте не претендує на остаточність. Як методологічну основу було взято порівняльний підхід, у межах якого доцільно застосувати такі методи аналізу, як кейс-стаді, івент-аналіз, аналіз документів. Крім цього, для оцінки безпосередніх результатів політики у сфері довкілля пропонується використовувати низку індексів (таких як HDI, EPI), показники результативності, наведені в додатку до Стратегії державної екологічної політики, та дані соціологічних опитувань.

Екологічна політика сучасності – це явище, що постійно еволюціонує, тому теоретико-методологічний базис її дослідження потребує активного розроблення й видозмін. Зокрема, украй важливим є оформлення методологічного каркасу для оцінки екополітики на етапах розроблення порядку денного, формулювання стратегії та прийняття владних рішень. Крім цього, з огляду на інтегрова-

ний характер політики у сфері довкілля доцільним видається подальший аналіз можливостей комбінування методів із різних наукових сфер. Зокрема, математичні методи (наприклад, моделювання) можуть бути корисними, якщо завданням дослідження є аналіз перспектив тієї чи іншої стратегії або вибір між потенційними стратегіями. Цікаво було би проаналізувати можливості поєднання методів (і теорій) хімічних, географічних та гуманітарних наук під час дослідження відповідної проблематики. Формулювання економіко-екологічних методик також є вкрай актуальною сферою досліджень з огляду на сучасний формат екологічної політики. Крім цього, одним із перспективних векторів дослідження є питання інтегрування соціологічних методів під час політологічного аналізу екополітики. Тобто перед науковцями стоїть глобальне завдання – необхідність інтегрувати питання екологічної політики в загальну систему теоретико-методологічного знання.

Література:

1. Шмыглева А. Экологическая политика: принципы формирования и реализации. *Проблемы устойчивого развития Обь-Иртышского бассейна* / ред. : Ю. Широков, Н. Чубыкина. Новосибирск, 2005. С. 37–39.
2. Волинець В. Екологічна функція в системі функцій сучасної держави: проблеми правового забезпечення в Україні. *Юридична Україна*. 2012. № 11. С. 4–11.
3. Жарова Л. Стратегічні засади та нормативно-правове забезпечення формування національної екологічної політики. *Механізм регулювання економіки*. 2008. № 4. Т. 2. С. 127–134.
4. Глуха В. Актуальні проблеми та перспективи державної екологічної політики України. *Актуальні проблеми державного управління*. 2016. № 1(49). С. 1–4.
5. Малиш Н. Екологічна політика: конфліктність, стратегія, тактика. URL: http://academy.gov.ua/ej/ej10/doc_pdf/Malysh.pdf (дата звернення: 05.05.2019).
6. Мангейм Дж., Рич Р. Политология. Методы исследования : учебник. Москва, 1999. 544 с.
7. Говлет М., Рамеш М. Дослідження державної політики: цикли та підсистеми політики. Львів : Кальварія, 2004. 262 с.
8. Сморгунув Л. Сравнительная политология : учебник для вузов. Санкт-Петербург : Питер, 2012. 448 с.
9. Политическая наука. Методы исследований : учебник / ред. О. Габриэлян. Киев, 2012. 342 с.
10. Кіотський протокол до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату : міжнародний документ від 11 грудня 1997 р. (ратифікований Законом України від 4 лютого 2004 р. № 1430-IV) / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_801 (дата звернення: 04.05.2019).
11. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція) : міжнародний документ від 25 червня 1998 р. (ратифікований Законом України від 6 липня 1999 р. № 832-XIV) / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015 (дата звернення: 04.05.2019).
12. Экологическая демократия: 12 примеров практических действий / ред. : В. Ванн, Е. Велигош, Т. Малькова. Киев, 2004. 32 с.
13. Реєстр судових рішень з питань, що стосуються довкілля / МБО «Екологія-Право-Людина». URL: <http://caselawepl.org.ua> (дата звернення: 09.05.2019).
14. Марушевський Г. Інтеграція екологічної політики в Україні в контексті європейської інтеграції. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2015. № 1. С. 113–119.
15. Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики на період до 2030 року : Закон України від 28 лютого 2019 р. № 2697-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19> (дата звернення: 05.05.2019).
16. Крисаченко В., Хилько М. Екологія. Культура. Політика. Київ : Знання, 2002. 597 с.
17. Latest Human Development Index (2018) / United Nations Development Programme. URL: <http://hdr.undp.org/en/2018-update> (дата звернення: 06.05.2019).
18. 2018 Environmental Performance Index Results. URL: <https://epi.envirocenter.yale.edu/epi-topline> (дата звернення: 06.05.2019).
19. Ставлення населення до питань охорони довкілля : соціологічне опитування. URL: <http://epl.org.ua/announces/stavlennia-naselennia-do-pytan-okhorony-dovkillia/> (дата звернення: 06.05.2019).
20. Екологічний портрет громадянина України: порівняння з ЄС та рекомендації : аналітичний документ / Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля». URL: <http://www.rac.org.ua/uploads/content/485/files/envprotraitandeu2018.pdf> (дата звернення: 06.05.2019).

MEDIA DESIGNING OF SOCIAL PROBLEMS IN MODERN UKRAINE

Klymanska L. D.,
*Sc.D (Politology), Full Professor,
Department of Sociology and Social Work
"Lviv Polytechnic" National University*

Baibakova I. M.,
*Ph.D, Associate Professor,
Department of Foreign Languages
"Lviv Polytechnic" National University*

The issues concerning the media designing practices of social problems are considered in the article, namely, the practice of setting the agenda, the practice of priming and the practice of framing. Each of the above-mentioned practices of designing a social problem is considered within the framework of contemporary Ukrainian political realities regarding the so-called linguistic problem. Practices of influence on the process of challenging complex social circumstances make it possible to fix not only the result of influences, but also to understand the mechanism of the influence itself involved in this process.

У статті розглядаються питання, що стосуються методів проектування засобами масової інформації соціальних проблем, а саме практика встановлення порядку денного, праймінгу та практика фреймінгу. Кожна з наведених практик проектування соціальної проблеми розглядається в межах сучасних українських політичних реалій щодо так званої мовної проблеми. Практика впливу на процес складних соціальних обставин дає можливість не лише зафіксувати результат впливу, а й зрозуміти механізм самого впливу, який задіяний у цьому процесі.

В статье рассматриваются вопросы, касающиеся методов проектирования средствами массовой информации социальных проблем, а именно практика установления повестки дня, прайминга и практика фрейминга. Каждая из вышеупомянутых практик проектирования социальной проблемы рассматривается в рамках современных украинских политических реалий относительно так называемой языковой проблемы. Практика воздействия на процесс сложных социальных обстоятельств дает возможность не только зафиксировать результат воздействия, но и понять механизм самого воздействия, который задействован в этом процессе.

Key words: construction of a social problem, media practices, establishment of the agenda, priming, framing.

Formulation of the problem. Solving the problems of society is an integral part of the social policy of any state. The decision to channel state resources to the settlement of a particular social problem is the scope of the political struggle of the social problematization subjects. The status of "social problem" emphasizes the need for decision-making within the framework of social policy to regulate complex social circumstances. Uncomfortable circumstances, which are referred to as a social problem, "require" to do "something" to get out of the discomfort zone into a zone of comfortable system existence. Various actors take part in the process of social problem-making. The most influential among them is the mass media; in many cases they determine our understanding of social problems. Consequently, the fact of the theme interpretation in the media by different subjects of problematization process seriously affects their success. Practices of influence as routine actions and actions of agents, that is, the media, on the process of challenging complex social circumstances, make it possible to fix not only the result of influences, but also to understand the mechanism of influence itself.

The analysis of researches and publications. Various aspects of the problems of social practice in the mass media were studied in Ukraine by M. Kornienko, O. Lavrik, T. Semigina, L. Skokova, O. Tkachenko, T. Frolova, A. Chekyshev, K. Shenderovsky and others. A journalistic view of social problems is reflected in the collection of materials under the general editorship of K. Shenderovsky [1], where

the authors state that the media become a repeater of social problems and actually “objectify” them, while identifying the risks of this process – the complexity in assessing the “questionable” social problems and hanging labels. The greatest danger that arises when identifying social problems in media communications is that they contribute to the actualization of short-term and superficial public interest in the problem. Under the mass conditions social problems “highlighted by the media” have actually invincible interest. They are “sold” to the public under the necessary angle [1, p. 13]. In Ukraine, there are no studies that would analyze the role of the media in the process of transforming the complex social circumstances into a social problem.

The purpose of this article. Taking into account the above, the aim of the article is to analyze the activity of the mass media as a subject of the social process in order to identify the peculiarities of the influencing practices of social problem designing in modern Ukraine on the example of the so-called “language problem”.

Basic material presentation. The theoretical and methodological foundations of the research are based on the constructionist approach in the analysis of social problems. Representatives of this approach treat the problem as a product of collective definition [2, p. 53], “as the activity of individuals or groups that express dissatisfaction and act with requirements for some foreseeable conditions” [3, p. 75]. Constructionist studies often determine the interests of actors in putting forward a social problem that explains why this problem has arisen.

According to S. Hilgartner and C. Bosk, social problems argue among themselves in attempts to attract the attention of the public and politicians. These competitions take place on the so-called “public arenas”, to which researchers attributed the legislative and executive branches of power, the media, various organizations, scientific communities [2, p. 62]. In “public arenas”, the problems are discussed, selected, defined, interpreted and presented to the public. Each arena has its own “capacity”, which limits the number of social problems that the arena can take at one and the same time. This restriction turns this competition into a critical and central one in the process of collective definition, namely, the competition between problems becomes the competition between social groups. A typical statement about the problem states that it exists, it is important, includes the definition of causal responsibility (moral, political) and offers a “recipe” to solve or resolve the problem, reducing harm from it.

Due to their features, the media represent a picture, the proportions and properties of which, in comparison with social reality, can be changed, but not infinitely. They can be compared to a magnifying glass that increases certain social problems. The impact of the media is obvious, but it is very hard to fix it. As the experience of research shows, media influence is always a result of media dominance of a single version of the interpretation, irrespective of whether it is a list of “important” problems or interpretations of a specific social problem. If there is a task to understand the role of the media in the process of constructing social problems, it is necessary to specify the practices in which this inefficient influence on the change in the logic of perception of social problems can be made. At the present moment, at least three practices of media influence on the audience have been revealed and described. All three practices are based on the notion that our knowledge of social reality is an interpretation that is formed with a significant influence of the media.

First of all, it is a practice that allows you to attract public attention to social problems. Attention of the media can force the public and politicians to realize that the problem exists and that it needs to do something about it. This form of media influence on the public is called **the practice of setting the agenda**.

The basic assumption of setting the agenda practice is that news is not a mere reflection of reality, but a socially constructed, edited reality. In its most general form, setting the agenda is the creation, through the media, of public awareness of key issues. At the heart of this statement there are two main theses: media do not reflect reality, but filter and shape its perception; the focus of the media on several issues and topics leads to the fact that the public perceives these issues as more important than others.

When the media appeals to certain events and problems, these issues begin to be perceived by the audience as worthy of attention. The theory of “establishing an information agenda” describes the potential of the media in influencing the perception of the importance of the themes of the social agenda. The media offer the audience an “information menu” in which “the first dish” is considered to be the one most frequently mentioned. Outside this “information menu” the “unnecessary” themes are taken away, while the “necessary” ones are often repeated, naturally gaining significance in the eyes of the audience. When in the media reports a problem is addressed, the so-called “ignition” of some problem zone (usually due to other problem areas) occurs in the consumers’ minds of media content.

Consequently, the potential of media influence through the practice of establishing an agenda involves the question of whether to be or not to be a social problem and reveals itself through a few moments:

- mass media become an important source of information about the existence of a social problem;
- the media declare the existence of the problem and impose the idea that something should be done with it;
- by filtering a large number of complex social circumstances, the media focus their attention on a few of them, thus creating an image of their “importance” and “priority” in reality.

Let us try to consider these practices of influence on the process of social problems on the example of the “language” issue in Ukraine, which, over the years of independence, has become one of the most significant in political discourse. The background for the existence of a “language problem” is the linguistic situation in Ukraine itself, which, if not to resort to numerous figures and percentages, can be characterized by the basic features that make it difficult and transform into a problem: the division of the population into at least two language groups – Russian-speaking and Ukrainian-speaking ones, which are approximately equal in quantitative composition and do not coincide with ethnic groups; territorial and socio-territorial polarization of language preferences of citizens and the formal and controversial character of the Ukrainian language legislation [4, p. 235–236].

Language choice both for Ukrainian and Russian-speaking groups is a symbol of identity, so the language issue as a factor of identity works on a subconscious level. Thoughts about the language problem, its existence or non-existence, causes, solutions of projects are quite different. These thoughts articulated through the media, constitute what might be called “the discourse of the language problem” in Ukraine.

In the semantic field of discourse of the language problem, first of all, the question is whether there exists or does not exist a “language problem” in Ukraine. The existence of language problems is invariably “supported” by the media, which are used as a tool by those politicians who benefit from raising it on the shield. The language issue during the period of electoral battles is “thrown” into political discourse through the establishment of the agenda and use of it as a means of obtaining political dividends. Experts have repeatedly stressed that this scenario would distract voters from the failure of economic reforms, from corruption and that the separation of the electorate for and against the “language” is mathematically much more advantageous to the authorities than the division of voters on the basis of the attitude towards “improvement” [5].

In particular, a new impetus for the promotion of the “language problem” was provided with the adoption of the Law “On the Basics of State Language Policy” by Verkhovna Rada in July 3, 2012, the so-called “law of Kolesnichenko – Kivalov”. And in April 2019, Verkhovna Rada of Ukraine adopted the new Law “On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as a State Language”. The law was adopted at a fast pace. On February 28, 2019, a year passed since the Constitutional Court of Ukraine recognized the scandalous “law of Kolesnichenko – Kivalov”, which significantly strengthened the position of the Russian language, as unconstitutional. From that moment a kind of linguistic-legal vacuum was formed, which was to be eliminated as soon as possible. On the eve of the election, discussions around the draft of a new law became hotter and less constructive. The bill was already called “repressive”. In December 2018, the profile committee of Verkhovna Rada finalized it by considering 2059 amendments affecting almost all articles of the document, from which they tried to exclude some statements or to replace certain clauses [6].

One of the artist O. Roitbrud (a Jew by origin who lives in Ukraine) talking about the language problem in his interview metaphorically commented on this situation: “This is a technology of playing off with two parts of Ukraine. <...> In order to mobilize and scare the East. <...> That the voters in the East, instead of voting for a more adequate social program, an adequate civilization project or other economic model, voted “for their own people”, because “terrible bandera” will force them to speak Ukrainian, and whoever does not want will be shot” [7].

Positions “for” and “against” the social problem of language issues are supported not only among politicians, but also among journalists. On the one hand, a poll conducted among Kyiv political journalists from 7 to 11 August 2006 showed that almost 70% of the interviewed journalists said that the linguistic problem was fictitious, rather controversial, or purely political and it does not affect ordinary Ukrainians. However, more than 60% of respondents believed that the language problem poses a threat to Ukraine or Ukrainians. True, for political journalism, the “language theme” is a field in which one can demonstrate his/her journalistic capabilities and earn a “name” for him/herself [8].

One of the positions regarding the existence of the “language problem” lies in the fact that it (i. e. the problem) is not recognized. There is no language problem in Ukraine at all; what’s happening around the language theme is the games of careless politicians. By the way, sometimes the politicians themselves believe that the “language problem” in the Ukrainian society is thought to be foolish. In particular, the leader of the party “UDAR” V. Klychko, Kyiv mayor, in July 2012 said that Ukraine has no problems with the Russian language, and those politicians who extract “linguistic” issues on the eve of the elections are only trying to divert the attention of people from real problems and from their own political defeats [9]. If the language problem does not exist, if it appears to be a phantom, then paying attention to all that it should be stopped as well as talking about it, and then the problem itself will disappear.

Instead, there is another position, the proponents of which state that the language problem exists, and “to disregard the problem of language means to ignore the importance of the quality of the air we breathe” [10]. From the applied use of the language problem, it does not lose its importance “<...> it will depend on the resolution of the very linguistic issue to a significant (very, very significant) degree, whether

the whole worldview gap between the “two Ukraines” will smooth out, or whether it will only deepen. Will these “two Ukraines” understand each other?” [11].

Consequently, strange as it may seem, the language problem appears on the political sky of the country at a time when it allows you to score points for politicians who promise to solve it “ultimately and irrevocably”. And this is supported by the practice of establishing an agenda that is used by the media.

The practice of priming transfers the emphasis from the very problem to those connotations that stand behind it. According to one of the first researchers of this kind of media practice D. Domke, the definition of priming is “a process through which labilized mental structures can influence the way people value other concepts and ideas” [12]. Priming is the effect of the previous information on the perception of a person’s continued active participation, or, in other words, the activation of specific associations in memory. In general, priming can be compared with an autopilot, which at the subconscious level “adjusts” human behavior and unloads its consciousness for more important tasks. Priming accelerates the recognition of incentives that are identical to the primary information or come together with it in one semantic category. So, highlighting some of the problems and ignoring others, the media can change the standards with the help of which people value the work of government structures. The essence of priming as a cognitive phenomenon is that verbal and nonverbal stimuli trigger certain considerations that an individual uses to assess a controversial issue.

Since priming can affect the decision of the problem both positively and negatively, despite the intentions of the individual, this phenomenon is attributed by scientists to the class of spontaneous and invisible influence on solving problems. The predominance of the mass media during the election campaign of defense-related news, encourages citizens to evaluate candidates for their activities, first of all, in this problem area, which becomes the context for judging candidates [13].

Thus, priming as a media practice of challenging complex social circumstances complements the previous practice of setting the agenda and solves the question of whether a social problem will exist or not in such a way that by its being to silence the existence of all other problems, namely:

- activates certain schemes for assessing the controversial issue;
- raises the media rank of a specific social problem;
- sets the standard for assessing the situation around complex social circumstances, in particular, the actions or inactions of politicians;
- transforms a concrete social problem into a criterion for measuring the effectiveness of the political actors’ functioning.

This is how the situation around the language problem develops. In the mass consciousness there is no recognition of the prevailing importance of the “language problem”, but it is imposed on public discussion, in order to turn it into a sort of criterion for the effectiveness of the activities of various political actors. Public policy behaves in a way that confirms its existence, trying to solve legislatively the problems that seemingly do not exist. Experts point out that: “<...> the political purpose of the law (it refers to the Law “On the basics of the state language policy”) is to introduce hysterical notes in the election situation <...> to focus people’s attention on those issues (humanitarian, not economic and social), which should be considered in the second, and not in the first place” (M. Popovich, Institute of Philosophy) [14].

Another form of media intervention in the process of social issues is **framing**. The basis of framing is related to the peculiarities of the cognitive process. D. Scheufele believes that framing, unlike agenda setting and priming, does not increase the visibility of the problem, but rather “causes explanatory schemes that affect the interpretation of incoming information” [15].

Framing suggests that journalists and other communicators provide information that appeal to hidden (implicit) schemes that exist in human consciousness. First of all, frames are tools that help simplify the presentation of complex social problems and make them accessible to the majority. Later, the frame begins to be interpreted not only as a simplification tool, but also as a schema of interpretation.

A frame is a kind of cognitive scheme that allows social subjects to match the actual situation with the social template, identify it, categorize, understand, select and make an adequate decision. The frames arise on the basis of existing cultural codes, are assimilated in the course of socialization, develop together with the accumulation of personal experience and provide mutual understanding among members of social groups. At the symbolic level they help to intelligently structure the social world and embed new information in the existing picture of the environment.

In preparing a message, a journalist (or any other actor) forms a “story frame” as a skeleton form of a typical narrative, an explanation or proof with typical actors, a plot and a logic of event development, or as a history template containing answers to meaningful questions addressed to the recipient in relation to the situation described. This is called a media frame. It is the media frame that allows journalists to quickly “pack” the problem into a template that already exists and broadcast it to the public.

If a frame is a schema, a social problem scenario, framing is the use of cognitive schemes to detect, understand, identify, and categorize events or information. Framing is already a practice of purposeful

activation of cognitive schemes by the actor for the situation or message interpretation management by the addressee, or the previous creation of the "lawyer's frame" by the actor of the controversial issue or problem [16].

An American sociologist R. Entman in 1993 [17] made an attempt to combine all that was done regarding the theory of frames into a single concept and to suggest that the essence of the framing be this: "to choose certain aspects of reality and to make them more visible in the text of the message, promoting such a definite vision of the problem, interpretation of its causes, moral judgment and possible solution". Accordingly, in order to understand the effectiveness of the frame, it is necessary, in his opinion, to clarify the concepts of "visuality/noticeability", "formatting" and "importance" (salience, sizing and importance).

The main elements of the framing practice via the media are two points:

- narrowing of the problem field, which contributes to the greater probability that the public agenda will reflect the agenda of political elites;

- promotion of correct interpretations of social problems. This is the strategic goal of any actor – to create mental images beneficial for themselves and make up evaluation matrices of specific social reality fragments in the images of the world target groups. In political discourse, framing the media agenda forms a central strategy for managing news as a system of communicative technologies used by political actors not so much for public information of citizens, but for managing public opinion in their own interests.

Using the frame of complex social circumstances leads ultimately to assigning them a problem status or resonance because of placing it in the category of value-loaded topics and narrative formulas that are remembered by the public. The frames reflect the constructs of "moral competence" that exist at the common sense level: their use usually assumes that the audience is obligated to recognize the importance of the expressed values and, accordingly, the use of this frame by those who make claims-requests. The frames are intended, as a rule, to create an emotional background for the perception of the problem and use terms and narratives from the "moral competence" category of the political discourse target audience for this purpose. Framing of social problem is a process of conscious use of a defined problem frame which can be represented as components of rhetorical argumentation: the grounds, which confirm the obvious existence of the problem; conclusions that provide an understanding of what is needed to solve the problem of action and justification, that is, considerations and values that the public must share, in order to link the grounds and conclusions into a single logical chain of the statement-requirement for the problem. Thus, framing provides reasoning that combines the basis of a problem or facts with conclusions required to resolve the problem.

Schemes of the framing of problematic versions of the language issue in Ukraine depend on the position of the political group, which proposes to settle it and declares it in the media. In general, at least two political and ideological groups (names and descriptions are proposed in the Internet publication of O. Myshlovskaya) take part in the so-called linguistic debate in Ukrainian society. In the last presidential election, these two groups were embodied in the positions of two candidates in the second round: P. Poroshenko vs. V. Zelensky. O. Myshlovskaya calls the first group national statesmen. The creed of this group – "Language is the soul of the people and the main feature of the state", that is, the language is identical to the state, and consequently, the survival of the Ukrainian state depends on the "real" introduction of the Ukrainian language into all spheres of state and public life. Accordingly, linguistic homogenization of society is considered a factor of consolidation of the state and nation. The author notes that this position has become a kind of "official ideology" of post-Soviet Ukrainian science and education, some public organizations [18]. The flowering of the Ukrainian language after centuries of total russification is a mission that we must accomplish, – said the current president P. Poroshenko [19].

The second group is the supporters of the linguistic status quo, who, according to the author of the publication, do not share the fundamental ideas of Ukrainian statehood and perceive the first group as a threat to themselves. The status quo for the most part is understood by them not only as the actual domination of the language, but also as the consolidation of this domination by giving it a certain legal status – state or at least official one.

The presence of these two components in the language discourse of the country is confirmed by the content of the political and ideological arguments, the framing of the "linguistic issue" in the direction of problematization and deproblematization, which is most often heard in the polemic of the linguistic issue in Ukraine. The argument touches on such topics as the relationship of language and statehood, the democratic and legal foundations of the solution of the language problem, the restoration of historical justice in the language sphere, the future fate of the Ukrainian and Russian languages. The supporters of the national-state position (the Ukrainian version of the problem – for Ukrainization) and the position of the so-called linguistic status quo, above all, actualize the frame of "catastrophic circumstances" – the most rigorous of all possible technological framing techniques to draw attention to the identified complex social circumstances with the state of the Ukrainian or Russian language in the state. The "catastrophic circumstances" rhetoric is used to create the image of a catastrophe for complex social circumstances.

This rhetoric is most often used in a situation of so-called “moral panic”. Rhetoric of “disaster” requires immediate action, if it is not committed, it can lead to other problems. Problem applicants who use a similar frame can recognize other problems, but use this frame to show that all other problems are tied to a certain one, that it is possible to create a coalition and thereby attract more supporters of this formulation of the problem. In the “catastrophic circumstances” frame of the national-state direction representatives, one can follow the following logic: the inadequate functioning of the language of the titular ethnic group entails inferior functioning of the culture, which, in turn, results in inadequate functioning of the state, which in turn leads to catastrophic consequences for the state. The state of actual existence of the Ukrainian language is subjected to catastrophizing; even the expression “death of the Ukrainian language” is sometimes used. Using such emotionally loaded expressions raises the status of complex social circumstances and brings them into the orbit of “problem”.

Framing according to the “catastrophic circumstances” scheme of the status quo position supporters is just as categorical. They critically evaluate the policy of Ukrainianization of society, they believe that the policy of Ukrainianization leads to the degradation of society. The adoption of a new law on language is assessed by the newly elected President V. Zelensky as not conducive to the consolidation of Ukrainian society. The methods, which are supposed to implement this law – prohibition and punishment, complication of bureaucratic procedures, can become an obstacle to the implementation of a strategic goal – the development of the Ukrainian language, dissemination of its use [20].

The reaction to the forced Ukrainianization of the Russian-speaking population is the calls for civilized bilingualism in the state. And in order to ensure the domination of the language of the country, it is necessary to ensure the domination of their own culture. For Ukraine, the recipe is simple: we will take care of the development of Ukrainian culture, gradually injecting it into a growing generation and gaining a strong Ukrainian language. This process is long and natural [21].

The analysis made allows us to draw the following conclusions. The construction of a social problem occurs with the active participation of the media. At least three practices in the design of social problems are used by media representatives: the practice of setting the agenda, the practice of priming and practice of framing. According to the logic of the agenda setting and priming, there is an increase in media ranks of controversial issues along with their attributes due to the animation of such messages to the public, which cover “correct questions” with “correct attributes” and implicitly present the “correct criteria” for their assessment. The media practice of framing sets the “correct interpretation” in illuminating the social problem, formatting the social problem in a perspective in which one or another political force can and is going to resolve it.

The political story of the “language problem” in Ukraine is far from being complete. It has long passed the stage of birth, and there are groups (including political ones) who interpret it as a social problem; it is periodically “released” to public arenas through the media and then exposed to political pressures on both sides; judging by the fact that the law “On the Principles of State Language Policy” was adopted, this social problem has even passed the stage of institutionalization, but the removal or at least fragmentation of the problem did not occur. The new law “On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as a State Language” is an attempt once again to resolve the problem of language in Ukraine, on evidence of a new stage of the problem development.

References:

1. Медіакомунікації та соціальні проблеми : збірка навчально-методичних матеріалів і наукових статей : у 3 ч. / К. Шендеровський та ін. Київ : Ін-т журналістики КНУ, 2012. Ч. 1. 288 с.
2. Hilgartner S., Bosk C. The rise and fall of social problems: a public arenas model. *American Journal of Sociology*. 1988. Vol. 94. № 1. P. 53–78.
3. Spector M., Kitsuse J. *Constructing Social Problems*. New York : Aldine De Gruyter, 1987. 400 p.
4. Заремба О., Римаренко С. Механізми політичної мобілізації мовних груп: антрепренери, гасла, заходи. *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 235–257.
5. Мельник М. Закон про мову: засади мовної політики чи засідка? *Дзеркало тижня*. 2012. № 25. URL: https://dt.ua/LAW/zakon_pro_movu_zasadi_movnoyi_politiki_chi_zasidka.html (дата звернення: 27.04.2019).
6. Закон про державну мову: хто та де муситиме говорити українською. URL: https://24tv.ua/rada_pidtrimala_zakonoproekt_pro_movu_hto_i_de_musitime_govoriti_ukrayinskoyu_n1042268 (дата звернення: 27.04.2019).
7. Климончук О. Едіпів комплекс щодо Шевченка гальмує розвиток української культури. – Ройтбурт. URL: <http://gazeta.ua/articles/opinions-journal/442548> (дата звернення: 27.04.2019).

8. Левченко О. Соціологічні дослідження щодо проблеми мови в Україні. *Мовна ситуація в Україні: думка молоді*. Київ : Молодіжна альтернатива, 2007. С. 13–16.
9. Кличко В. «Мовне» питання – це спроба влади відволікти українців від власних поразок. URL: <http://2k9.cmsys.it/news/?id=17518> (дата звернення: 27.04.2019).
10. Ференц В. Два шляхи до мовного закону. *Українська правда*. 2008. 21 березня. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2008/03/21/3398934/> (дата звернення: 27.04.2019).
11. Бахтєєв Б. Битва за симулякри. *Українська правда*. 2006. 5 червня. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2006/06/5/3113706/> (дата звернення: 27.04.2019).
12. Domke D., Shah D., Wackman D. Media priming effects: accessibility, association, and activation. *International Journal of Public Opinion Research*. 1998. № 10. P. 51–75.
13. Chong D., Druckman J. A theory of framing and opinion formation in competitive elite environments. *Journal of Communication*. 2007. Vol. 57. P. 99–118.
14. Соломко І. Рационально об емоциональном. Директор Института философии – о будущем украинского языка. *Кореспондент*. 2012. 6 липня. URL: <https://korrespondent.net/ukraine/politics/1368693-korrespondent-racionalno-ob-emocionalnom-direktor-instituta-filosofii-o-budushchem-ukrainskogo-yaz> (дата звернення: 27.04.2019).
15. Scheufele D. Agenda-setting, priming, and framing revisited: another look at cognitive effects of political communication. *Mass Communication and Society*. 2000. № 3. P. 297–316.
16. Tewksbury D., Jones J., Peske M., Raymond A., Vig W. The interaction of news and advocate frames: manipulating audience perceptions of a local public policy issue. *Journalism and Mass Communication Quarterly*. 2000. Vol. 77. P. 804–829.
17. Entman R. Framing: toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication*. 1993. Vol. 43. № 4. P. 51–58.
18. Мишловська О. Парадокси мовної політики. *Українська правда*. 2007. 12 липня. URL: http://www.pravda.com.ua/archive_day/20070712.htm (дата звернення: 27.04.2019).
19. Порошенко заявив, що схвалить закон про українську мову, щойно він надійде на підпис. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/politics/-poroshenko-zajaviv-shcho-shvalit-zakon-pro-ukrajinsku-movu-jak-tilki-vin-nadijde-na-pidpis-914929.html> (дата звернення: 25.04.2019).
20. Порошенко та Зеленський висловилися щодо закону про мову. URL: <https://vybory.detector.media/2019/04/25/poroshenko-ta-zelenskyj-vyslovylysya-schodo-zakonu-pro-movu/> (дата звернення: 27.04.2019).
21. Бережна І. Мовна політика, чи мова політики. «Lapsus linguae» (Не робить помилок щодо мови). *Українська правда*. 2008. 22 лютого. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2008/02/22/3380250/> (дата звернення: 27.04.2019).

НАДЖ-ТЕХНОЛОГІЇ У ПРОЦЕСАХ ПОЛІТИЧНОГО МАНІПУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНОЮ СВІДОМІСТЮ

Магдич Ю. А.,

аспірантка кафедри державного управління

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті досліджено основні методи архітектури вибору. Розглянуто можливості застосування надж-технологій у процесах політичного маніпулювання. Використання евристик мислення впливає на ціннісно-світоглядний складник суспільної свідомості (зокрема, на безпекові цінності). З'ясовано, що для запобігання зловживанню «підштовхуванням» у сфері державного управління принциповими є публічність та збереження свободи вибору.

В статье исследованы основные методы архитектуры выбора. Рассмотрены возможности применения надж-технологий в процессах политического манипулирования. Использование эвристик мышления влияет на ценностно-мировоззренческую составляющую общественного сознания (например, на ценности безопасности). Определено, что для предотвращения злоупотреблений «подталкиванием» в сфере государственного управления принципиальными являются публичность и сохранения свободы выбора.

In this article the basic methods of choice architecture were investigated. The possibilities of using nudge-technologies in political manipulation processes were considered. Applying bias of thinking can influence the value-world-view component of social consciousness (for example, on the value of security). It is determined that publicity and the securing freedom of choice are fundamental to prevent abuse by “pushing” in the sphere of public administration.

Ключові слова: лібертаріанський патерналізм, архітектура вибору, підштовхування, nudge, політичне маніпулювання, цінності.

Постановка проблеми. З активізацією електорального процесу в Україні актуалізується й проблема застосування маніпулятивних технологій. Водночас наукові результати у сфері поведінкової економіки, соціальної психології та когнітивних досліджень сприяють появі нових методів, що можуть бути використані не лише у програмах державного управління, а і маніпулюванні політичною свідомістю та поведінкою. Ще у 70-х роках ХХ століття американський вчений, лауреат Нобелівської премії Герберт Саймон розробив концепцію обмеженої раціональності. Подальші психологічні дослідження виявили систематичні когнітивні помилки та інтуїтивні переваги у евристичному мисленні, які обмежують раціональність прийняття рішень. Одними з найбільш ґрунтовних та цікавих праць є «Мислення швидко та повільно» Деніеля Канемана і Амоса Тверскі та «Передбачувана ірраціональність: приховані сили, що визначають наші рішення» Дена Аріелі. Люди схильні до помилок, упереджень, можуть розпізнавати причинно-наслідкові зв'язки там, де їх нема, недооцінюють вплив випадковостей, поводитись себе нерационально (що не може бути пояснено винятково впливом емоцій) тощо, однак така поведінка є передбачуваною та може бути відкорегована. Йдеться про вплив на інстинктивну, автоматичну систему мислення. «Індивіди діють всупереч своїм власним інтересам у тих випадках, коли приймають рішення, які вони змінили б, якби мали повну інформацію, володіли необмеженими когнітивними здібностями і не страждали від нестачі волі» [7]. Д. Канеман наводить як приклад такого упередження «ефект ореолу», коли виступ симпатичного та впевненого у собі доповідача, публіка оцінює позитивніше, ніж, можливо, він заслуговує. Цей ефект є прикладом того, як мислення генерує уявлення про політичного кандидата, що базується на підставі недостатніх даних, а політична дійсність стає більш узгодженою та однозначною.

Мета статті – дослідити основні методи архітектури вибору та розглянути можливості застосування надж-технологій у процесах політичного маніпулювання.

Виклад основного матеріалу. У процесі пошуку можливостей впливу на «передбачувану ірраціональність», на вибір як покупця, так і виборця з'являються нові технології. Однією з них є так звані поштовхи або наджі (від англ. nudge – легкий поштовх). Приклади їх застосування у маркетингу

та державному управлінні описано Нобелівським лауреатом, економістом Річардом Талером та юристом, професором Гарварду Касом Санстейном у праці «Поштовх. Як допомогти людям зробити правильний вибір» (в іншому виданні – «Nudge. Архітектура вибору»), вперше опублікованої у 2008 році. Вчені визначили основні поняття та описали напрями практичного застосування. Надж-технологія передбачає вплив на поведінку індивіда та «м'яке» підштовхування до певного рішення з метою покращення його життя без обмеження свободи вибору. (Класичне підштовхування – це зручне розташування на продуктових полицях корисних для здоров'я продуктів).

Автори визначають підштовхування через створення архітектури вибору, що, враховуючи когнітивні помилки та евристики, формує контекст прийняття рішень. Завдання архітекторів вибору – саме сформувати контекст, певним чином вибудувати альтернативи вибору. Дослідження доводять, що на вибір впливають навіть незначні зміни контексту (наприклад, відомий експеримент проведений в аеропорту Схіпхол у Амстердамі), а формулювання є потужним надж-інструментом. При цьому головною метою підштовхування є кращий (оптимальний) вибір на користь самої людини, що здійснюється самостійно, не обмежується та не нав'язується їй. Агент або ініціатор підштовхування допомагає індивіду здійснити такий вибір з можливих альтернатив. Здійснюється це за допомогою легких натяків, «поштовхів», що вбудовані в інформаційну архітектуру. «Люди повинні як і раніше бути вільними у виборі своїх власних можливостей – але також повинна бути і невидима рука – поштовх! – яка спрямовує їх до правильного вибору» [3]. Надж-технології мають застосовуватися під час прийняття складних рішень з відкладеними наслідками та недостатнім зворотнім зв'язком. Підштовхування має спрощувати та полегшувати процес вибору. Йдеться про спробу підвищити ефективність прийняття рішень громадянином (наприклад, під час виборів), зважаючи на зазвичай комфортний стан функціонування його мислення – у режимі мінімальних зусиль (який має свій біологічний та психологічний сенс). Наприклад, пам'ятаючи про евристику «відхилення у бік статус-кво» та розуміючи, що один із варіантів призводить до кращих результатів, його можна закріпити в якості стандартного, що збільшить вірогідність вибору. Таким чином, варіант «по умовчання» спрацьовує як підштовхування. По суті, вибір здійснюється замість людини, якщо тільки вона не виявляє бажання відмінити його, це так званий «підказаний вибір» (як-то автоматична реєстрація громадян донорами органів). Чисельні дослідження конформності засвідчують: якщо архітектори вибору хочуть змінити поведінку індивідів за допомогою підштовхування, необхідно повідомити, що інші поведуть себе певним чином (так, інформація про високу явку на виборчих дільницях підштовхує до участі у голосуванні). «Підштовхування не замінює вибір, воно реструктурує архітектуру вибору так, щоб зробити соціально оптимальне рішення прийнятним за замовчуванням або просто зрозумілим і легким вибором» [8]. Окрім згаданих, на політичну поведінку та прийняття рішень впливають такі когнітивні помилки, як «якорування», помилка доступності та репрезентативності, надлишковий оптимізм, неприйняття втрат, фреймінг тощо. Наприклад, дослідження ефекту праймінгу свідчать, що «більшість людей вважає голосування на виборах усвідомленою дією, що відображає наші цінності і нашу оцінку політичних програм та не піддається впливу сторонніх дрібниць, які безпосередньо не стосуються справи (так, місце розташування виборчої дільниці не повинно впливати на наш вибір, однак впливає)» [6, с. 58]. Наприклад, візуальне повідомлення громадянам про місце розташування виборчої дільниці може слугувати «поштовхом» до практичної реалізації їх активного виборчого права.

Надж-стратегії активно використовуються у державному управлінні. Сьогодні у Сполучених Штатах Америки, Великобританії та країнах Західної Європи існують урядові організації, що розробляють відповідні стратегії. Загалом йдеться про так званий лібертаріанський патерналізм, де лібертаріанський аспект полягає у тому, що людина має свободу вибору, а патерналізм забезпечує впливи з боку держави на поведінку з метою покращення як індивідуального, так і суспільного життя. Більшість варіантів застосування лібертаріанського патерналізму стосуються державної політики та законодавства, при цьому він не є ідеологічно заангажованим, держава лише певним чином структурує поле вибору. Метою таких державних інтервенцій є суспільний добробут. Наприклад, запровадження «сухого закону» чи підвищення акцизу на алкоголь – це прояв державного патерналізму, а його продаж у тарі меншого розміру – це надж. «Інструменти, які використовуються в рамках надж-практик, актуальні для сучасних демократичних держав, які відчують потребу в інноваційних рішеннях державного управління, в умовах, коли свобода вибору має цінність і не може бути обмежена, а заборони і обмеження недоречні» [2].

Однак постає логічне питання про використання надж-технологій у процесах політичного маніпулювання. Підштовхування є непомітним, проте достатньо ефективним інструментом впливу на поведінку людей, а тому може перетворитися на засіб політичного маніпулювання, що не є контрольованим. Наприклад, чи є прихована політична реклама інструментом підштовхування, або яка відмінність між «підштовхуванням» та сугестією, навіюванням?

Зрозуміло, що чим менш раціональними у своїй політичній поведінці є індивіди, тим сильніша мотивація використати це на свою користь як у приватних, так і державних архітекторів вибору.

Спроба вплинути на поведінку (або прийняття рішення) людини може відбуватися всупереч її власним інтересам. Р. Талер та К. Санстейн вважають, що у цьому плані державні архітектори вибору у своїх впливах можуть бути більш небезпечними, ніж комерційні, приватні. «Де-факто виходить, що ірраціональні приватні агенти відсуваються в сторону, а на перший план виходять раціональні агенти в особі держави <...> Реконструйовані раціональні рішення, що розглядаються як «істинні» і висуваються на роль нормативного стандарту, виходячи з яких повинні бути оцінені будь-які форми державного управління, спрямовані на підвищення блага окремих людей і всього суспільства» [7]. Однак К. Санстейн зауважував, що когнітивні обмеження притаманні не лише адресатам регулювання, а і державним службовцям, відповідальним за прийняття управлінських рішень. Навіть більше, Д. Канеман звертає увагу на те, що люди, наділені владою, можуть бути навіть схильніші до хибних суджень та довіри власній інтуїції [6, с. 137].

Наприклад, з метою маніпулювання свідомістю використовується так звана евристика доступності. Більшість людей оцінює ймовірність ризиків, виходячи з прецедентів, при цьому важливою є легкість згадування. «У всіх поширених випадках автоматична система активно і, можливо, надмірно реагує на загрозу, не переймаючись зверненням до статистики» [11]. Тобто суб'єктивна оцінка ризиків поєднана із принципом найменшої напруги, зазвичай не відповідає об'єктивним статистичним даним та є помилковою. Не володіючи повною інформацією, люди схильні до надмірної впевненості, а не до критичних сумнівів щодо ситуації, надають перевагу змісту повідомлень та когерентності історій, а не достовірності. «Упереджена оцінка ризику спотворено впливає на підготовку до кризових ситуацій і реакцію на них, ділові рішення і політичні процеси. Подібні помилки можуть вплинути на стратегію держави, тому що уряд розподіляє ресурси швидше відповідно до народних побоювань, ніж з прогнозованою загрозою» [11]. Наприклад, ризики, пов'язані з тероризмом, безпосередньо стосуються державних безпекових заходів. Щоб підвищити рівень страху, варто згадати про трагічний прецедент, перебільшувати ймовірність події. Незвичні події привертають більшу увагу, створюючи хибне уявлення про їх частоту, всупереч статистичним даним. Формується когерентна інформаційна картина, у якій кожен наступний епізод «викликає спогади, що породжують відчуття, а ті продукують інші реакції (наприклад, загальну напругу)» [6, с. 55]. Це перебільшення небезпеки своєю чергою може стати приводом для зміцнення владної державної вертикалі та звуження громадянських прав та свобод під приводом захисту безпеки. Д. Канеман також звертає увагу на цікаву тенденцію, що ілюструє ефект праймінгу: нагадування людям про їхню смертність підвищує привабливість авторитарних ідей, які в контексті страху смерті заспокоюють та дають надію [6, с. 60].

При цьому, як зауважує Д. Канеман, «політологи помітили, що евристика доступності допомагає пояснити, чому деякі проблеми для громадськості стоять на першому місці, тоді як інші вона просто ігнорує. Люди оцінюють відносну важливість якогось питання, спираючись на легкість його пригадування, а легко ми згадуємо інформацію, широко висвітлену у засобах масової інформації. Вибір тем, які варті висвітлення в медіа, своєю чергою продиктований уявленням про те, чим наразі переймається громадськість. Саме тому влада в авторитарних режимах надзвичайно тисне на незалежні ЗМІ» [6, с. 13]. І навпаки, якщо аналогічні ситуації швидко не пригадуються, не ретранслюються в медіа, не викликають інтенсивної емоційної реакції, то виноситься помилкове судження про їх малоймовірність. Відповідні замовчування, відволікання уваги застосовуються у політичному маніпулюванні. К. Санстейн дійшов важливого висновку, що «викривлені та упереджені реакції на ризики – це важливе джерело помилкових та недоречних пріоритетів державної політики: законодавці та регулятори можуть занадто гостро сприймати ірраціональні занепокоєння громадян – і через політичну чутливість, і через те, що вони самі схильні до тих самих когнітивних помилок, що й пересічні громадяни» [6, с. 142].

Враховуючи вітчизняні суспільно-політичні реалії, сподіватися на відповідальність у описаних процесах як державних, так і комерційних архітекторів не уявляється можливим (особливо за існування небезпідставних зауважень щодо їх некомпетентності та переслідування власних інтересів). Автори «Поштовху» підкреслюють, що «дозволити політикам формувати виборчі бюлетені це вочевидь погана ідея». У згаданій праці окремий розділ присвячено критичним зауваженням щодо можливих зловживань застосування надж-технологій у суспільно-політичній сфері. Контраргументування полягає у наступному: маніпулювання – це приховане використання інших людей у своїх власних інтересах, а «надж» своєю метою має як загальне благо в цілому, так і індивідуальне зокрема та обов'язково включає можливість вільного вибору. Однак і тут ми опиняємось у колі дискусійних питань щодо означення «найкращий вибір», «благо» тощо. «Чому б не піти далі в бажанні захистити людей? Чи не стане наше життя краще, якщо в деяких обставинах позбавити нас свободи вибору?» Чи не присутнє у процесах архітектури вибору експлуатування обмеженої раціональності індивідів? Чи не має тут можливостей до прихованого примусу? Дослідник Марк Уайт у праці «Маніпуляція вибором» акцентує увагу на основних зауваженнях щодо архітектори вибору, які мають такий характер:

- епістемологічний: архітектори вибору не знають наших справжніх інтересів, тому вони не можуть зробити гарне підштовхування;
- етичний: визнавши епістемологічної заперечення, доведеться погодитися, що архітектори втручаються в особисте життя;
- практичний: визнавши перше і друге заперечення, доведеться погодитися, що реальні підштовхування неможливі [12].

К. Санстейн у дослідженні «Ілюзія вибору. Хто приймає рішення за нас і чому це не завжди погано», підтверджуючи думку про те, що наявність подібних попереджувальних знаків не завдасть великої шкоди, однак наголошує, що для запобігання зловживанню державним інтервенціям некомпетентних урядів, надж-технології повинні мати відкритий, публічний характер. Найпринциповішим моментом для Р. Талера і К. Санстейна є збереження свободи вибору (не уявного, як під час політичного маніпулювання). Одним із інструментів контролю є прозорість та публічність. Автори посиляються на принцип публічності Джона Роулза, за яким держава не має обирати політику, яку нездатна публічно відстоювати перед громадянами. Ще раз категорично наголошується: принципове значення має така цінність як свобода вибору, адже свобода – це «кращий захист від поганої архітектури вибору». Окрім того, для запобігання зловживанню у просторі архітектури вибору, самі громадяни мають уникати «гріха інтелектуальних лінощів», бути «більш уважними, інтелектуально активнішими, менш схильними задовольнятися поверховими, але привабливими відповідями і бути скептичними щодо своєї інтуїції, тобто бути більш раціональними» [6, с. 50].

Висновки. Таким чином, маємо справу із прийомами підштовхування, яких можна уникнути відмовою від участі. І хоча у більшості випадків ці прийоми неприховані, вплив окремих наджив є непомітним. Політична поведінка громадян може піддаватися впливу стимулів, що є зовнішніми та неусвідомленими. Державні архітектори вибору матимуть як відповідні повноваження, так й інструменти для можливого маніпулятивного впливу. Небезпечною така ситуація є у сучасних українських реаліях (особливо, якщо акцентувати увагу на приватних агентах впливу). Зловживання у сфері архітектури вибору та застосування надж-технологій становить загрозу такій цінності, як свобода вибору.

Література:

1. Аріелі Д. Передачування ірраціональність. Львів, ВСЛ, 2018. 296 с.
2. Вахрушева Д.О Как инновационные рыночные инструменты проникают в государственное управление: феномен надж-практик. URL: https://www.researchgate.net/publication/326548915_Kak_innovacionnye_rynocnye_instrumenty_pronikaut_v_gosudarstvennoe_upravlenie_fenomen_nadzpraktik [Дата звернення: 22.01.2019].
3. Грей Р. Подталкивать или не подталкивать? hrmagazine.co.uk URL: <https://human-factors.ru/motivation/podtalkivat-ili-ne-podtalkiva> [Дата звернення: 20.01.2019].
4. Жильцов В., Пахомов А. Nunge – теория «мягкого подталкивания». *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)* №11, 2016. С. 129–137.
5. Иванова П. Надж-технологии как инструмент современных политических кампаний. URL: http://www.anspa.ru/linkpics/News/P_Ivanova_statya_nadzh-marketing.pdf (Дата звернення: 20.01.2019).
6. Канеман Д. Мыслення швидко та повільно. Київ, Наш формат, 2017. 480 с.
7. Капелюшников Р. «Забота об общем благе»: как государство эксплуатирует нашу нерациональность? URL: <https://discours.io/articles/theory/zabota-ob-obshchem-blage-kak-gosudarstvo-ekspluatiruet-nashu-neratsionalnost> (Дата звернення: 23.01.2019).
8. Почепцов Г. Подталкивание к правильному поведению: британский опыт URL: https://ms.detector.media/trends/1411978127/podtalkivanie_k_pravilnomu_povedeniyu_britanskiy_oryu/ (Дата звернення: 19.01.2019).
9. Санстейн К. Иллюзия выбора. Кто принимает решения за нас и почему это не всегда плохо. Альпина, 2016. 252 с.
10. Талер Р., Санстейн К. Поштовх. Як допомогти людям зробити правильний вибір. Наш формат, 2017. 312 с.
11. Талер Р., Санстейн К. Nudge. Архитектура выбора. Как улучшить наши решения о здоровье, благосостоянии и счастье. МИФ, 2017. 240 с.
12. White M.D. The manipulation of choice. Ethics anlibertarian paternalism. New York, 2013.

ЛЕГІТИМАЦІЯ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ ЯК ТРЕНД СУЧАСНОСТІ

Майніна М. С.,

аспірант кафедри політичних наук

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена аналізу впливу євроскептиків на роботу Європейського парламенту. У ході дослідження з'ясовано причини посилення симпатій до євроскептиків в Європі. Також визначено сфери діяльності Європейського Союзу, на які євроскептики зможуть впливати у разі збільшення представництва в Європарламенті за результатами виборів у травні 2019 р.

Статья посвящена анализу влияния евроскептиков на работу Европейского парламента. Выявлены причины роста симпатий к евроскептикам в Европе, а также определены сферы деятельности Евросоюза, на которые они смогут влиять, увеличив свое представительство в Европарламенте по результатам выборов в мае 2019 г.

The article is devoted to the analysis of the influence of Eurosceptics in the European Parliament. The author finds out the reasons for strengthening the sympathy for Eurosceptics in Europe. Defines areas of European Union's activity, which Eurosceptics can influence, increasing their representation in the European Parliament after the May 2019 elections.

Ключові слова: євроскептики, євроскептицизм, Європейський Союз, Європарламент.

Постановка проблеми. Ще нещодавно більшість держав світу керувалися тим, що глобалізація та міжнародна кооперація – це незворотній процес, здатний якісно покращити рівень життя. На фоні цього пожвавлювалися інтеграційні процеси, поступово стиралися кордони та покращувалося міждержавне співробітництво. Європейський Союз замислювався як зразок об'єднання благополуччя та добробуту. Це мав бути приклад демократії, економічної безпеки та стабільності. Держави мали працювати разом на спільне благо. Розвинена економіка та високі стандарти рівня якості життя – ось що мало бути відмінною рисою члена Євросоюзу. Проте із розширенням ЄС на Схід ці стандарти дещо змінилися. Євросоюз дедалі більше стикається із перепонами, які значно впливають не лише на розвиток об'єднання, а й взагалі ставлять питання про доцільність його подальшого функціонування в наявному форматі. Дедалі частіше піднімається питання впливу Євросоюзу на внутрішню політику держав-членів. Усе це та ряд інших факторів призвели до виникнення окремої ідеології – євроскептицизму. І якщо на початку 1980-х євроскептиками була меншість, яка не несла в собі загрози для функціонування Євросоюзу, протягом останніх років їм вдалося зміцнити свої позиції як на національному, так і загальноєвропейському рівнях. На виборах до Європарламенту 2014 року євроскептики отримали найбільшу кількість місць за всю історію свого функціонування. Підвищення електоральних симпатій до «євро-скептично» налаштованих політиків та партій на рівні держави ставлять Європі серйозний виклик напередодні виборів до Європарламенту у 2019 році.

Мета статті – визначити причини зростання симпатій до євроскептиків у Європейському Союзі, проаналізувати перспективи розвитку євроскептицизму в Європі та його спроможність не лише вплинути на роботу інститутів ЄС, а й стати рушійною силою на шляху до змін у Євросоюзі.

Євроскептицизм продовжує активно обговорюватися в науковому та експертному середовищі. Вчені тривалий час сперечалися відносно визначення терміну «євроскептицизм»: П. Таггард [4] та А. Щербяк [4] виокремлювали лише дві його сторони, а М. Копецькі [5] дійшов висновку, що це більш складне явище, яке має безліч проявів. Проблемами євроскептицизму займалися також Г. Вайнштейн [2], Л. Хуге [1] та К. Мадде [5]. Для досягнення мети, поставленої під час написання цієї статті, також проаналізовано текст Лісабонської Угоди та Угоди про асоціацію Україна – ЄС.

Окремі політики та політичні партії виступали проти створення Європейського Союзу ще з моменту обговорення проекту «Об'єднаної Європи». Наразі критика переросла в жорстку ідеологію. Критеріями до визначення форми та характеристик євроскептицизму виступають ставлення до процесу євроінтеграції, до окремих векторів розвитку ЄС та сприйняття проекту ЄС в цілому.

Батьківщиною євроскептицизму вважають Велику Британію. У 1986 р. газета Times використала цей термін для характеристики політичного курсу прем'єр-міністра М. Тетчер [1, с. 127]. Поступово євроскептицизм охопив більшість держав ЄС. Як пише Г. Вайнштейн, «вірус євроскептицизму, який спочатку сприймався винятково як «британська хвороба», уражує весь континент» [2]. Трохи згодом (у 90-х роках) цей термін почали використовувати для характеристики настроїв, пов'язаних з невдоволенням загальноєвропейською політикою [1]. Слід зазначити, що термін «євроскептицизм» – це не просто заклик до протесту існування об'єднаної Європи. У цей термін вкладається набагато більше значень та сенсів. Це може бути неприйняття якоїсь окремої програми чи ініціативи в межах об'єднання. Зважаючи на це, дослідження євроскептицизму в Європейському Союзі залишається актуальним.

П. Таггарт зосереджує увагу на тому, що євроскептицизм може бути представлений у двох вимірах: як суспільні настрої, або як партійна ідеологія [3]. Пізніше дана типологія була доопрацьована дослідником разом із А. Щербяком. Вчені виокремили два види євроскептицизму: «жорсткий» (hard) та «м'який» (soft). «Жорсткий євроскептицизм» – цілковите заперечення євроінтеграційних ідей, небажання участі у спільному проекті Європи, а також послідовне лобіювання ідеї посягання інститутів ЄС на суверенітет держав, а також нехтування національними інтересами окремих держав. «М'який євроскептицизм» передбачає заперечення окремих аспектів євроінтеграції. Він може проявлятися як відстоювання національних інтересів перед інтересами Європейського Союзу (national interest Euroscepticism) або як протест щодо окремих рішень у політичній сфері чи економіці, які суттєво впливають на функціонування держави та зачіпають її суверенітет (policy Euroscepticism) [4].

Подекуди поділити політичну карту Європи на два кольори «жорсткого» та «м'якого» євроскептицизму доволі складно, це не дасть змоги показати цілісну картину політичного забарвлення євроскептицизму. Ця ідеологія має більш глибокі корені та суттєво впливає на політичний вектор розвитку окремих держав. М. Копецьки, критикуючи позицію П. Таггарта та А. Щербяка, зазначав, що категорії «жорсткий» та «м'який» євроскептицизм не окреслюють тонкої, але важливої різниці між ідеями європейської інтеграції з одного боку та Європейського Союзу як поточного втілення цих ідей – з іншого». Внаслідок цього термін «євроскептицизм» помилково приписують партіям та ідеологіям, які по суті є проєвропейськими, а також тим, які є суто антиєвропейськими» [5]. Вчений наголошує на тому, що критика партією одного з напрямів діяльності ЄС не означає її скептичне ставлення до проекту в цілому. До прикладу, Польська селянська партія, не дивлячись на критику загальної сільськогосподарської політики ЄС, оптимістично налаштована щодо майбутнього Європейського Союзу в цілому.

Дослідник вважає, що позиція відносно Європейського Союзу необов'язково має обмежуватися «сприйняттям» чи «несприйняттям». М. Копецьки наголошує, що між цими двома протилежностями є ще безліч проміжних варіантів та виділяє чотири варіанти ставлення до Європейського Союзу: «євроентузіасти» (Euroenthusiasts) – група, прибічники якої дотримуються позиції єврофіла та оптиміста ЄС. Вони підтримують загальні ідеї євроінтеграції та наголошують на тому, що вектор розвитку Євросоюзу є правильним; «євроскептики» (Eurosceptics) – група, яка знаходиться між єврооптимістами та тими, хто категорично заперечує доцільність існування ЄС. Прибічники цього напрямку підтримують євроінтеграцію, однак водночас песимістично оцінюють їх реалізацію; «європротивники» (Eurorejects) – виступають категорично проти Європейського Союзу та євроінтеграції; «європрагматики» (Europragmatists) – не підтримують та не заперечують євроінтеграції. Для прибічників цього підходу найголовніше посилення електоральної підтримки, отже, вони схильні до зміни позиції залежно від запитів суспільства на певний проект функціонування Європи [5].

Запропонована типологія підтверджує, що будь-яка ідея завжди буде мати своїх прибічників та противників, і Європейський Союз – не виняток. Наразі електоральна підтримка євроскептиків найвища за всю історію існування ЄС. Причому їх позиції продовжують міцніти як на національному рівні, так і на рівні інститутів ЄС. Одним з найбільших проривів євроскептиків був прихід до влади коаліції СИПІЗА в Греції. Пізніше хвиля євроскептицизму захлиснула і парламенти держав – засновників ЄС. На цей час євроскептики нарощують свій вплив у Франції («Національний фронт»), Італії («Ліга» та «П'ять зірок»), Німеччині («Альтернатива для Німеччини») та Іспанії («Подемос»). Свої позиції ультраправі та популістичні партії посилили у Польщі, Угорщині та Чехії. Референдуму у Великій Британії про вихід з ЄС – результат ефективної роботи прибічників антиєвропейського курсу Туманного Альбіону.

Визначити універсальні для кожного члена ЄС причини посилення симпатій до євроскептиків неможливо. Зрештою, кожна з держав, залежно від історичної ролі євроінтеграції у її розвитку, має своє ставлення до об'єднання Європи. До того ж деякі з держав мають свої особливі умови членства. Зважаючи на це, можна говорити про три групи причин, що зумовлюють загострення антиєвропейських настроїв в Євросоюзі. Решту ж необхідно розглядати локально для кожного з членів ЄС.

Першу групу складають соціально-економічні причини. Вони пов'язані зі скептичним ставленням держав із розвинутою економікою до членства в ЄС, особливо після розширення об'єднання на

Схід. Зазвичай – чим стабільніша економіка, тим радикальніше позиція євроскептиків щодо корисності Євросоюзу. Фінансово-економічна криза другої половини минулого десятиліття є показником зміни риторики держав щодо питання членства в ЄС. Вибори 2014 р. показують, що держави, чия економіка після глобальної кризи залишилася у відносно сприятливому стані (Австрія, Данія, Швеція, Великобританія, Франція) здебільшого підтримали «жорстких євроскептиків» з табору праворадикальних популістів. Держави, які найбільше постраждали від економічної кризи (Італія, Греція, Ірландія, Іспанія, Португалія), підтримали «м'яких» євроскептиків, які виступали проти соціальної несправедливості політики керівництва Євросоюзу [2]. До того ж не можна оминати увагою вплив географічного розташування на рівень економічного розвитку держави. Зазвичай європейський південь має складне економічне становище та високі показники безробіття. Схід, з огляду на свою історичну роль, прагне максимально захистити власні державні цінності і культуру. Північ відрізняється розвитком профсоюзних організацій та доволі високими економічними показниками, а Захід – власне і є осередком ідеї про спільне європейське майбутнє.

Другу групу складають внутрішньополітичні проблеми. Вони пов'язані з надмірним впливом на реалізацію державного суверенітету членів ЄС. Правила та стандарти Євросоюзу диктують суворі умови ведення внутрішньої політики. Інститути ЄС усе частіше критикують не лише внутрішні реформи, такі як адміністративна реформа в Польщі чи зміни у сфері судочинства в Румунії, а й навіть прийняття бюджету, як це було в Італії наприкінці 2018 р. Окремим питанням є міграційна політика. Європейським Союзом визначено спільний для всіх держав-членів вектор політики у цій сфері, за невиконання якого передбачено ряд покарань. Не зважаючи на все, деякі з держав нехтують дотриманням встановленого порядку. І якщо Чехії, Словаччині, Польщі та Данії лише загрожують санкції, то представники угорської партії «Фідес» можуть бути виключені зі складу Європейської народної партії.

Третю групу складають історико-культурні проблеми. Найвідчутнішими вони стали із розширенням Європейського Союзу на Схід. Дослідження показують занепокоєння громадян Болгарії, Польщі, Словаччини та Словенії проблемою збереження їх культурної та національної ідентичності. До того ж вищезгадані держави вкрай розчаровані результатами європроекту. У державах-засновниках навпаки – розчарування стосується проекту «розширення Європи». Таке менталітетне протистояння небезпечне і може посилити розкол у ЄС.

Про необхідність внесення змін до правил функціонування Євросоюзу вже давно говорять у європейському співтоваристві. Водночас небажання вдаватися до змін приносить додаткові голоси євроскептикам. *Вибори до Європарламенту стануть своєрідним зрізом суспільних настроїв в Європі.* Допоки ж можна говорити про зростання симпатій до євроскептиків на внутрішньодержавному рівні. Розподіл антиєвропейсько налаштованих сил на карті європейського континенту нерівномірний, проте чітко прослідковується формування наступних груп: держави, в яких анти європейські партії отримали більшість на парламентських виборах та сформували коаліцію; держави з доволі сильними позиціями євроскептиків, які не погоджуються з окремими політичними рішеннями, проте не вступають в конфлікт, і держави, більшість у парламенті яких займають єврооптимісти, які підтримують наявний у Європі порядок.

Найпалкішим прихильником антиєвропейських ідей виявилась Велика Британія. Історія членства цієї держави в ЄС доволі цікава. Одна з найавторитетніших держав європейського континенту не тільки не одразу вирішила стати одним із членів ЄС, а й тривалий час виторговувала собі специфічні умови. До того ж Британія – перша, хто випробовує на собі процедуру виходу з об'єднання. Через відсутність політико-правової моделі організації цього процесу не лише Британія, а й ЄС стикається як з політичними, так і з економічними проблемами. Тож чи стане Brexit першим кроком до переформатування ЄС чи навпаки виступить каталізатором об'єднання колективу держав-членів – наразі велике питання. Ствердно можна сказати лише те, що Brexit суттєво вплинув на бачення майбутнього Європи. Окрім Британії, вихід із Євросоюзу обговорювала не одна держава, однак тоді політичні ризики були оцінені вище за економічні, а Brexit ще й демонструє процедурну складність цього процесу.

Членство Греції в ЄС – доволі цікавий випадок. У державі вже неодноразово порушували питання про вихід з ЄС (Grexit). До цього питання підійшли досить прагматично: політичні та економічні втрати занадто сильно б вдарили по Греції, отже, залишитися у складі об'єднання для держави набагато вигідніше. Незважаючи на підтримку та поступки з боку Брюсселю, серед греків і досі популярними залишаються популістичні, антиєвропейські гасла.

Безумовно рівень прихильності до євроскептиків протягом останніх років суттєво посилювався. Порівняно з єврооптимістами їх представництво у Європарламенті (принаймні у скликанні 2014–2019 рр.) не можна вважати великим успіхом. У Європарламенті «праві» представлені двома політичними групами «Свобода та пряма демократія» та «Європа націй та свободи». Ядро антиєвропейської коаліції складають представники «Національного фронту» (Франція) на чолі з Марі

Ле-Пен, партія «Незалежного об'єднаного королівства» (Велика Британія) на чолі з Н. Фаражем, а також грецькі та угорські націоналісти. Разом вони займають трохи більше 10% посад, відповідно, їх позиція суттєво не впливає на рішення Європарламенту. Після виборів 2019 р. євроскептикам прогноують збільшення кількості зайнятих місць, адже за останні п'ять років вони значно посилили свої позиції. У травні 2018 р. на парламентських виборах в Італії перемогу одержали популісти «Ліґи» чи «Руху п'яти зірок», які й сформували коаліцію. На виборах ФРН у 2017 р. третьою за чисельністю в Бундестагу стала партія «Альтернатива для Німеччини». У грудні 2015 р. в іспанський Конгрес депутатів вперше пройшла лівопопулістська партія «Подemos», яка згодом підтримала ідею незалежності Каталонії, а ультраправа партія Vox на виборах 2019 року отримала 10,3% і вперше представлена в парламенті. На польських парламентських виборах 2015 р. перемогу одержали праві євроскептики «Право та справедливість». Зважаючи на те, що в кінці 2018 року на місцевих виборах «Право та справедливість» одержали найвищу підтримку, навряд чи ситуація зміниться перед парламентськими виборами 2019 р. У Греції на дострокових парламентських виборах 2015 р. перемогу отримала коаліція СИРІЗА.

Напередодні виборів 2019 р. до Європейського парламенту Берлінський аналітичний центр «Європейська рада міжнародних відносин» провів дослідження, результати якого показали, що доля євроскептиків у Європарламенті може збільшитися до 23% – 33% [6]. І хоча євроскептики збільшать своє представництво, зовсім нечисельне протистояння з єврооптимістами може зіграти з ними злий жарт. Найпроблемнішим питанням для скептиків є слабка згуртованість, пов'язана з рядом ідеологічних проблем всередині руху. Такий відсоток місць дозволить євроскептикам сформувати меншість, яка могла б внести корективи в діяльність Європарламенту та вплинути на вектор розвитку ЄС. І хоча законодавчої спроможності євроскептиків для повного блокування роботи ЄП буде замало, вони зможуть впливати або шляхом лобіювання розгляду певних питань, або ж шляхом блокування прийняття рішень Європарламентом. До того ж допоки діяльність євроскептиків знаходить лише підтримку в протестного електорату, позиція прихильників Євросоюзу не змінилася. По-перше, лідери держав-членів не змінили свою позицію навіть під впливом складного для Європи процесу виходу зі складу об'єднання Великої Британії. По-друге, Європейський парламент не є єдиним центром прийняття рішень в ЄС. Розвинена система стримувань і противаг забезпечує системність та виваженість під час прийняття політичних рішень. До прикладу, інститути ЄС співпрацюють при призначенні голови Єврокомісії. З усіх запропонованих кандидатів на цю посаду Європейська рада, яка складається з лідерів держав ЄС, обирає одного, після чого його кандидатуру затверджує Європарламент. В останньому після травневих виборів цілком ймовірно посилиться вплив євроскептиків на прийняття внутрішньо європейських рішень.

Вплив євроскептиків на діяльність Європарламенту не варто недооцінювати. Незважаючи на внутрішні протиріччя та невелику кількість представників у ЄП, вони все ж таки можуть визначати порядок денний Європи. Після виборів 2019 р. ймовірно євроскептики залишаться найменшою за кількістю депутатів силою, однак це не стане на заваді активній роботі. Збільшення кількості представників євро скептиків своєю чергою позначиться на роботі інститутів ЄС. Євроскептики зможуть впливати на формування порядку денного, гальмувати чи блокувати прийняття рішень, підписання угод та надання рекомендацій ЄП іншим інститутам Євросоюзу. Здавалося б, граючи на внутрішньому протистоянні євроскептиків, проєвропейські сили можуть вдало «управляти» ними. Усе ж таки, якщо питання стосується таких «вразливих» для євроскептиків тем, як міграція або верховенство закону та захист національних інтересів, навіть крайні праві та крайні ліві євроскептики вміють об'єднуватися. Постає питання, чим прогнозовані євроскептиками 23% – 33% місць обернуться для Євросоюзу.

Євроскептики проводять жорстку та безкомпромісну політику у питанні міграції. Тенденція доволі проста: чим сильніше в державі вплив євро скептиків, тим принциповіше позиція щодо мігрантів. Особливо це стосується мігрантів з Близького Сходу. Європарламент не приймає остаточних рішень у вирішенні питань міграції. Його повноваження винятково консультативні: на запит Європейської Ради він має надати консультативний висновок. Цей висновок не є обов'язковим для виконання, проте є обов'язковим для прийняття рішення [7]. Голосів євроскептиків буде цілком достатньо аби заблокувати прийняття рішень. По-перше, зважаючи на те, що рішення приймається більшістю голосів, відсутність єдності серед парламентарів може бути причиною повернення проекту рішення на доопрацювання в Комітети, або ж Європарламент може відмовитися приймати рішення, тоді процедуру необхідно буде розпочинати спочатку. По-друге, рішення можна використати як засіб тиску на Єврокомісію, яка має повноваження вносити правки до моменту остаточного голосування. Таким чином, ЄП може «проштовхнути» правки, які сам і підтримує.

Верховенство закону та захист національних інтересів – актуальна сьогодні у Європейському Союзі проблема. Об'єднання дедалі більше посилює свій вплив на політику держав, подекуди посягаючи на суверенні права членів ЄС. Уряди багатьох європейських держав намагаються відстоювати свою політику перед інститутами ЄС, які погрожують санкціями за прийняття рішень, які не

вписуються у «рамки стандартів ЄС», хоча й можуть бути корисними для окремо взятої держави. І тут євроскептики можуть виступити сильною підтримкою урядів держав у боротьбі за національні інтереси. У цьому випадку доречно звернути увагу на дію ст. 7, яка стосується захисту верховенства закону в державах-членах. Механізм дії ст. 7 [8] у ЄС розцінюють як головний інструмент політичного тиску, при цьому загрози для члена ЄС бути позбавленим права голосу – мінімальні. Ініціювати судове розслідування проти держав доволі складно, а з розширенням ЄС ця процедура тільки ускладнюється. Трактують ст. 7 може бути дещо двояким: з одного боку, цей механізм покликаний захищати суверенні права держави, а з іншого – може бути розцінений як обмеження демократичних норм у межах ЄС. Внутрішньополітичні проблеми дедалі частіше стають причиною чвар між державою-членом та Євросоюзом. Серед останніх резонансних справ про відстоювання національних інтересів можна згадати події в Польщі та Угорщині. Розпочата в Польщі адмінреформа викликала багато питань з боку ЄС. Протистояння відбувається на фоні заяв про суверенність та здатність Польщі самостійно приймати рішення, які стосуються внутрішньої політики. У ЄС же апелюють до норм і стандартів, з якими держава погодилася, отримавши статус члена Європейського Союзу. У березні 2018 р. ЄП більшістю (422 – 147 голосів) визнав адмінреформу в Польщі порушенням цінностей ЄС та прийняв рішення застосувати ст. 7 відносно Польщі щодо підриву незалежності судової влади [9].

Одним із повноважень Європарламенту є визначення вектору зовнішньої політики ЄС [7]. Це питання є доволі делікатним, адже тут інтереси Європейського Союзу стикаються з інтересами держав-членів. Подекуди внутрішньополітична ситуація та зовнішні орієнтири окремої держави можуть виявитися важливішими за інтереси об'єднаної Європи. Зовнішньополітичні орієнтири можуть бути визначальними і під час створення альянсів серед євроскептиків. До прикладу, проросійська позиція Ле Пен (лідера французького «Національного фронту») та Матео Сальвіні (лідера італійської «Ліги») перекреслила співпрацю з польською ПiС Я. Качинського. Ані спільне бачення щодо обмеження повноважень ЄС, ані позиція щодо ліберальної орієнтації Євросоюзу не допомогли досягти згоди між політичними силами.

Більшість євроскептиків мають проросійську орієнтацію. Посилення їх позицій в ЄС вплине і на прийняття рішень відносно України. Питання Криму та Донбасу, захист прав людей на тимчасово окупованих територіях, звільнення військовополонених та політичних ув'язнених, санкції щодо РФ, а також подальша співпраця України з ЄС – вирішення усіх цих питань може опинитися під загрозою. Тим більше, що євроскептики уже впливали на прийняття рішень щодо України. У 2016 році нідерландські євроскептики виступили проти Угоди про асоціацію Україна – ЄС та ініціювали проведення консультативного референдуму про доцільність її ратифікації. Результати референдуму виявилися негативними для України: 61,1% голландців висловилися проти Асоціації [10]. Відповідно, цей референдум можна вважати перемогою євроскептиків, яка створила серйозні юридичні ризики для України на шляху до членства ЄС. І хоча Асоціація не означала надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС, Нідерланди наполягли на чіткому закріпленні зобов'язань сторін. В Угоді були чітко прописані положення про встановлення партнерських відносин між Україною та ЄС, а також те, що Угода про асоціацію не надає Україні статусу кандидата на вступ до Євросоюзу та не створює зобов'язань надання такого статусу в майбутньому [11]. Правки, на яких наполягали Нідерланди, створили юридичний механізм для опонентів України в ЄС у питанні недопущення розширення Євросоюзу. Україні, безумовно, не заборонено претендувати на членство в Європейському Союзі. Однак тепер Україна не зможе використати Угоду про асоціацію як аргумент на користь подальшого розвитку стосунків з Європейським Союзом. Це лише один із прикладів успішної кампанії євроскептиків в ЄС проти України. Посилення їх впливу може не лише пригальмувати розвиток стосунків України та ЄС, а й створити можливості для Росії впливати на політику Євросоюзу.

Висновки. Євроскептицизм пройшов тривалий шлях становлення – від критики Євросоюзу на персональному рівні противниками об'єднання до закріпленого в програмах політичних партій вектору розвитку держав. Допоки найбільший успіх євроскептиків – вибори до Європарламенту 2014 р. дедалі комфортніше почувають себе у національних парламентах. Збільшується їх відсоток і у європейських інституціях. Усе ж таки роль євроскептиків не варто ані перебільшувати, ані недооцінювати. Вибори до Європарламенту перш за все цікаві як зріз суспільних настроїв в Європі, адже на формування електоральних вподобань громадян неабиякий вплив справляє саме внутрішньополітична ситуація в державі. Лідерам ЄС варто звернути на це увагу. Причини посилення ролі євроскептиків, розглянуті у статті, вказують на те, що держави або не бачать суттєвих переваг у тому, аби залишатися членом об'єднання (як це визнали в Британії), або ж навпаки – розцінюють ЄС як «рятувальне коло», але в той же час намагаються захиститися від надмірного посягання на суверенітет з боку Євросоюзу (що властиво державам Східної Європи).

Ряд факторів вказує на неготовність прибічників антиЄСівського руху боротися з проєвропейськими силами за звання лідера, який визначає вектор розвитку ЄС. Але усе ж таки євроскептики влучно визначили слабкі сторони об'єднання, що ще раз доводить: ЄС має негайно розглянути

питання про зміну формату співпраці, інакше рівень суспільного невдоволення може дійти критичної позначки. Результати виборів до Європарламенту покажуть наскільки масштабним є характер політичних змін у Європі. Цілком ймовірно, у найближчий час в Європі можна буде побачити боротьбу між двома великими групами: тих, хто бажає зберегти наявний у ЄС порядок шляхом «м'яких» змін зверху, та тих, хто бажає швидких та кардинальних змін. І тут варто грати на випередження, аби і зберегти Європу, і впровадити нові зміни. Варто впровадити такий механізм, який би водночас і реформував повноваження Брюсселя, і зберіг цілісність ЄС.

У статті визначено основні аспекти діяльності ЄС, на які євроскептики зможуть впливати, збільшивши своє представництво в Європарламенті. Перш за все це рішення в сфері міграційної політики, зовнішньої політики, а також ті, які стосуються верховенства закону та захисту національних інтересів. Важливо зауважити, що хоча діяльність євроскептиків може вплинути на ефективність Європарламенту, усе ж таки проєвропейсько налаштовані сили демонструють набагато вищий рівень згуртованості, а отже, суттєвої загрози для ЄС немає. Євроскептицизм – не вирок для Європи, це сигнал, який необхідно почути і вжити заходів, аби стабілізувати ситуацію.

Література:

1. Hooghe L., Marks G. Sources of Euroscepticism. *Acta Politica*. 2007. Vol. 42. No. 2. Pp. 119-127.
2. Вайнштейн Г. Евроскептицизм: новый фактор европейской политики. *Мировая экономика и международные отношения*. 2015. № 8. С. 40–48.
3. Taggart P.A. Touchstone of Dissent: Euroscepticism in Contemporary Western European Party Systems 1988. Vol. 33. Pp. 363–388. URL: <https://link.springer.com/article/10.1023%2FA%3A1006853204101>.
4. Szczerbiak A., Taggart P. *Theorizing Party Based Euroscepticism: Problems of Definition, Measurement and Causality*, Oxford : Oxford University Press. 2008. Vol. 2. Pp. 238–262.
5. Kopecky P. Mudde C. The Two Sides of Euroscepticism Party Positions on European Integration in East Central Europe. *European Union Politics*. 2002. Vol. 3, Pp. 297–326.
6. Schaart E. Study: Anti-EU parties set to win third of seats in May election. *Politico*. URL: <https://www.politico.eu/article/study-anti-eu-parties-set-to-win-third-of-seats-in-may-election> (дата звернення: 12.04.2019).
7. Лиссабонский договор URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1555851365287&uri=CELEX:12007L/TXT> (дата звернення: 28.04.2019).
8. Consolidated version of the Treaty on European Union URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012M007> (дата звернення: 28.04.2019).
9. Broniatowski M. and Herszenhorn D. Brussels puts Warsaw on path to sanctions over rule of law. *Politico*. URL: <https://www.politico.eu/article/frans-timmermans-brussels-puts-warsaw-on-path-to-sanctions-over-rule-of-law/> (дата звернення: 12.04.2019).
10. Netherlands rejects EU-Ukraine partnership deal // BBC URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-35976086> (дата звернення: 28.04.2019).
11. European Council Conclusions on Ukraine (15 December 2016). URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/24151/15-euco-conclusions-ukraine.pdf> (дата звернення: 28.04.2019).

MIGRATION CHALLENGES TO COMMON EUROPEAN IDENTITY: BETWEEN MYTHS AND REALITY

Petriaiev O. S.,

*Teacher of the Department of Theory and Practice of Management
National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kiev Polytechnic Institute"*

The article discusses attempts to create European identity and the threats posed by Muslim migration from the Middle East and the African continent. The system of building national identity and ideological base for uniting people and creating a nation is analyzed. Article conducts comparative analysis of the construction of national identity in Europe, in different periods of history. The system of building national identity in Italy, Germany and the Soviet Union is analyzed. The article analyzes the current weakness of European identity, which is threatened by Muslim expansionism in Europe and European nationalism.

У статті розглядаються спроби створення спільної європейської ідентичності і загрози та виклики цьому проєктові, які виходять, зокрема, від мусульманської міграції з регіонів Близького Сходу і Африканського континенту. Аналізуються системні підходи до побудови національної ідентичності та ідеологічної бази для об'єднання європейських народів і створення європейської політичної нації. Здійснено порівняльний аналіз вдалих та невдалих спроб побудови спільної наднаціональної та національних ідентичностей в Європі у різні історичні періоди її розвитку. Аналізується система побудови національної ідентичності в Італії, Німеччині та Радянському Союзі. Аналізується нинішня слабкість спільноєвропейської ідентичності, яку посилюють радикальний мусульманський експансіонізм, з одного боку, та європейський націоналізм, з іншого.

В статье рассматриваются попытки создания Европейской идентичности и угрозы, исходящие от мусульманской миграции из региона Ближнего Востока и Африканского континента. Анализируется система построения национальной идентичности и идеологической базы для объединения народов и создания нации. Проведен сравнительный анализ построения национальной идентичности в Европе в разные периоды истории. Анализируется система построения национальной идентичности в Италии, Германии и Советском Союзе. В статье проведен анализ нынешней слабости Европейской идентичности, которой угрожают мусульманский экспансионизм в Европе и Европейский национализм.

Key words: European Union, European identity, Muslim threat, migration, nationalism.

The general essence of the problem. The European Union is currently experiencing one of the worst crises, which can permanently change the further development of European countries under the influence of external factors in the form of an uncontrolled flow of refugees and migrants from Arab countries and Africa. The European society was not ready for such challenges and social changes. The central authority of the European Union is very slowly solving the problem of Muslim refugees. Nationalist movements in different European countries such as in Germany, France have felt the opportunity to come to power, offering radical solutions to the problem. While European nations are beginning to show disintegration tendencies, Muslim settlers begin to unite based on Islamic identity but do not assimilate the norms and rules of European civilization based on Christian values. There is a correlation between the separation of European nations, and its segmentation according to various factors, while the Muslim inhabitants of Europe are beginning to show signs of unification.

Analysis of recent research and publications. The theme of Muslim migration to Europe is very popular among scholars and writers. This issue became more popular after the beginning of the mass resettlement of Syrian refugees in 2015. It is important to note that the problem of Muslims in Europe is a question of the ethno cultural confrontation of Islam and Christianity, the south and the north. One of the first scientists who raised the issue, the collision of different cultures and civilizations was an American scientist Samuel P. Huntington who, after the end of ideological confrontation during the Cold War, in his article and later in his book "The Clash of Civilizations", described the

conflict between different civilizations. He also described the conflict between the European-Christian civilization and the Muslim world [1].

Russian scientists Bibikova O., Oleinik V., Razlivaev A., in their articles, give a general assessment of the situation with Muslim refugees in Europe [2], [3], [4]. They note that the main cause of instability in the Middle East and North Africa was the manipulative policy of the United States and the European Union, which put the Arab countries in a series of revolutions and civil wars. Also, Russian scientists are talking about a planned action to move refugees from the South to Europe and about dramatic consequences for the European Union. Among the Russian scientists describing this topic can be noted Olga Bibikova, which describes the overall situation as a whole.

In the western researches the subject of Muslim refugees in the European Union is addressed by both individual scholars and European scientific institutions. Among Western scientists describing the problems of Arab refugees in the European Union can be mentioned Maxime H.A. Larive, Elizabeth Collet and Camille Le Coz [5], [6].

Formulating the purpose of the article. The goal of the study is to trace the correlation between the increase in Muslim population in the European Union after the Arab Spring and the Arab refugee crisis in 2015, and the development of nationalist movements in Europe contributing to the disintegration of the European Union. Also, an analysis of the construction of the Arab-African nation is being carried out on the basis of religious cohesion and the division of the European peoples by ethnic, religious, and national characteristics.

Main Material. Today, the European Union (EU) is going through a series of different crises. One of these crises is caused by the influx of Arab and African refugees fleeing from poverty, political crises and war in their countries, and seeking a better life in the countries of the EU. New arrivals are united by a very important factor, this is their religion, Islam, and the concept of ummah, the philosophical and religious idea, which unites all devout Muslims, regardless of their ethnic origin, nationality, gender, or language of communication. Thus, the ummah (أمة), which translated from Arabic means a nation, is a connecting element that allows uniting all Muslims into one big nation [7].

Muslim migrants, who came to Europe with their religion, cultural practices and language, engage into conflict with the European society, which took shape over many centuries of European continent history. Thus, as American scientist Samuel Huntington would say, we are witnessing a “clash of civilization”. European civilization, or, in particular, the EU confederation, is not itself a mono-ethnic union, but an association of different European states, which themselves consist of different ethnic groups differing in ethnic, cultural, linguistic and religious factors. At different epochs of the development of Europe, the people were united into countries that later merged into the European Union, but at the same time the highest identity superstructure “European” was completely unable to take root in the identity of the people of the EU. From this it follows that the religious-philosophical and political concept of the Muslim nation or ummah plays as a destructive factor for the identity of European people.

The Nation building in premodern and modern Europe

The first thing to start with, is to give a definition of what a person's national identity is. The identity of a person is self-awareness, that is, giving oneself some distinctive signs to oneself in relation to “others,” on which one's identity is built. That is, it is self-awareness and opposition, of identity with respect to society or “others”. Cultural identity can be divided into granted and gained. Granted identity is acquired at birth, inspired by family, social environment, religion and cultural customs. The gained identity can be acquired by free choice, that is, elect by oneself.

Important element in building national identity is “one language, one culture, one history”, which were formulated during the French Revolution. The French Revolution played a significant role in the formation of nations in the modern concept of the word, and had a great influence on Germany, Italy, Spain and Russia.

Identity forms a nation. As mentioned earlier, the concept of a nation was formed during the French Revolution in the 18th century. From the French language the word (nation) is also interpreted as (*Groupe-ment de personnes vivant dans un même pays et partageant la même culture, les mêmes traditions*) which is translated in to English as “Group of people living in the same country and sharing the same culture, the same traditions” [8].

In the modern concept, nationality is understood as citizenship, and in democratic states, nationality does not depend on ethnic origin. Also, the nation has a second meaning, it is an ethno-political group that wants to have its own government and territory under its control, or it already has it. In the work of the British historian Eric Hobsbaum “Nations and Nationalism after 1780” the concept of a nation became widespread in Europe in the second half of the 19th century and the first half of the 20th century, after which it became spread to other continents. Thus, different nations may unite in different international unions, or enter into conflict when one of the nations or ethnic group wishes to withdraw from this union [9].

The nation state has become historically shaped in Europe. After the Thirty Years War and the Treaty of Westphalia, sovereign nation states began to appear in Europe. Thus, self-identification with this state is

formed among the population living on the territory of the country, and submitting to its state. In the modern state, there are clearly defined borders of the territory, centralized power, can use the system of suppression within the state and is recognized by the world community. Over time, the population developed loyalty, patriotic feelings and self-identification with their state. It is also important to note that until the Thirty Years War, Europe was guided by universal religious values that were leveled in the era of reformation and religious wars. In the 19th century, each state had its own state ideology, which is instilled in the population, and national interests, which are defended either by the government of the state or in cases of war mobilized by the population.

Also, some states began to expand, by conquering, or uniting with other countries on a voluntary basis. History knows a lot of such examples.

The most important thing in uniting territories with a similar people, one language, is the creation of a common identity and a unifying national political ideology. One of the important reasons for the creation of new countries in Europe in the 19th century was the Napoleonic wars and the imperialism of various European leaders and monarchist families. Such countries as modern Italy and Germany were torn by the territories, which were part of other states.

In the first quarter of the 19th century, the Italian lands were divided. Italian self-identification did not exist. A resident of Venice considered himself a Venetian, and people of Florence considered themselves Tuscans. Italian nationalist forces set a goal to unite all Italian lands into one big Italy and create a national identity, Italian.

Various foundations were used to unite the Italian lands, some of the nationalists dreamed of the former greatness of the ancient Roman Empire, or the Papal State, while others pursued pragmatic economic goals. The most important role in the unification of Italy and the creation of Italian self-identity was played by Giuseppe Garibaldi, his Red Shirts and the Prime Minister of Sardinia, Cavour. The unification of Italy was completed by the Lateran Treaty in 1929, under Benito Mussolini, in which the Rome Question was resolved, and Rome became the capital of Italy, and the Vatican became an independent state.

The main problems faced by the united Italy, poverty and illiteracy of the rural population, as well as the lack of public perception of themselves as the Italians [10].

Today, the most important elements uniting the Italian people into one are the Italian language, common history and the Catholic Church. Today, the situation with Italian identity is not straightforward. Study conducted by (More in Common), "Attitudes towards National Identity, Immigration and Refugees in Italy", which was published in July 2018, showed that Italians today lack of strong national identity. Italians themselves do not feel a strong attachment to the history of Italy, which indicates weak patriotic feelings. One of the problems that hinder the creation of a common Italian identity is the strong attachment of individuals to their own families, which is more pronounced than in other European nations, as well as the feeling of many identities, which is caused by the social pattern of the historical development of Italy [11].

Germany has very similar problem. The kingdom of Prussia became the center around which the German lands became united. Under the leadership of Otto von Bismarck, Prussia conducted a number of military companies against Austria, Denmark and France, which contributed to the proclamation of the German Empire in 1871, and the creation of a common German identity. An important element in the creation of German identity was played by the German language and the mutual economic relations of the united German lands. An important role in the formation of German identity was played by the Prussian spirit of expansionism, militarism and imperialism. An important role in the formation of the German ideology was played by the "volkisch", ethno-national ideology, the unity of people formed by an identical language and historical fate [12].

As Bismarck himself expressed in relation to the creation of a common German state, it was created with the help of "Blood and Iron". The ideology of Pan-Germanism, on which the unification of Germany was based, was built on overcoming difficulties, hard motivation and pride in the achievements of its people. A new type of Germans was built around militarism and masculinity [13].

The unification of Germany and the creation of a common national identity enabled Germany, as a state, to play an important role in the geopolitical arena of the late 19th and early 20th centuries. The inevitable struggle for domination, imperialism, pushed Kaiser of Germany to the beginning of the World War I, on the side of other empires, with identical goals, such as the Austro-Hungary and Ottoman Empire. The loss in the World War I greatly influenced the further change of German identity, self-consciousness and ideology.

The Weimer Republic, which was peaceful, democratic and liberal, contradicted the ideological self-consciousness of the German people. The ideas of revanchist, neo-imperialism and cruel totalitarianism resulted in the creation of a new ideology, for the Germans, Nazism.

The Nazis faced the question of creating a new German identity, which was supposed to rally the German people around one goal, revenge for the loss in the First World War. The creation of a new German identity under the National Socialist Party was built around the racial superiority of the German people,

the Aryan genetic theory of perfection, and the annexation of the territories of the neighboring countries inhabited by the German people. The Nazis used the term "Blood and soil" (germ. "Blut und Boden") as a fundamental pivot for the unification of the German people, based on their native land, saturated with German blood, identical culture and traditions [14].

The Bolsheviks and the Soviet government also created a new identity for the formation of "Soviet man" from different peoples and ethnic groups living in 15 republics of the USSR. The first thing that Soviet party officials began to do when forming a new Soviet identity was the formation of a new history that began in 1917, a complete break with the past, and an emphasis on the "bright future". An important task that, in the creation of the Soviet man, melted, it was to level the national, ethnic, mental and religious features of various peoples living in the USSR, as well as to create a system of common Soviet patriotism. Soviet identity was formed very difficult. Part of the peoples who inhabited the USSR was considered not loyal to Soviet power. Many nations did not recognize the Soviet power, and fought for their independence. The Soviet government resorted to the deportation of these peoples or conducted punitive operations.

The first thing that Soviet party officials began to do when forming a new Soviet identity was the formation of a new history that began in 1917, a complete break with the past, and an emphasis on the "bright future". An important task that, in the creation of the Soviet man, melted, it was to level the national, ethnic, mental and religious features of various peoples living in the USSR, as well as to create a system of common Soviet patriotism. It was very difficult to form Soviet identity. Part of the people who inhabited the USSR was considered not loyal to Soviet power. Many nations did not recognize the Soviet power, and fought for their independence. The Soviet government resorted to the deportation of these peoples or to punitive operations.

It is necessary to separate the two stages in the formation of Soviet identity, before 1945 and after, namely, after Western Ukraine and the Baltic republics were incorporated into the USSR. Further, a certain discourse was traced in the question of whether Russian culture should dominate among the Soviet people, or the culture in the USSR should be multicultural, and all the cultures of the peoples of the USSR should merge. As a result, the Soviet government was able to achieve certain results in the creation of Soviet identity [15].

The Attempt of common European nation construction

The formation of the European Union and the concept of European identity have taken a long historical path. The goal was economic cooperation, so that European countries would not start new wars, turned into a confederation of countries united by common economic, cultural, scientific and social goals. After the collapse of the socialist bloc, in the beginning of the 21st century, the European Union already included 28 states. The fact is, that once what, the founding fathers Robert Schumann and Jean Monnet, saw how the union of economic cooperation and the customs union has developed into a political confederation which began to play an important role in the geopolitical space.

After the fall of the socialist block in Europe, new countries appeared on the continent willing to join the economic union. In 2004, Poland, the Czech Republic, Slovakia, Hungary, Latvia, Lithuania, Estonia, Slovenia, Cyprus and Malta joined the European Union. In 2007, the EU was joined by Bulgaria and Romania. Thus, we see that many former socialist countries have joined the European Union. It is worth noting immediately that these states joined the Union, mostly for economic reasons. Their main goal was to obtain European loans for economic development, modernization and access to European markets.

The European Union, by the second decade of the 21st century, became a powerful economic and political bloc. European politicians in Brussels realized that nationalist views in the EU member states were not far off, and it was necessary to develop a universal European identity that could be opposed to the national egoism of the EU member states. Proponents of European identity emphasize on a common culture, history and Christianity.

The leaders of the European Union, since the eighties, began to form a European identity, building it out of the identities of different European nations. The culture of the European people is used to create jobs, economic goods, and a link in the creation of a European identity. Based on the creation of European identity, the leadership of the European Union in Brussels, is trying to create the concept of a common European people who would have European citizenship. Various interstate programs are being implemented for the formation of European civil consciousness. At the same time, introduction of Arab migrants who started arriving en masse in 2015 and resurgent nationalism in different European countries call into question the creation of a common European identity [16].

The European Union is still divided for those who are "for European identity", and for "those who are against it". Liberal, left and green parties advocate for a united Europe, and a common European identity. In the camp of euro skeptics, there are nationalist right-wing nationalist parties who consider the creation of a common European identity, an encroachment on the identity of their own people.

Here, immediately it is necessary to note two conflicts of political interests. On the one hand, the central European authority advocates, for the preservation of a united European Union, and the development

of a common European identity, in order to strengthen its influence from Brussels, on all the countries of the European Community. On the other hand, they are opposed by nationalist parties and euro-skeptics who want to have full power in their states. Nationalist parties, in many countries of the European Union, are in favor of preserving the identity of their national identity.

The common European identity and refugee's crisis

Since 2015, in the Mediterranean region and Europe, the crisis began with refugees from African and Arab countries. Many believe that this crisis began in the fall of 2015, but this is a misconception, since the problem has developed for many years, and the roots of this crisis were formed in the nineties of the XX century. The civil wars in central Africa led to a significant shift of the African population to the north of the African continent to Arab countries, mainly to Morocco and Libya.

In Morocco, African refugees lived in big cities and in refugee camps. In Libya, they also lived and worked in the country's oil industry. The authoritarian regime of Colonel Muammar Gaddafi, restrained African refugees from further migration to the north, through the Mediterranean Sea to Europe. After the beginning of the Arab Spring, the civil war ravaged Libya, after which African and Arab refugees and displaced people began to move north. Similarly, the wars in Iraq and Syria formed a large number of Muslim refugees who, through Turkey and the Balkans, relocated to the European Union [17]. The leaders of the European Union were not ready for this challenge. On one hand, the European society is based on liberal-democratic principles, which are dominated by the idea of respecting human rights and a tolerant attitude to foreign cultures and customs, and on the other hand, Muslim refugees from Africa and the Middle East brought with them their way of life. The social, ethnic and religious conflict is caused by the fact that the European society feels constrained by European democratic principles, while Muslim refugees feel protected by the same liberal principles of human rights. Here, we can see a direct clash of two civilizations, on the one hand European-Christian, and on the other hand Arab-Muslim.

Muslim migrants are starting to organize themselves, thereby gradually building their own state in the state, which has already become a pretext for the ethnic confrontation between the indigenous people of Europe and the refugees who have arrived. This is also used by nationalist parties in various EU member states who oppose the presence of their countries in the European Union. Thus, Europe enters an era of conflict, on ethnic, religious and cultural grounds, where the interests of the European Union government, nationalist organizations and political parties of various EU member states, and Muslim migrants and refugees collide.

Islam serves as a unifying element in the rallying of different nations. Islam binds them, in one way of life, to religious and cultural values. As mentioned, the Muslim "ummah", that is, the community, plays an important role in uniting all Muslims, regardless of where they are located. The Ummah says that all Muslims are brothers, regardless of other aspects, such as ethnicity or nationality. It is the concept of the Ummah that unites Muslims and mobilizes them for various actions, creating one large Muslim nation [18].

European society is experiencing a post-modern era, where neoliberalism liberates a person from religious prejudices, but at the same time it develops individualism and egoism in it. Religion plays a lesser role in the life of the citizens of the European Union, where atheism and hedonism are replacing religious values. European citizens living the postmodern philosophy are not able to resist the arrived Muslims who build the philosophy of their life on religious dogma, and act as one.

Conclusions. Against the background of an increase in the Muslim population of Europe, the leaders of the countries of the European Union are pessimistic. Their attitude towards liberalism, tolerance and the concept of a united Europe is lost.

At the heart of the emerging conflict, there are three groups of interests. On the one hand, there is the European Parliament and its bureaucracy, which lives on the existence of the European Union. On the other hand, there are leaders of states that disagree with the policies of the European Union in accepting Muslim settlers and resettling them in the countries of the European Union. Also, the nationalist parties of European countries, are offering a quick and radical solution to the issue of Muslim migrants, and use the crisis situation for their political benefits. And the third group is European Muslims, who unite into communes, live compactly in large European cities, and do not recognize the European way of life. A low birth rate among indigenous Europeans, an aging population, as well as a high birth rate among Muslim migrants, will further lead to a demographic change in Europe and an increase in the Muslim population on the continent. The clash between the European postmodern philosophy of life and Islamic modernity is manifested in the inability of the European model of building society to resist the classical Islamic model built on the dogmas of religion.

1. Huntington P.S. The clash of civilizations? Foreign Affairs ; New York ; Summer 1993. С. 1–9. URL: http://www.columbia.edu/itc/sipa/S6800/courseworks/foreign_aff_huntington.pdf.
2. Бибикова О. Новые иммигранты и Европа: Конфликт задач. Европейская безопасность: события, оценки, прогнозы. Выпуск 40 (56). Март 2016. С. 8–10. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/novye-immigranty-i-evropa-konflikt-zadach>.
3. Oleinik V.I. The vertical and horizontal islamization of Western Europe in the context of migration crisis. Власть. Май 2016. С. 181–184. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/vertikalnaya-i-gorizontalnaya-islamizatsiya-zapadnoy-evropy-v-kontekste-migratsionnogo-krizisa>.
4. Разливаев А.А. Мусульмане в Европе: препятствие на пути к цивилизационному компромиссу. Вестник ВГУ, Серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация». Выпуск № 2. 2008. С. 236–243. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/musulmane-v-evrope-prepyatstviya-na-puti-k-tsivilizatsionnomu-kompromissu>.
5. Larive M. A Crisis for the Ages. The European Union and the Migration Crisis. Miami-Florida European Union Center of Excellence. Том 15. Октябрь 2015. С. 1–17. URL: http://aei.pitt.edu/74531/1/Larive_MigrationCrisis.pdf.
6. Collet E., Coz C. AFTER THE STORM. Learning from the EU response to the migration crisis. Migration policy institute. Июнь 2018. С. 1–54. URL: file:///C:/Users/%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B5%D0%B9/Downloads/EUCrisisResponse_FINALWEB.pdf.
7. Stacey A. The Concept of Ummah in Islam. 02/04/2018. С. 1–3. URL: https://www.islamreligion.com/pdf/en/the_concept_of_ummah_in_islam_11312_en.pdf.
8. İnaç H., Ünal F. The Construction of National Identity in Modern Times: Theoretical Perspective. *International Journal of Humanities and Social Science*. Том 3. № 11. Червень 2013. С. 227.
9. Hobsbaum E.J. Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality. New York. Cambridge University Press. Друке видання. 1990. С. 5–13.
10. Unifying Italy. URL: <https://www.cheektowagak12.org/site/handlers/filedownload.ashx?moduleinstanceid=1748&dataid=2235&FileName=Italian%20Unification.pdf>.
11. Attitudes towards National Identity, Immigration and Refugees in Italy/ [Dixon T., Hawkins S., Heijbroek L., Juan-Torres M., Demoures François-Xavier]. More in Common., 2018 С. 4–5. URL: https://www.thesocialchangeinitiative.org/wp-content/uploads/2018/07/Italy-EN-Final_Digital_compressed.pdf.
12. Сычева Н.А. Становление немецкой национальной внешнеполитической идеологии в XIX веке : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.03. «Загальна історія». Москва, 2006. URL: <https://www.dissercat.com/content/stanovlenie-nemetskoj-natsionalnoi-vneshnepoliticheskoi-ideologii-v-xix-veke/read>. С. 15.
13. Kastelberg K. German Nationalism and Identity During the Age of Unification. 2005. С. 13. URL: https://ysmithcpallen.com/sites/default/files/sites/all/documents/kastelberg_karl.pdf.
14. Trueman C.N. Blood and Soil. 2012. URL: <https://www.historylearningsite.co.uk/nazi-germany/blood-and-soil/>.
15. Wojnowski Z. The Soviet people: national and supranational identities in the USSR after 1945. National papers, 2015. № 1. С. 1–7. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00905992.2014.953467#aHR0cHM6Ly93d3cudGFuZGZvbmxpbmUuY29tL2RvaS9wZGYvMTAuMTA4MC8wMDkwNTk5Mi4yMDE0Ljk1MzQ2Nz9uZWVkbWVjZXNzPXRyZWVhZG9w> С. 2- 3.
16. Tsaliki L. The construction of European identity and citizenship through cultural policy. European studies. Vol. 24. 2007. С. 158–159.
17. Сухов Н.В. Восстание в арабском мире: посе́вы и восходы. Миграционные процессы в Северной Африке в контексте арабского кризиса: только ли проблема Европы? Азия и Африка Сегодня. 6. 2016. С. 11–17.
18. Ислам в мировой политике в начале XXI века : учеб. пособие / под ред. Л.М. Ефимовой, М.А. Сапроновой ; [А.М. Ахунов, В.А. Ахмадуллин, Р.И. Беккин и др.] ; Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) М-ва иностр. дел Рос. Федерации, каф. востоковедения. Москва : МГИМО-Университет. 2016. С. 7–10.

НАЦІЇ ЗА ЧАСІВ ГЛОБАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ: ВИКЛИКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Радей А. С.,
*кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

У статті аналізується процес виникнення націй в епоху модерну та становлення капіталізму. Обґрунтовується теза про те, що нація є продуктом цілеспрямованої діяльності національної держави. У сучасному світі за умов глобалізаційних трансформацій авторитет і монополія на владу національних держав різко зменшується, що є прямою загрозою для нації як соціокультурного феномену. За умов кризи державності нація тяжіє до розпаду на більш примітивні, архаїчні форми суспільної організації, в основі яких лежать етнічні та релігійні відмінності.

В статье анализируется процесс возникновения наций в эпоху модерна и становления капитализма. Обосновывается тезис, что нация является продуктом целенаправленной деятельности национального государства. В современном мире в условиях глобализации авторитет и монополия на власть национальных государств резко уменьшается, что представляет угрозу для нации как социокультурного феномена. В условиях кризиса государственности нация стремится к распаду на более примитивные, архаичные формы общественной организации, в основе которых лежат этнические и религиозные отличия.

The author analyses the process of emerging nations in the epoch of "modern" and of on-coming capitalism. An assertion is made that a nation is produce of purposeful labours by the nationally-oriented state. In the contemporary world, what with globalization, the national state's authority and its monopoly of government is notably diminishing which is a threat to the nation as a sociocultural phenomenon. The crisis of state brings the nation toward fragmentation into much simpler and more archaic forms of social existence which are based on ethnic and religious distinctions.

Ключові слова: нація, етнос, легітимність, національна держава.

Постановка проблеми. Дискурс і дебати про формування націй та націоналізм із самого початку поєднували ідейні й ідеологічні компоненти. Говорячи про нації, ми чи не автоматично потрапляємо до сфери як політики, так і розбудови держави, а ці домени своєю чергою щільно пов'язані з економічним розвитком. Так, праці М. Рябчука [10] яскраво свідчать про те, як завдяки опису природи нації та націотворення формуються певні політико-ідеологічні преференції, що своєю чергою впливають на них.

Відсутність єдиного розуміння поняття нації зумовлює різні концептуальні підходи до організації досліджень цього феномену та подальшого трактування отриманих результатів. Однак прихильники різних наукових концепцій, навіть антагоністичних, єдині у висновку, що сучасна політична нація – це продукт модерну. Сформована національною державою, нова форма ідентичності відповідала реаліям і запитам епохи модерну.

Поступова трансформація основних засад соціальної організації модерного суспільства на початку ХХІ ст. значно пришвидшилася. Глобалізація – це процес, що має багатоаспектний, всеохоплюючий характер і ставить під питання ефективність національної держави як центрального політичного інституту суспільства. Наддержавні утворення – політичні, економічні, оборонні союзи глобального чи регіонального рівня – вимагають часткового обмеження державного суверенітету та сприяють етнічній і культурній міксації. А внутрішня національна політика багатьох держав дедалі більше орієнтується на нівелювання національних особливостей на користь загальнолюдських цінностей.

За таких умов аналіз сучасних світових тенденцій у національній проблематиці може дати відповідь на питання про те, чи збережеться в осяжному майбутньому така форма ідентичності, як сучасна політична нація, або ж соціальні трансформації приведуть до появи нових ідентичностей.

Є велика ймовірність повернення до старих, більш примітивних форм. Отримані результати (навіть за умов певної гіпотетичності) можуть допомогти в прогнозуванні майбутніх трансформацій інститутів державної влади та громадянського суспільства.

Мета статті – проаналізувати процес виникнення націй у період епохи модерну та становлення капіталізму.

Виклад основного матеріалу. Традиційне європейське суспільство почало змінюватися в XIV–XV ст., зазнавши остаточної трансформації в XIX ст. після низки революцій у різних сферах суспільного життя: науково-технічній, економічній, соціальній, управлінській. Глибинних, тектонічних трансформацій зазнала світоглядна картина людини.

Доіндустріальне суспільство базувалося на сакральних традиціях і ритуалах, що були основою встановленого порядку, правильність якого не піддавалася ревізії. Тому станова нерівність, відсутність соціальної мобільності виглядала цілком природно. Ієрархічність та общинність традиційного суспільства формувала в людини, по-перше, усвідомлення своєї належності до певної соціальної страти, а по-друге, сприйняття своєї нерівності як усередині своєї групи, так і щодо представників інших груп. Верховна влада в традиційному суспільстві мала сакральний характер, незважаючи на перманентне протистояння між світською й духовною гілками. Зокрема, процедура коронації мала характер релігійної церемонії, а ритуал «помазання на царство» мав особливий зміст благословіння монарха Богом, його містичного «вінчання» з державою. Відтак легітимація верховної влади здійснювалася «згори», через освячення її церквою. Ставити таку легітимність під сумнів фактично означало здійснювати гріх.

Капіталізм диктував необхідність упровадження основних ринкових свобод, а саме вільного переміщення товарів, послуг, капіталів і робочої сили. Ці свободи не могли бути реалізовані за умов старого традиційного суспільства, а тому воно було приречене на руйнування історично. І така руйнація, що відбувалася щонайменше два століття, докорінно змінила обличчя Європи. Усунення старих привілеїв і цехової регламентації, промислова революція та бурхливий розвиток виробництва й ринкових відносин привели до появи нових суспільних класів і страт, нових політичних інститутів, нових відносин між державою та суспільством.

Закладене Вестфальськими мирними угодами 1648 р. формування держав-націй стало відправною точкою виникнення нового типу політичних систем. А секуляризація державної влади вимагала нової форми її легітимації. Такою формою легітимації стала перемога у відкритій і публічній політичній боротьбі за місця в представницьких органах влади. Поступове надання громадянам політичних прав залучало їх до участі у формуванні представницьких органів державної влади, а на світоглядному рівні реалізовувало договірну модель держави та формувало принципово нове, раціональне ставлення до державної влади. На зміну легітимації «згори» (через освячення) прийшла легітимація «знизу» – через підтримку виборця.

Громадянське суспільство, яке проголошувало формальну рівність усіх громадян, водночас руйнувало традиційні суспільні відносини. На зміну громаді, общині прийшло атомізоване суспільство. Національна держава запропонувала нову форму ідентифікації народу – громадянство, на основі якого почала формуватися нова ідентичність – нація.

Е. Хобсбаум стверджував: «Нація являла собою певний етап еволюційного розвитку, якого людство досягло в середині XIX ст. А тому зворотним боком медалі «нація як породження прогресу» була, причому цілком логічно, асиміляція дрібних спільнот і народів більшими» [12].

Англійський дослідник Е. Геллнер наголошує на тому, що трансформація традиційного суспільства в індустріальне має певні ентропійні властивості переходу від сформованої структури до систематизованого безладу. Аграрне суспільство визначається сталим і сформованим розподілом праці, чітким розділенням на регіональні, професійні, станові групи, має чітку соціальну структуру з упорядкованими елементами. У процесі трансформації старі структури втрачаються та значною мірою замінюються внутрішньо не впорядкованими й мобільними спільнотами, які часто створюються ad hoc. За таких умов майже не залишається місця для ефективної жорсткої організації відносин між особистістю та суспільством загалом. За цих умов, на переконання Е. Геллнера, особливої ваги набуває нація «<...> як через руйнування більш дрібних угруповань, так і завдяки зростаючому значенню загальної письмової культури. Держава змушена брати на себе управління та підтримувати величезну соціальну інфраструктуру. <...> Підтримці культурно-мовного середовища віддається центральна роль в освіті. Громадянам залишається лише існувати та діяти в цьому середовищі, що співпадає з територією держави» [4].

Відповідаючи на питання про те, чому й коли виникли політичні нації, варто торкнутися питання про те, як це сталося. При цьому позиція автора повністю відповідає конструктивістській парадигмі. Індустріальна революція надала державній владі великий арсенал можливостей транслювати офіційну ідеологію через засоби масової інформації, систему освіти, внутрішню політику.

Запропонована британським соціологом Б. Андерсоном знаменита формула «перепис, карта, музей» надзвичайно влучно розкриває механізми впливу на масову свідомість. Учений дослідив

механізм створення націй у Південно-Східній Азії в міру підкорення територій європейськими імперіями. Розрізнені місцеві племена створювали суттєву перешкоду колонізаторам, тому переформування безлічі окремих племен на принципах уніфікації стандартів життя, культури й освіти було запорукою ефективної колонізації нових земель. Дослідник зазначив: «Усі три інститути (перепис, карта, музей – А. Р.) глибоко вплинули на те, як колоніальна держава уявляла свій домініон – природу людей, якими вона керувала, географію власних володінь і легітимність свого походження». Перепис давав розрізненним племенам спільну об'єднуючу назву, дуже часто маніпулюючи статистичними даними або брутально викривляючи їх.

Карта давала протонації уявлення про власний життєвий простір, визначала межі створюваної держави. Вона була не моделлю реальності, а зразком для створення самої цієї реальності. Вона стала інструментом конкретизації проєкцій на земну поверхню [1].

Музей зберігав історичні артефакти, матеріальні докази «існування нації», які мали підтверджувати справедливість і правомочність претензій новостворюваної нації на власну державу. Також музейні артефакти надавали підтвердження істинності історичного міфу, що є необхідним елементом створення нації.

Отже, на нашу думку, нація – це створювана державою з метою зміцнення існуючого суспільно-політичного ладу світоглядна модель, яка прагне об'єднати різні соціальні групи держави навколо уявного морального ідеалу – національного міфу. Національний міф є сукупністю історичних фактів, припущень і вигадок, а також їх трактувань та інтерпретацій у певному, вигідному для міфотворців ключі з метою створення образу величного минулого, морального ідеалу, що має слугувати взірцем для сучасного буття нації та фундаментом її величного майбутнього. Змістове наповнення національного міфу є результатом свідомої, цілеспрямованої діяльності інтелектуальної еліти суспільства. Така діяльність зазвичай заохочується й стимулюється державою у вигляді фінансування та підтримки наукових досліджень і мистецької діяльності [9].

Найбільш системно така свідомо діяльність знайшла своє втілення в ідеології націоналізму. Як будь-яка ідеологія, націоналізм виконував політичні завдання: по-перше, здійснював підрив легітимності старого традиційного типу влади; по-друге, легітимував новий капіталістичний лад, що, як вважалося, відповідає інтересам нації. Тому на початку свого існування націоналізм мав прогресивний і раціональний характер, орієнтувався на модернізацію суспільства та сприяв створенню й зміцненню національних держав. При цьому, як і будь-яка ідеологія, він досить вільно (часто навіть упереджено) трактував історичні події та діяльність політиків, іноді навмисно викривляючи факти. Е. Геллнер писав: «Націоналізм – не пробудження націй до самоусвідомлення: він вигадує нації там, де їх немає» [4].

Своєю чергою І. Валлерстайн зазначав: «Історія різних форм націоналізму свідчить про те, що всюди, де виникають націоналістичні рухи, саме вони формують свідомість, відроджують (а частково й вигадують) мови, вигадують імена та навмисно вводять у практику звичаї, що мають відрізнити їхню групу від інших. Усе це робиться ім'ям споконвічності (завжди так було!), часто, якщо не завжди, незацікавлений спостерігач навряд чи визнає такі інтерпретації очевидних історичних фактів неупередженими» [3].

Творці політичної нації використовували у своїх наукових та ідеологічних доробках теорії етнічності, тому в багатьох роботах між поняттями «нація» та «етнос» є певна семантична невизначеність (більш детально про це сказано в попередніх працях [8; 9]).

Зазначимо, що етнос являє собою складний суспільно-біологічний феномен. Він виникає як біологічна одиниця людської популяції, а потім упродовж свого існування й розвитку набуває соціальних ознак. Залежно від конкретних соціально-історичних умов він може характеризуватися такими ознаками, як спільне уявлення про час і місце виникнення, антропологічні відмінності, культурні, ментальні й мовні особливості, а також самоідентифікація його представників [8]. Етнос можна вважати «будівельним матеріалом» політичних націй. Надаючи нації свої унікальні ознаки, етнос дуже важко розчиняється в ній. Зазвичай ті етнічні групи, які мають сильні родоплемінні звичаї та релігійну основу своїх традицій, не втрачають етнічну ідентичність навіть за умов малочисельного складу своїх представників. Етнічна згуртованість проявляє себе насамперед в існуванні національних меншин, які характеризуються високим рівнем організованості, внутрішньої структурованості, ієрархічності й закритості для проникнення ззовні. (Тут варто зробити важливе уточнення: термін «національний» означає «етнічний», як свого часу графа «національність» в СРСР чітко визначала саме етнічну приналежність громадянина. Відсутність чітких дефініцій понять «нація» та «національність» часто спричиняє змістову й логічну плутанину в багатьох наукових текстах.)

У національних державах за умов ефективної національної політики можуть мирно співіснувати представники різних етнічних груп, навіть якщо їхнє негативне ставлення одна до одної має історичне підґрунтя. Однак така ситуація рівноваги час від часу виходить із-під контролю та особливо загострюється в часи політичних чи економічних криз.

На необхідність забезпечення внутрішньої стабільності як першочергового завдання держави звертає увагу український соціолог П. Кутуєв. Розмірковуючи над перспективами держав за умов зміни політичного режиму, дослідник підкреслює необхідність забезпечення з боку нової влади політичної стабільності: «<...> аби закорінити нові зразки влади та нові політичні механізми розв'язання конфліктів поміж різними сегментами суспільства. Щільно пов'язане із цим завдання творення політичної та національної спільнот, об'єднаних спільним відчуттям належності до одного цілого. Врешті, від правлячих кіл нових держав <...> очікується розроблення та втілення програми економічного розвитку, обіцянка якого разом з іншим принциповим фактором прагнення незалежності – боротьбою за визнання – <...> була одним із мотиваторів масової мобілізації та колективної дії задля досягнення незалежності» [6]. Питання ефективної діяльності держави в постконфліктному суспільстві досліджують також інші вітчизняні науковці [2].

Можна стверджувати, що зовнішні загрози згуртовують націю, а внутрішня нестабільність розхищує її. Багато сучасних дослідників порушують питання про кризу національних держав. Одним з основних сучасних протиріч світової капіталістичної системи є протиріччя між глобальними інтересами бізнесу та локальними інтересами національних управлінських структур. Справді, в економічному сенсі світ являє собою єдину ринкову, фінансову, виробничу й споживчу систему, хоч і з різним ступенем інтегрованості до неї різних країн. Натомість у політичному плані це низка різноманітних держав із власними політичними системами, рівнем життя й стабільності тощо. Таким чином, виникає протистояння між транснаціональними корпораціями та національними бюрократіями. У ньому перемогу одержує зазвичай наднаціональний інтерес.

К. Леш у праці «Повстання еліт і зрада демократії» зазначає: «Денаціоналізація ділового підприємництва веде до появи класу космополітів, які бачать себе «громадянами світу» та не приймають жодних обов'язків, що зазвичай накладаються громадянством будь-якого суспільства. <...> Замість підтримки державних служб нові еліти витрачають кошти на зміцнення самодостатності власних анклавів. <...> Капітал і праця вільно перетікають через політичні кордони, які здаються все більш штучними, їх дедалі менше дотримуються. Масова культура слідує за ними по п'ятах. Послаблення держави-нації – ось що криється в підґрунті того й іншого напрямку. <...> Держава більше не в змозі стримувати етнічні конфлікти, проте не здатна й стримувати сили, що ведуть до глобалізації» [7].

Зрада національних еліт є викликом існуванню і держави, і політичної нації.

Процес руйнації національних держав ретельно дослідив ізраїльський історик М. ван Кревельд у праці «Розквіт і занепад держави». Він зазначив досить загрозливі тенденції: «Хоча держава продовжує виконувати деякі важливі функції через два століття після того, як Французька революція вперше об'єднала державу із сучасним масовим націоналізмом, багато людей перестають вірити в неї. <...> Як би не відбувався цей процес, майже всюди його супроводжувало зростаюче небажання держав брати на себе відповідальність за власну економіку, надавати соціальну допомогу, навчати молоде покоління та навіть виконувати елементарну функцію захисту своїх громадян від тероризму. <...> Жителі все більшої кількості регіонів світу <...> не стільки служать державі й захоплюються нею, скільки терплять її» [5]. Після держави, на думку дослідника, у багатьох регіонах може відбутися хаотизація суспільної сфери, руйнування публічної влади, ескалація насильства та повернення до більш примітивних форм життя.

Варто додати, що в разі руйнації національної держави цілком логічно політична нація також зазнає розпаду на більш примітивні форми. Як будівлю можна розібрати на цеглини, так політична нація розпадатиметься на етнічні спільноти. Про це свідчить, зокрема, зростання в сучасному світі етнічного націоналізму та його радикалізація. На відміну від націоналізму політичного (XVIII–XIX ст.), який, незважаючи на всі недоліки, відіграв позитивну роль у формуванні національної держави, етнічний націоналізм руйнує її.

Привабливість етнічного радикального націоналізму в кризовому суспільстві полягає насамперед у тому, що він пропонує прості й зрозумілі відповіді на складні питання (зокрема, пояснює неофітам, хто винен у їхніх негараздах, вказуючи при цьому на представників інших етносів), а також дає своїм прихильникам хибне відчуття приналежності до потужної спільноти однодумців, що особливо приваблює людей у сучасному атомізованому суспільстві.

Одним з основних маркерів такого націоналізму є релігійний фундаменталізм. Л. Туроу пише: «Підйом релігійного фундаменталізму – це виверження соціального вулкану. Його зв'язок з економікою простий. Люди, які програли в економічному житті або відчувають невпевненість перед новою економічною епохою, не знаючи, як ствердитися в цій епосі, відступають у релігійний фундаменталізм. <...> В історії періоди невпевненості завжди породжували релігійний фундаменталізм. Люди не люблять невпевненість, і багато хто відступає в релігійний фундаменталізм, коли невпевненості фізичного світу стають занадто великими. Це відбувалося в середні віки і це відбувається зараз. Люди рятуються від економічної невпевненості свого реального світу, відступаючи до впевненості якого-небудь релігійного світу, де їм говорять, що якщо вони підкоряться запропонованим правилам, то будуть врятовані» [11].

Окремо необхідно розглянути фактор етнічного сепаратизму. Як вважає Л. Туроу, це явище схоже на релігійний фундаменталізм та притаманне часам економічної нестабільності. Якщо найманий робітник відчуває реальне зниження доходів і загострення конкуренції за кращі робочі місця, він починає симпатизувати етнічному сепаратизму. Поліетнічні держави, такі як СРСР, Югославія, знімали міжетнічну напругу комуністичною ідеологією, жорстким режимом і пропагандою надетнічної єдності – нації. Однак тільки-но соціалістичний проєкт зазнав поразки, на теренах цих великих федеративних утворень відбулися жорсткі локальні війни на основі міжетнічних протиріч, а держави розпалися. Л. Туроу зазначає, що за відсутності потужної внутрішньої ідеології або реальної зовнішньої загрози (що завжди згуртовує націю) нації розколюються на ворожі етнічні, расові чи класові групи. Такі протистояння (різного ступеня ескалації) відбуваються в США, Великій Британії, Іспанії, Німеччині, Бельгії.

Висновки. Таким чином, виникнення політичних націй зумовлене об'єктивними обставинами – розвитком капіталізму та змінами політичних систем. Виникнення національних держав, десаєралізація влади зруйнували традиційне суспільство й потребували нових форм соціальної організації.

Нації створювалися на основі ідеології політичного націоналізму, який на початку свого існування відігравав прогресивну роль у модернізаційних процесах. Націоналізм у своїх ідеологічних установках використовував етнічні ознаки корінних етносів.

До складу політичної нації можуть входити різноманітні етноси, не втрачаючи при цьому свої етнічні ознаки (мовні, культурні, релігійні).

Процеси глобалізації зумовили падіння авторитету й легітимності національних держав. Це призвело до дестабілізаційних процесів – зростання етнічного націоналізму, релігійного фундаменталізму й сепаратизму.

У разі свого руйнування політична нація розпадається на етнічні спільноти, більш згуртовані, структуровані та стабільні. Водночас така руйнація є переходом від складної, більш розвиненої форми суспільної організації до більш примітивної. Така трансформація суспільств є регресивною й веде до відновлення авторитарних моделей політичних систем. За традиційних форм організації етнічних спільнот відбувається повернення до жорстко ієрархічної моделі суспільства, що гальмує соціальні ліфти та унеможливорює демократію.

Література:

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Москва : Кучково поле, 2016. 416 с. URL: <https://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/folder/xj2zhag7ov/direct/195147667>.
2. Багінський А. Заходи держави в постконфліктному суспільстві. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*. Серія «Політологія. Соціологія. Право». 2019. № 1(41). С. 17–20.
3. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / пер. с англ. П. Кудюкина. Санкт-Петербург : Университетская книга, 2001. 416 с. URL: http://socioline.ru/files/5/48/vallerstain_i._-_analiz_mirovyh_sistem_i_situaciya_v_sovremennom_mire_-_2001.pdf.
4. Геллнер Э. Нации и национализм. Москва : Прогресс, 1991. 320 с. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/gelln/06.php.
5. Кревельд М. ван. Расцвет и упадок государства. Москва : ИРИСЭН, 2006. 544 с. URL: https://royallib.com/read/van_kreveld_martin/rastsvet_i_upadok_gosudarstva.html#0.
6. Кутуєв П. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології : монографія. Херсон : ВД «Гельветика», 2016. 516 с. URL: <http://www.sociology.kpi.ua/wp-content/uploads/2019/02/Kutuev.pdf>.
7. Лэш К. Восстание элит и предательство демократии / пер. с англ. Дж. Смити, К. Голубович. Москва : Логос, 2002. 224 с. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/5424/5426>.
8. Радей А. Етнос і нація. Аналіз дефініцій. *Мультиверсум: філософський альманах*. 2015. Вип. 1-2(139-140). С. 67–76.
9. Радей А. Нація як соціокультурний феномен. Аналіз дефініцій. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*. Серія «Політологія. Соціологія. Право». 2015. № 3–4(27–28). С. 78–83.
10. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. Київ : Критика, 2000. 304 с. URL: <http://exlibris.org.ua/riabczuk/index.html>.
11. Туроу Л. Будущее капитализма / пер. с англ. А. Федорова. Новосибирск : Сибирский хронограф, 1999. 432 с. URL: http://aifet.com/books/transl_v10_Thurou.pdf.
12. Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года / пер. с англ. А. Васильева. Санкт-Петербург : Алетей, 1998. 119 с. URL: <https://reader.bookmate.com/wd2R7dZE>.

ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ЇХ ВЗАЄМОДІЇ З МІЖНАРОДНИМИ УРЯДОВИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ

Хар О. Ю.,
аспірант,
асистент кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»

Досліджено процес політизації міжнародних урядових організацій та їх взаємодію з неурядовими учасниками глобальної системи. Описано передумови, які сприяли розширенню діяльності неурядових організацій на міжнародній арені. Висвітлено приклади взаємодії неурядових організацій з провідними урядовими інституціями. Зосереджена увага на Раді Безпеки, яка певною мірою адаптувала свою інституційну структуру та надала доступ недержавним суб'єктам, що водночас обмежується неформальними консультаціями та широкою дискреційною владою постійних членів. Досліджено посилення взаємодії між міжнародними інституціями та суб'єктами громадянського суспільства, що сприяло зміні міжнародних норм, принципів і процедур. Визначено вплив міжнародних неурядових організацій на прийняття рішень урядовими та відмінності у рівнях цього впливу на кожну окрему інституцію.

Исследован процесс политизации международных правительственных организаций и их взаимодействие с неправительственными участниками глобальной системы. Описаны предпосылки, которые способствовали расширению деятельности неправительственных организаций на международной арене. Освещены примеры взаимодействия неправительственных организаций с ведущими правительственными. Сосредоточено внимание на Совете Безопасности, который в определенной степени адаптировал свою институциональную структуру и предоставил доступ негосударственным субъектам, что ограничивается неформальными консультациями и широкой дискреционной властью постоянных членов. Исследовано усиление взаимодействия между международными институтами и субъектами гражданского общества, что способствовало изменению международных норм, принципов и процедур. Определено влияние международных неправительственных организаций на принятие решений правительственными и различия в уровнях этого воздействия на каждую отдельную институцию.

The process of politicization of international governmental organizations and their interaction with non-governmental participants of the global system is researched in this article. There are described the preconditions that have contributed to the expansion of non-governmental organizations' activities in the international arena. There are illustrated the examples of interaction of non-governmental organizations with leading government institutions. The focus is made on the Security Council, which has adapted its institutional structure and provided access to non-state actors, which, however, is limited to informal consultations and the wide discretionary power of permanent members. The interaction between international institutions and non-governmental actors has been strengthened, which has helped to change international norms, principles and procedures. There are also determined the influence of international non-governmental organizations on decisions of governmental organization and the differences in levels of this influence on each individual institution.

Ключові слова: політизація, Рада Безпеки ООН, міжнародні неурядові організації, безпека, Міжнародний комітет Червоного Хреста, міжнародне право.

Постановка проблеми. Сьогодні в світі діють близько 50 тисяч міжнародних неурядових організацій (МНУО), багато з яких мають глобальний характер. Вони стали невіддільними елементами міжнародно-правової системи і беруть безпосередню участь у глобальному управлінні. Їх кількість і міра впливу на глобальну політику постійно збільшуються, як збільшуються й сфери їх взаємодії з державами та іншими впливовими акторами. Однією з сучасних тенденцій міжнародних відносин є перероз-

поділ функцій між учасниками глобальної політики. МНУО поширюють свій вплив як на регіональному, так і на глобальному рівнях, зокрема, здійснюють контроль над урядами та виконанням міждержавних угод, відбувається сприяння вирішенню проблем у політичному та безпековому вимірах, оптимізується міжнародне співробітництво та мобілізується думка суспільства. У цій статті розглядається політизація міжнародних інститутів безпеки, використовуючи в якості прикладу Раду Безпеки Організації Об'єднаних Націй (РБ), а також зосереджується увага на можливих причинах і наслідках цього процесу. Політизація здебільшого ініціюється МНУО, однак може бути стимульована й іншими акторами громадянського суспільства та державами. Розширення сфер діяльності та функціонування МНУО у сучасній системі міжнародних відносин викликає все більшу наукову зацікавленість.

Міжнародні урядові організації реагують на критику шляхом адаптації своїх інституційних проєктів та процедур – вони відкриваються для недержавних суб'єктів. Це відкриття міжнародних інституцій привернуло багато академічної уваги і було описано як фундаментальна тенденція в глобальному управлінні. Деякі вчені стверджують, що включення недержавних суб'єктів може бути способом зменшення дефіциту демократії в глобальному управлінні. Емпіричні дослідницькі проєкти систематично розглядають питання, чому і якою мірою міжнародні організації відкриваються для МНУО. Дослідження політизації міжнародних урядових організацій та їх взаємодії з неурядовими акторами глобальної системи є актуальним питанням, що потребує детального дослідження.

Проблематику інституціалізації МНУО та їх взаємодії з урядовими організаціями у своїх працях розкривали як вітчизняні, так і зарубіжні науковці, а саме: У.В. Ільницька, В.П. Лебідь, А.О. Наумов, П. Майер, М. Біндер, М. Карнс, К. Майнст, К. Мартенс, Дж. Розенау, М. Файннемор та багато інших.

Мета статті. Актуальність теми та недостатнє її вивчення визначає мету цієї роботи – дослідити інституціалізацію МНУО та проблеми й перспективи їх взаємодії з міждержавними інституціями.

Виклад основного матеріалу. Взаємодія між МНУО та урядовими міжнародними організаціями базується на двох основних аспектах, а саме: надання МНУО ролі спостерігачів та визнання консультативного статусу, який присвоюється Економічною та соціальною радою ООН (ЕКОСОР). Така практика бере свій початок з утворення Ліги Націй. Зацікавленість міждержавних акторів у такій співпраці залежить від авторитету та іміджу МНУО. Отримання консультативного статусу надає МНУО право залучати своїх представників до засідань міжнародних інституцій, вносити поправки та впливати на прийняття міждержавних рішень, пропонувати на офіційному рівні шляхи вирішення проблем та об'єднувати зусилля для ефективнішого вирішення нагальних питань. Таким чином, більшість МНУО прагнуть здобути при міжурядових організаціях консультативний статус. Це підтверджує важливість та авторитетність такої організації у глобальних масштабах.

Співпраця міждержавних організацій з МНУО поділена на такі основні вектори: надання та поширення інформації про результати їх діяльності; залучення до правотворчого процесу та розробки проєктів міждержавних договорів; консультування щодо питань, які належать до їхньої компетенції; нагляд та сприяння дотриманню міжнародного законодавства; участь у процесі розслідування порушень норм міжнародного права [1, с. 87].

Становлення та розвиток МНУО можна розділити на декілька етапів. Історія МНУО бере свій початок з середини XIX століття, коли у 1823 р. було створено Британське міжнародне товариство боротьби проти рабства. Згодом, у 1863 р. швейцарець Андрі Дюнан ініціював утворення найвідомішої та найвпливовішої сьогодні організації – Міжнародного Комітету Червоного Хреста. Саме Червоний Хрест (МКЧХ) започаткував правила поведінки в ході бойових дій, які діють досі. Навіть більше, Червоний Хрест став, по суті, першим впізнаваним брендом МНУО та символом поваги до права людини на життя. Варто зазначити, що з точки зору міжнародно-правової науки МКЧХ є однією наділеною міжнародною правосуб'єктністю неурядовою організацією [2, р. 152].

Важливу роль на міжнародній арені також відігравали перші МНУО економічного характеру. Зокрема, Міжнародний кооперативний альянс (1895 р.), який до сьогодні залишається авторитетною організацією та має консультативний статус ООН. У 1899 р. було створено за ініціативи парламентарів дев'яноста держав Міжпарламентський Союз, який мав на меті налагодження міжнародної співпраці та встановлення миру. На початку XX століття почала утворюватися впорядкована система МНУО, діяльність яких здебільшого стосувалась наукової, релігійної чи господарської сфери. Наприклад, у 1905 р. було створено Всесвітню конфедерацію праці та Міжнародну торговельну палату. Після Другої Світової війни їх кількість стрімко зросла, оскільки виникла потреба організувати громадськість різних країн у вирішенні спільних проблем. Це, зокрема, такі відомі МНУО як Міжнародна демократична федерація жінок, Всесвітня федерація профспілок, Міжнародна організація журналістів.

Після створення ООН виникнення МНУО почала різко зростати. Якщо у 1905 р. їх кількість налічувала 134, то у 1958 р. – 1000. Така тенденція була зумовлена створенням Всесвітньої федерації асоціацій сприяння ООН, метою якої визначалося сприяння розвитку міжнародної співпраці та порозуміння між народами, а також підтримка МНУО, які здійснювали значний вплив на глобальні політичні процеси [3, с. 120].

МНУО були вперше визнані акторами міжнародного права у Статуті ООН, який запровадив стандартизовану модель співробітництва між учасниками глобального суспільства. Однак неурядові організації все ще не отримали повноцінний правовий статус [4, р. 15]. Стаття 71 Статуту передбачала прийняття МНУО до цілісної системи ООН, а також визначала зміст співпраці з ЕКОСОР, яка обмежувалась консультаціями. Для визначення основних вимог щодо набуття консультативного статусу МНУО та конкретизації їх ознак було прийнято кілька резолюцій [5, с. 103]. Зокрема, 3 резолюція від 1946 р. передбачала створення Комітету з неурядових організацій, до повноважень якого входить контроль за співпрацею ООН з МНУО, надання рекомендацій ЕКОСОР щодо отримання консультативного статусу, розгляд звітів їхньої діяльності та інші. Сьогодні список неурядових організацій, які мають загальний консультативний статус налічує 147 одиниць, а спеціальний – 2774 [6; 7].

Структури ООН зацікавлені в розвитку відносин з МНУО, оскільки діяльність спеціалізованих установ ООН під час вирішення численних питань є багатогранною. Вони повинні відображати думки широких верств громадськості та компетентних фахівців з різних країн, які представлені МНУО. Міжнародні неурядові організації також активно співпрацюють і з іншими великими міжурядовими організаціями, а саме: Світовим банком (СБ), Світовою організацією торгівлі (СОТ), Міжнародним валютним фондом (МВФ), Організацією Північноатлантичного договору (НАТО) та Організацією з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), Європейським Союзом (ЄС) і багатьма іншими. Взаємодіючи з міждержавними структурами, МНУО отримують виняткові можливості на світовій арені. Вони можуть, наприклад, вносити важливі пропозиції до порядку денного урядових організацій. Як відомо, багато питань, які стосуються прав людини, були підняті в ООН саме з ініціативи неурядового сектора. Дуже активно глобальні МНУО співпрацюють зі структурами міждержавних організацій в практичній роботі. Насамперед це стосується взаємодії гуманітарних неурядових організацій з відповідними агентствами і установами ООН, зокрема, з Програмою розвитку ООН (ПРООН), Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ), Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців та іншими [8].

Стрімке збільшення кількості та впливовості МНУО у світовій політичній системі зумовлює їх особливий статус: вони досі не є суб'єктами міжнародного права, але виступають важливими учасниками міжнародних правових відносин. МНУО швидко та ефективно мобілізують міжнародну суспільну думку та досягають поставлених цілей методом тиску на урядові інституції чи навіть держави. Такими засобами користуються, наприклад, Міжнародна Амністія, Грінпіс, Всесвітня організація боротьби проти тортур чи Міжнародна федерація з прав людини. МНУО руйнують монополію впливових урядових організацій чи держав на зовнішню політику та на поширення політичної інформації на міжнародній арені. Вони активізують відкритість на конкурентність у сфері прийняття рішень та ідей, організовують дебати та публічні дискусії щодо вирішення зовнішньополітичних питань, а також представляють інтереси громадськості в урядових інституціях [3, с. 122].

Дослідження співпраці МНУО з урядовими організаціями виявляє, що їх взаємодія в усьому світі зростає, але значно варіюється між міжнародними інституціями та сферами політики. До цих пір було приділено відносно мало систематичної уваги міжнародним інституціям безпеки. Проте у своєму дослідженні П. Майер розглядає НАТО та ОБСЄ в контексті їх взаємодії з МНУО; дослідник вважає, що сфера міжнародної безпеки передбачає участь МНУО. Відмінності між ОБСЄ і НАТО у відкритості для МНУО частково зумовлені їх відповідними сферами діяльності. Порівняно з НАТО, ОБСЄ більше зацікавлена в запобіганні конфліктам, миротворчій діяльності, підтриманні миру та подоланні наслідків конфліктів [9, р. 125].

На відміну від інституцій ООН, таких як ЕКОСОР, в якій, згідно зі статтею 71 Статуту ООН неурядові організації мають офіційний статус та офіційні консультативні права, немає правової основи для співробітництва між РБ та МНУО. Тим не менш, впродовж останніх двадцяти років взаємодії РБ-МНУО розвивалися у формі неформальних консультацій. Вони мають три типи: регулярний процес зборів, засідання «Формули Аріа» та «Формули Самовія» і двосторонні консультації. Двосторонні зустрічі між МНУО та окремими представниками країн – членів РБ почали відігравати все більшу роль у їхній взаємодії. Це стосується, зокрема, експертних груп, таких як Міжнародна Академія Миру або Міжнародна кризисна група, представники якої були запрошені до участі у польовій місії РБ у регіоні Великих африканських озер у 2002 році. Такі неформальні консультації зазвичай відбуваються поза межами Ради. Проте представники неурядових організацій CARE International та Центру перехідної юстиції в 2004 році вперше під час регулярного засідання Ради провели брифінг щодо ролі суб'єктів громадянського суспільства у постконфліктному миробудівництві [10, р. 21].

Міжнародні кампанії – це добре відома стратегія неурядових організацій, спрямована на формування громадської уваги та підтримки з конкретних питань. Суб'єкти громадянського суспільства можуть чинити тиск на держави та міжнародні інституції задля прийняття різних політичних рішень. Кампанія проти «крові алмазів» є прикладом того, як міжнародні неурядові організації успішно набули впливу на розробку політики РБ. МНУО можуть впливати на рішення Ради, виконуючи функції виконавчих органів. Реалізація політики РБ через неурядові організації має особливе значення у сфері

гуманітарної допомоги. МНУО не тільки присутні на місцях і надають ресурси, вони також надають технічну експертизу та інформацію. Крім гуманітарної допомоги, неурядові організації також покликані допомагати РБ у спільних зусиллях під час примусових дій.

Загалом, на думку деяких спостерігачів, ці форми взаємодії вплинули на низку рішень Ради Безпеки. Наприклад, стверджується, що прозорість Ради зросла порівняно з тим, що було під час холодної війни. Сьогодні громадськість знає набагато більше про Раду, ніж раніше, і громадяни отримали можливість вимагати відповідальності за дії Ради. Незважаючи на те, що істотної інституційної реформи не відбулося (і навряд чи це станеться в майбутньому), на цей час відбувається регулярний, хоча і неформальний, процес консультацій між членами РБ та недержавними суб'єктами [10, р. 19].

З раціоналістично-функціональної точки зору стверджується, що міжнародні урядові організації відкриваються для транснаціональних суб'єктів, якщо ці установи отримують користь від ресурсів МНУО з точки зору досвіду, персоналу або фінансування. Якщо складність проблем є високою і обмежені ресурси міжнародних інституцій, тоді допомога неурядових організацій у наданні додаткових знань і досвіду та моніторингу дотримання міжнародних угод має бути особливо корисною для міжнародних інституцій. МНУО, які надають ці послуги, можуть стверджувати, що вони мають змогу отримати доступ в обмін, тобто вони «торгують» ресурсами для участі. Таким чином, можливості отримати доступ МНУО до урядових збільшуватимуться з ускладненням питання та попитом урядових організацій на ресурси, контрольовані неурядовими [10, р. 208].

Посилення взаємодії між міжнародними інституціями та МНУО сприяло зміні міжнародних норм, принципів і процедур. З точки зору соціологічного інституціоналізму, міжнародні урядові організації відкриваються для участі громадянського суспільства, тому що норми демократії, прозорості та участі поширюються в усьому світі, відповідно, міжнародні урядові організації адаптували свої інституційні проекти до цих норм. Водночас є відмінності у тому, наскільки широко міжнародні інституції мають надавати цей доступ МНУО.

Таке явище можна пояснити політизацією. Згідно з цією тезою хоча нормативно мотивовані вимоги до прозорості, підзвітності та участі, безумовно, мають значення, вони не повинні автоматично і рівномірно перетворюватися на доступ для МНУО. Скоріше, стверджується, що можливості для участі МНУО можуть залежати від різної сили політизації. Політизацію можна розглядати як додаткову незалежну змінну для перевірки ступеня відкритості міжнародної урядової організації. Таке відношення, наприклад, здається правдоподібним для СБ і (меншою мірою) МВФ, який надав доступ МНУО через масові акції протесту [11, р. 236].

Подібний випадок може бути застосований для Ради Безпеки ООН. Легітимність є важливим ресурсом Ради, тому її члени реагують норми сучасного міжнародного управління. Водночас взаємодії між РБ та МНУО залишаються обмеженими неформальними консультаціями та м'якими сферами політики. Крім того, непостійні члени з обмеженими ресурсами зазвичай більше відкриті до участі неурядових організацій, ніж постійні члени. Це своєю чергою може бути наслідком низького рівня політизації Ради.

Не залишилося непоміченим для представників громадянського суспільства й те, що РБ розширила свій радіус дії і все більше вирішує питання, що виходять за межі «традиційних» загроз міждержавної безпеки. Зокрема, це стосується неурядових організацій у сфері захисту прав людини та гуманітарної допомоги. Рада прийняла безпрецедентні дії у сфері санкцій, миротворчої діяльності, моніторингу виборів, поліції та постконфліктного миротворчого процесу. В результаті, чимало МНУО на початку 1990-х років, включаючи Міжнародну амністію, Глобальний політичний форум, Адвокатський комітет з ядерної політики, Всесвітню раду церков, Міжнародний жіночий правозахисний центр і Всесвітній рух федералістів, сформували «Робочу групу МНУО при Раді Безпеки». Метою цієї робочої групи, чий нинішній членський склад налічує більше 30 неурядових організацій, є залучення впливу МНУО на рішення Ради Безпеки [10, р. 23].

Крім звернення до РБ з вимогами щодо прийняття різних політичних та інституційних реформ, МНУО також ініціювали низку кампаній, спрямованих на те, щоб звернути увагу на питання, які з точки зору МНУО не були належним чином розглянуті Радою. Одним з найвідоміших прикладів такої кампанії була Міжнародна кампанія з заборони наземних мін (ICBL), яка включала діяльність більше тисячі неурядових організацій з більш ніж шістдесяти країн. МНУО також успішно провели кампанію за створення Міжнародного кримінального суду (МКС). Вони брали участь у процесі розробки Римської конференції, що встановила статут МКС у 1998 році. Досі триває кампанія з малого озброєння, очолювана Міжнародною мережею дій з питань малого озброєння (IANSA), до складу якої входять понад 800 організацій. Це свідчить про те, що відсутність належного регулювання проблем міжнародними урядовими організаціями може призвести до політизації під впливом МНУО.

Висновки. Міжнародні неурядові організації були визнані акторами міжнародного права у Статуті ООН. Статут запровадив стандартизовану модель співробітництва учасників світової політичної системи. Водночас неурядові організації все ще не отримали повноцінний правовий статус для

такого співробітництва. Сьогодні спостерігається стрімке збільшення кількості МНУО та їх впливовості. Визначальною характеристикою неурядових організацій є те, що вони швидко та ефективно мобілізують міжнародну суспільну думку та досягають поставлених цілей методом тиску на урядові інституції. Таким чином, МНУО руйнують монополію впливових урядових організацій чи держав на зовнішню політику та на поширення політичної інформації на міжнародній арені. Співпраця МНУО з урядовими організаціями визначається специфікою сфери діяльності цих організацій, їх відкритістю та готовністю до взаємодії. Зокрема, в інституціях ООН неурядові організації мають офіційний статус та офіційні консультативні права. Водночас в Раді Безпеки ООН немає правової основи для їх співробітництва. Проте впродовж останніх двадцяти років розвивалися обережні взаємодії РБ – МНУО у формі неформальних консультацій. Згідно з позиціями дослідників сфера міжнародної безпеки також має передбачати участь МНУО. Незважаючи на це, НАТО майже не надає доступу НУО. ОБСЄ навпаки тісно співпрацює з недержавними суб'єктами у сфері запобігання конфліктам, підтримання миру та вирішення постконфліктних ситуацій. Потужним механізмом взаємодії, який використовують МНУО, є міжнародні кампанії, спрямовані на привернення громадської уваги та формування підтримки з конкретних питань. Посилення взаємодії між міжнародними інституціями та МНУО сприяло зміні міжнародних норм, принципів і процедур. Таким чином, МНУО мають вплив на прийняття рішень урядових організацій. Водночас є відмінності у рівнях цього впливу на кожну окрему інституцію. Таке явище можна пояснити політизацією, оскільки нормативно мотивовані вимоги до прозорості, підзвітності та участі не повинні автоматично і рівномірно перетворюватися на доступ для неурядових організацій. Скоріше, можливості для участі МНУО можуть залежати від різної сили політизації урядових організацій. Таким чином, низький рівень політизації РБ пояснює те, що доступ для МНУО залишається в основному обмеженим неформальними консультаціями та м'якими сферами політики.

Література:

1. Ільницька У.В. Особливості міжнародно-правової суб'єктності неурядових організацій. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: збірник наукових праць*. Львів, 2012. Вип. 24. С. 84–90.
2. Finnemore M. Rules of War and Wars of Rules: The International Red Cross and the Restraint of State Violence. *Constructing World Culture*. Stanford, 1999. P. 149–168.
3. Ільницька У.В. Процес інституціоналізації неурядових міжнародних організацій у світовій політиці. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: збірник наукових праць*. Львів, 2013. Вип. 25. С. 119–123.
4. Martens K. Examining the (Non-)Status of NGOs in International Law. *Indiana Journal of Global Legal Studies*. Vol. 10. 2003. P. 1–24.
5. Лебідь В.П. Історія розвитку та еволюція міжнародно-правового статусу міжнародних неурядових організацій правозахисного характеру. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 4. С. 100–105. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2014_4_22.
6. Резолюція ЕКОСОС 3(II) от 21 июля 1946 г. URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/043/28/IMG/NR004328.pdf> (дата звернення: 1.05.2019).
7. List of non-governmental organizations in consultative status with the Economic and Social Councils of 1 September 2013. URL: <http://csonet.org/content/documents/e2013inf6.pdf> (дата звернення: 5.05.2019).
8. Наумов А.О. Международные неправительственные организации и проблемы глобального управления. *Государственное управление. Электронный вестник*. Выпуск № 39. 2013. С. 49–76.
9. Mayer P. Civil Society Participation in International Security Organizations: The Cases of NATO and the OSCE, in: J. Steffek, Claudia Kissling and P. Nanz (eds.), *Civil Society Participation in European and Global Governance. A Cure for the Democratic Deficit?* Basingstoke: Palgrave Macmillan. 2008. P. 116–139.
10. Binder M. The politicization of international security institutions: The UN security council and NGOs. *WZB Discussion Paper*. No. SP IV 2008-305, Berlin. 2008. – URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/49745/1/614427312.pdf>.
11. Karns, Margaret P. and Mingst, Karen A. International Organizations. The Politics and Processes of Global Governance. *Lynne Rienner Publishers website*. London, 2004. URL: http://www.good-governance-debates.de/wp-content/uploads/2015/03/International-Organizations_The-Politics-and-Processes-of-Global-Governance-by-Karns-Mingst_2010.pdf.

ОСНОВНІ ФОРМИ ПОЛІТИЧНИХ ПРОТЕСТІВ ПРЕКАРІАТУ

Шуліка А. А.,

доцент кафедри політології

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

У статті розглядаються основні форми політичної боротьби прекаріату. Зазначається, що прекарні політичні групи використовують альтернативні форми політичної групової організації та новітні засоби протесту, які характеризуються використанням алегоричних і символічних форм. Ці форми яскраво проявляються під час парадів Першого травня.

В статье рассматриваются основные формы политической борьбы прекариата. Отмечается, что прекарные политические группы используют альтернативные формы политической групповой организации и новейшие средства протеста, которые характеризуются использованием аллегорических и символических форм. Эти формы ярко проявляются во время парадов Первого мая.

The article deals with the main forms of political struggle of the precariat. It is noted that political groups of the precariats use alternative forms of political organization of the group and the latest means of protest, which are characterized by the use of allegorical and symbolic forms. These forms are clearly manifested during the parades of the MayDay.

Ключові слова: прекаріат, прекаризовані групи, політичний протест, політичний перформанс, EuroMayDay.

Постановка проблеми. Формування прекаріату засноване на нових формах влади та експлуатації, які стали центральними для неоліберальної логіки, згідно з якою організація соціальної та економічної безпеки вимагає нестійкості як способу життя, підриваючи соціальну справедливість і руйнуючи ядро самої демократії. Унікальним є політичне положення прекаріату і використання його як відправної точки для мобілізації і колективних альтернативних підходів.

Зрозуміло, що, покладаючи на людину ризики і відповідальність, які повинні розділятися всіма членами суспільства, прекарізація заперечує концепцію спільної відповідальності, яка є невіддільною частиною демократії. Це також проявляється в переформулюванні того, що означає бути громадянином. Громадяни країн, які раніше мали державу загального добробуту і загальні соціальні виплати, більше не можуть довіряти праву на соціальне забезпечення, що й зумовлює політичні протести прекаріату.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема політичної боротьби прекаріату останнім часом залучає увагу багатьох дослідників світу. Серед них варто виділити А. Фоті, Т. Джордж, А. Маттоні, А. Негрі, Б. Нільсон та інші. Водночас недостатньо дослідженою залишається проблема новітніх колективних форм протесту прекаріату.

Метою дослідження є аналіз основних форм політичного протесту прекаризованих політичних груп.

Виклад основного матеріалу. Приблизно в 2000 році термін прекарність стали використовувати деякі соціально-політичні рухи, пов'язані із заходами проти глобалізації (марші європейських співтовариств проти соціально-політичного виключення, марші проти безробіття, нестабільності та соціального відчуження), а також в ЄС в деяких офіційних доповідях про соціальне забезпечення.

Але саме на страйках молодих сумісників Макдональдса і PizzaHut взимку 2000 року в Парижі з'явилась перша в Європі мережа політичного союзу, присвячена боротьбі з прекарністю Stop Précarité, яка була пов'язана з політичними групами французьких радикальних лівих [4, р. 13].

В Італії перший прекарний колектив народився в 1997 році в Мілані, на протидію введенню Агентства з тимчасової зайнятості в рамках закону «Про зайнятість». Новий соціально-політичний рух в Мілані під назвою Chainworkers Crew започаткував специфічну діяльність проти прекарності, головним чином у великих торгових центрах різних регіонів Італії [11, р. 47].

Саме з цього руху і виникла пропозиція організувати в 2001 році альтернативний День праці в Європі, що отримав назву «Первомайський парад» («Mayday»). Форма проведення параду була спрямована на те, щоб дати уявлення і голос так званому «прекарному поколінню» [4, р. 13].

На ньому застосовувався політичний перформанс і «карнавальні» прийоми агітації (алегоричні та символічні плакати, барвисті акції тощо). Активісти цього політичного руху розуміли це як відродження прекарних першотравневих традицій і, отже, як розрив з традиційним представництвом профспілок і соціал-демократичними обіцянками, які дозволили нестабільності і соціальній незахищеності безперешкодно поширюватися, досягнувши критичних рівнів по всій Європі.

Якщо проблема прекарності стає основою політичного процесу, то вона більше не обмежується безнадійністю, ізоляцією і відстороненням. Вона дозволяє вийти за рамки традиційної соціальної політики, яка вже не має ефективності в класичному варіанті, не в останню чергу тому, що традиційні системи колективної безпеки були перебудовані для нормалізації обстановки в плані безпеки. Вона дозволяє проводити політику нестабільності, здатну кинути виклик, висвітлити роль нестійкості і прекаризації в політичному процесі і закликати до нових шляхів припинення нестійкості, що виходять за рамки «переформулювання традиційних систем соціального захисту» [5].

Про формування соціально-політичних рухів прекаріату деякі дослідники говорять, що «вони знайшли свої крила в Мілані 1 травня 2001 року під час проведення першого EuroMayDay. Ці заходи набувають все більшого значення і в наступних протестах [5].

Організований мережею трудових колективів, студентів, груп мігрантів та інших численних соціальних, політичних, економічних і культурних рухів гетерогенний прекаріат у багатьох європейських містах прагне «організувати неорганізоване» у день Першого травня, вимагаючи універсальних прав для робітників, відкритої міграційної політики і загального базового доходу, а також висловлюючи солідарність з прекарними рухами у всьому світі.

EuroMayDay мав міжнародну орієнтацію з самого початку, прагнучи відзначити прекаризацію як транснаціональну проблему. Паради EuroMayDay не тільки зробили революцію в традиціях Першого травня, які традиційно пов'язані з Днем праці або Міжнародним днем трудящих, але реформували форми прямої дії, вони виступають проти приватизації громадської сфери «органами, зображеннями, знаками і заявами» [2, р. 21]. «Такого роду переоцінка міського простору послідовно розігрується без сцен і подій, в прагненні протиставити парадигму репрезентації парадигмі події» [3, р. 24].

Антоніо Негрі стверджує, що рух EuroMayDay є автономним процесом, об'єднаним вимогою універсального підходу і радикальних альтернативних практик, які виходять за перші рамки у вигляді одночасної серії парадів. Негрі каже, що для нього «прекаріат складається не тільки з егоїстичних істот і не тільки з індивідумів. Навпаки – революційне перекомпонування суб'єктів відбувається скрізь, в плані побудови загального» [8, р. 221].

Австрійський філософ Джеральд Рауніґ вважає, що «концепція громадського руху це корисний механізм, оскільки він допомагає нам зрозуміти, що механізм EuroMayDay – це постійний процес, боротьба; вона складається не тільки з події, таких як на демонстраціях Першого травня, але й з навколишніх практик, які ми спостерігаємо. Тут ми бачимо зв'язок між механізмом як рухом проти структуралізації і механізмом як соціальною продуктивною силою, тобто силою руху чинити опір і будувати нові способи буття і дії» [10, р. 73].

Не варто недооцінювати значення організації на Перше травня, це лише частина більш широкого процесу мікродій і дискурсивних заходів, онлайн-спілкування і зустрічей, а також щоденної політичної діяльності. Все більш щільна мережа вирішення проблеми прекаризації зростає не тільки в Європі. Дух EuroMayDay проник в Лондон, а також в Токіо, і активісти, які беруть участь в мережі, продовжують кидати виклик прекарним ситуаціям і досвіду, використовуючи практику, яка протистоїть традиційній ідентичності і репрезентативній політиці [5]. Цей суспільно-політичний рух кинув виклик нестабільним умовам життя і роботи, використовуючи відносні і символічні репертуари, і при цьому він неодноразово впливав на зміни в культурній і політичній сферах.

Це лише один аспект в пошуку колективних дій, які стали неможливими в їх традиційній формі. Це звичайно не слід розуміти як відмову від традиційних форм політичного впливу на прийняття політичних рішень. Першотравневі рухи шукають нові політичні форми, які б впливали на інші рухи (такі як захоплення університетів у Великобританії в 2008–2009 роках або рух «Окупуй Уолл-Стріт» в 2011 р.). Вони також виступали в якості інформаційних кампаній з питань прекаризації, формування і пропаганди колективних знань про сучасні способи життя і роботи.

Тоді як прекаріат як соціально-політичний рух все ще тільки зароджується, перспективним в структурі є те, що у прекарних рухів «немає наміру заперечувати відмінності між різними групами прекаріату, але, тим не менш, наявна спроба сформувати спільне бачення серед відмінностей в стратегіях і спілках» [5]. Це свідчить про об'єднуючий потенціал прекарності, а також про конкретні проекти, такі як вимога загального базового доходу. Тому необхідно усвідомлювати і враховувати потенціал організації та рухів, які прагнуть до кращого світу для всіх, прагнуть зберегти, а не придушити власну неоднорідність. Завдяки взаємодії з мережами, організаціями та колективами, які сприяють єдності прекаризації, що може стати відправною точкою для політичної боротьби, унікальною можливістю протистояти і досить сильною, щоб відкинути поділ. Зрештою, саме колективні дії і переосмислення умов, в яких ми живемо, можуть стати найбільш гідним проявом підтримки цих ідей.

Парад EuroMayday спочатку був місцевим протестним заходом в Італії. Вперше це сталося в Мілані 1 травня 2001 року і було названо Першотравневим парадом [6, р. 7]. Його ініціатором були три групи соціально-політичних рухів:

- група самоорганізованих прекарних працівників “Chainworkers Crew”;
- активісти соціального центру “Deposito Bulk”;
- представники радикального профспілкового руху “Confederazione Unitaria di Base” (CUB).

Ці три соціально-політичні рухи встановили зв'язки з іншими політичними та соціальними суб'єктами на місцевому рівні. В результаті в 2002 році відбулась досить швидка зміна масштабу протесту з місцевого на регіональний рівень, а в 2003 році – створення національної мережі. Різні політичні і громадські діячі з ряду італійських міст узяли участь в організації параду і приєдналися до жителів Мілану 1 травня.

У 2004 році парад EuroMayday був підтриманий більш структурованими національними громадськими та політичними рухами, які сповідували радикальні ліві традиції, а також більш інституціоналізованими політичними структурами. А. Маттоні серед них виділяє: «Федерацію робітників металургійної сфери (одна з найстаріших італійських професійних спілок, яка налічує близько 363 559 членів), філії Загальної італійської конфедерації праці (найбільшого італійського профспілкового об'єднання), Комуністичний союз молоді Італії і деякі відділення італійської Партії комуністичного відродження [6, р. 11].

Участь все більшого числа груп громадського руху призвела до експоненціального зростання параду EuroMayday. За даними організаторів, число учасників протесту в Мілані, яке в 2001 році становило близько 5 000 чоловік, в 2006 році вже досягло 100 000 чоловік.

У 2004 році парад став частиною загальноєвропейського руху. Групи іспанського громадського руху організували парад в Барселоні, тоді як невеликі акції протесту також пройшли в Дубліні, Гельсінкі та Палермо. Крім того, в 2004 році в рамках форуму «За межами Європейського соціального форуму», альтернативи Європейського соціального форуму, організованого в Міддлсекському університеті рухом «Білі комірці за побудову лібертаріанської ефективної боротьби» (White Overalls Movement Building Libertarian Effective Struggles, WOMBLES), відбулася транснаціональна зустріч груп європейського соціального руху проти прекарності [6, р. 15].

Тоді активісти в Міддлсекському університеті на одному із заходів сформуливали «Міддлсекську декларацію прекаріату Європи» (The Middlesex Declaration of the European Precariat) [3, р. 149].

У цій декларації зазначалося, що «ми, мережеві і гнучкі працівники з Північної і Південної Європи об'єднуємося на основі декларації проти урядів Європи і корпоративної бюрократії» [7].

В якості методів боротьби в Декларації були обрані методи прямої дії і реклами для підтримки страйків, пікетів, зупинок, бойкотів, блокад, саботажів, акцій протесту по всій Європі.

Важливою частиною Декларації є намір «сформувати транс'європейську мережу рухів і колективів, які налаштовані на агітацію проти прихильників вільного ринку і за соціальні права, що повинні діяти для всіх людей, що живуть в Європі» [7]. Саме тому в ній містився заклик до незадоволених тимчасових співробітників і профспілкових активістів мобілізуватися проти прекарізації і нерівності.

Починаючи з 2004 року, транснаціональна мережа цього соціально-політичного руху підтримувала кампанію протесту. У наступні роки кількість підготовчих нарад та асамблей, як національних, так і транснаціональних, зростає: у 2005 році в 19 європейських містах пройшов парад EuroMayday, а в 2006 році – до 22.

Однак деякі активісти та науковці зазначали, що парад EuroMayday «вступив в кризу до 2006 року, коли парад в Мілані поступово став нагадувати рейв-вечірку, а не день боротьби, а транснаціональні підготовчі зустрічі ставали все більш рідкісними» [9, р. 53]. Тим не менш, групи громадського руху, що підтримують італійський парад, сприяли більш політично орієнтованій події в 2011 році, названій знову Mayday Parade вперше з 2004 року.

У 2004 році група самоорганізованих прекарних працівників “Chainworkers Crew” придумали знак Святого Прекарія (San-Precario). Він вперше з'явився 29 лютого 2004 біля супермаркету на околиці Мілана [6, р. 15]. Активісти, переодягнені священиками, ченцями і черницями, вимовляли молитву Сан-Прекаріо і роздавали клієнтам маленькі листівки зі статуєю Святого Прекарія. Незвичайна хода була розцінена як пряма дія проти нестабільності.

29 лютого став днем свята Сан-Прекаріо, який спочатку замислювався як святий чоловічої статі [13, р. 11]. Сан-Прекаріо насамперед є символом протесту і засобів масової інформації, метою якого є підірвати традиційну думку, що молоді люди повинні платити в період нестабільності для того, щоб стабільно входити в ринок праці. «Сан-Прекаріо заступник тих, кому не платять, хто страждає від переривчастого доходу і хто пригнічений нестійким майбутнім, яке є загальним для всіх нас: продавці і програмісти, заводські робітники і дослідники, навіть іммігранти і молодь» [4].

У наступні місяці аналогічні акції були організовані в Падуї, Болоньї, Венеції, Римі, Неаполі, інших містах Італії. Найбільша з них відбулася безпосередньо під час національної демонстрації в Римі 6 листопада 2004 року. Пересічні профспілки закликали до загального страйку проти високих

витрат на проживання, організували цю демонстрацію з вимогою «Доходу для усіх». У цьому контексті мережа соціально-політичних рухів, що складається з прекарних працівників, студентів університетів і представників соціальних центрів, які вже об'єдналися навколо теми прекарності, вирішила приєднатися до заклику до дій. У результаті мережа соціального руху назвала себе Великий Союз Прекаріїв (Grande Alleanza Precaria, GAP) [6, p. 17].

Є безліч причин, за якими прекаріат не вступає в профспілки або не бере участь в типових формах трудового протесту. По-перше, він зазвичай розглядається як слабкий і неефективний, а його протести вважаються недієздатними. По-друге, прекаріат важко організувати, оскільки його представники не захищені трудовим законодавством. Вони також бідні, знедолені, не мають чітких або певних роботодавців і часто міняють роботу. Всі ці фактори призводять до того, що працівники «сильно розпорошені, роз'єднані і нерегульовані», створюючи фрагментовану і неоднорідну робочу силу, яка створює проблеми для колективної солідарності та організації [12, p. 16].

В результаті прекарні працівники не звертаються до традиційних мобілізаційних стратегій та інститутів. Р. Агарвала припускає, що ці традиційні форми організації та протесту не набули широкого поширення серед неформальних або формальних працівників [1, p. 377]. Протягом десятиліть промислово розвинені працівники боролися за те, щоб увійти в інституційну структуру, яка забезпечувала б певну систему для представництва колективних інтересів; ця інституційна структура формалізувала ідентичність і статус працівників з допомогою законодавства, покликаного захистити їх від експлуатації роботодавцями.

Висновки. З появою нових форм індивідуалізації і закриттям потенційних можливостей для організації та колективної боротьби традиційні способи об'єднання стали обмеженими, і людям довелося діяти поза класичною політикою, профспілковим представництвом і традиційними уявленнями про інтереси. Немає форм лобізму або форм представництва для прекарних груп. Таким чином, прекарність не тільки стала формою протесту, але і зробила саме опір нестійким умовам, оскільки вони обмежують колективну солідарність і групові погляди і тим самим заперечують демократичні інститути.

Під час фрагментації і розсіювання необхідна перспектива, яка починається зі зв'язків з іншими. Це стає можливим тільки тоді, коли прекарізація розуміється не тільки з точки зору загрози, примусу чи страху – це можливо, коли весь спектр нестійкості враховується і поточне закріплення функцій і суб'єктивного досвіду політичної прекарності взято в якості відправної точки для політичної боротьби. Таким чином, прекарізація може відкрити нові можливості для опору і трансформації, що й зумовлює особливості форм політичного протесту прекаріату.

Література:

1. Agarwala R. Reshaping the Social Contract: Emerging Relations between the State and Informal Labor in India. *Theory and Society*. Vol. 37. № 4. 2008. P. 375–408.
2. Foti A. Mayday, Mayday: Euro Flex Workers Time to Get a Move On. *Greenpepper Magazine Precarity*. Issue 2. 2004. P. 21–27. URL: <http://eipcp.net/transversal/0704/foti/en>.
3. Foti A. The precariat for itself. In: E. Armano, A. Bove and A. Murgia eds., *Mapping Precariousness, Labour Insecurity and Uncertain Livelihoods*. London: Routledge, 2017. P. 149–156.
4. Fumagalli A. Cognitive, Relational (Creative) Labor and the Precarious Movement for “Commonfare”: “San Precario” and EuroMayDay. In G. Cocco, B. Szaniecki. *Creative capitalism, multitudinous creativity: radicalities and alterities*, Lanham: Lexington Books, 2015. P. 3–24.
5. George T. Precarity, power and democracy. *State of Power* 2016. URL: <https://www.tni.org/en/publication/precarity-power-and-democracy>.
6. Mattoni A. *Media Practices and Protest Politics How Precarious Workers Mobilise*. London : Imprint Routledge, 2016. 216 p.
7. The Middlesex Declaration of the European Precariat – Beyond ESF 2004. URL: <https://libcom.org/library/middlesex-declaration-precariat>.
8. Negri, A. *Goodbye Mister Socialism*. Translated by P. Thomas. New York: Seven Stories Press, 2008. 256 p. URL: http://rebels-library.org/files/good_bye.pdf
9. Neilson B., Rossiter N. Precarity as a political concept, or Fordism as an exception. *Theory, Culture & Society*. 2008. Vol. 25 (7–8). P. 51–72.
10. Raunig G.A. *Thousand Machines: A Concise Philosophy of the Machine as Social Movement*. Semiotext(e), 2010. 120 p.
11. Risager B.S. Prekæritet og prekariat. *Slagmark-Tidsskrift for idéhistorie*. 2015. №. 71. P. 45–60.
12. Swider S. *Building China: Informal work and the new precariat*. London: ILR Press, 2015. 218 p.
13. Van Der Linden M. San Precario: A new inspiration for labor historians. *Labor: Studies in Working-Class History of the Americas*. 2014. Vol. 11. №. 1. P. 9–21.

СЕК'ЮРИТИЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ ТЮРКОМОВНОГО НАСЕЛЕННЯ СИНЬЦЗЯН-УЙГУРСЬКОГО АВТОНОМНОГО РАЙОНУ У ВІДНОСИНАХ МІЖ КИТАЄМ ТА КАЗАХСТАНОМ І КИРГИЗСТАНОМ

Ярмоленко В. В.,

аспірант кафедри міжнародних відносин

Національного університету «Острозька академія»

Статтю присвячено процесу сек'юритизації проблеми тюркомовного населення Синьцзян-Уйгурського автономного району у двосторонніх відносинах між Китайською Народною Республікою та Казахстаном і Киргизстаном. Щоб убезпечити себе від зовнішнього стимулювання потенційної дестабілізації у своїй північно-західній провінції, Пекін прагне чинити політичний та економічний вплив на ці дві республіки. Нур-Султан і Бішкек уникають будь-якої критики політики «де-екстремізації» уряду Китаю в Синьцзяні, спрямованої проти етнічних меншин. Замість цього казахстанські та киргизькі офіційні особи вважають за краще підтримувати антитерористичні заходи в Пекіні в пошуках стійких вигод від економічного співробітництва з Китайською Народною Республікою.

Статья посвящена процессу секьюритизации проблемы тюркоязычных народов в Синьцзян-Уйгурском автономном районе в двусторонних отношениях Китайской Народной Республики с Казахстаном и Кыргызстаном. Чтобы обезопасить себя от внешнего стимулирования потенциальной дестабилизации в своей северо-западной провинции, Пекин стремится оказать политическое и экономическое влияние на эти две постсоветские республики. Нур-Султан и Бишкек избегают любой критики политики «деэкстремизации» правительства Китая в Синьцзяне, направленной против этнических меньшинств. Вместо этого казахстанские и киргизские официальные лица предпочитают поддерживать антитеррористические меры в Пекине в поисках устойчивых выгод от экономического сотрудничества с Китайской Народной Республикой.

The article covers the securitization process of the Turkic people issue in Xingjian Uyghur Autonomous Region of China in bilateral relations between People's Republic of China and Kazakhstan and Kyrgyzstan. In order to secure from the external inducing of potential destabilization in its North-West province Beijing seeks to exert political and economic influence over those two post-Soviet republics. Nur-Sultan and Bishkek avoid any criticizing of Chinese government "de-extremisation" policy in Xingjiang that is targeting ethnic minorities. Instead Kazakhstani and Kyrgyzstani officials opt to support Beijing antiterrorist measures, looking for sustaining benefits from economic cooperation with People's Republic of China.

Ключові слова: сек'юритизація, Китай, Казахстан, Киргизстан, Центральна Азія, тюркомовні народи, уйгури, казахи, киргизи.

Постановка проблеми. Поява незалежних держав Центральної Азії на початку 1990-х років стала стратегічним викликом для Китаю. Північно-західний регіон Китайської Народної Республіки (далі – КНР) – Синьцзян-Уйгурський автономний район (далі – СУАР), який безпосередньо межує з вищевказаними країнами, – населяють народи, більшість із яких, насамперед уйгури, казахи та киргизи, є титульними націями або мають значну етнічну громаду в Центральноазіатському регіоні. Становлення нових республік активізувало діяльність організацій, які виступають за розширення прав та автономії для СУАР. Серед них – радикальні угруповання, переважно Ісламський рух Східного Туркестану, які впродовж 1990-х та 2000-х років співпрацювали з міжнародними терористичними організаціями [1]. Наведені чинники становлять загрозу для економічного потенціалу Синьцзяну та реалізації проголошеної в 2013 році керівництвом Китаю ініціативи «Одного поясу – одного шляху» [2]. Через СУАР повинні бути спрямовані основні транспортні сполучення з Китаю через Центральну Азію до Європи [3, с. 92]. Крім того, Синьцзян-Уйгурський автономний район багатий на природні копалини, у тому числі важливі для китайської економіки природний газ і нафту [4, с. 5], розвідні об'єми якої в СУАР перевищують 1 млрд т [5].

Така ситуація змушує країни Центральної Азії, насамперед Казахстан і Киргизстан, вирішувати дилему щодо розвитку відносин із КНР. Геополітичні умови спонукають керівництво згаданих республік, з одного боку, активно співпрацювати з Китаєм, який є стратегічним і найбільшим економічним партнером, а з іншого – реагувати на прояви радикальних заходів Пекіну щодо представників тюркомовного населення СУАР, особливо за умови суспільного тиску [6]. Китай розглядає країни Центральної Азії як «місток між Близьким Сходом та територію, яка має культурні й релігійні зв'язки з ісламським населенням у своїх західних провінціях» [7, с. 221]. Відповідно, налагодження контактів із центральноазіатськими республіками є важливим чинником для стабільної внутрішньополітичної ситуації всередині Китаю та гарантією безпеки на західному кордоні КНР.

Описана ситуація зумовлює асиметрію та взаємозалежність у відносинах між Китаєм та Казахстаном і Киргизстаном, у яких питання тюркомовного населення стало чинником сек'юритизації. Цей процес означає загрозу безпеці, що вимагає дій, які виходять за унормовані межі політичних процедур [8, с. 23–24].

Метою статті є аналіз процесу сек'юритизації тюркомовного населення СУАР у двосторонніх відносинах між КНР та Казахстаном і Киргизстаном. Для виконання поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання**:

- визначити роль, яку відіграє проблема тюркомовного населення СУАР у відносинах між Китаєм та Казахстаном і Киргизстаном на двосторонньому рівні;
- порівняти офіційну позицію Китаю, Казахстану та Киргизстану щодо проблеми тюркомовного населення СУАР;
- проаналізувати процес сек'юритизації етнорелігійної ситуації в СУАР у відносинах між Китаєм та Казахстаном і Киргизстаном.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітним аспектам співпраці між Китайською Народною Республікою та державами Центральної Азії присвячені академічні публікації М. Аугана та С. Буркутбаєвої [9], С. Даниленко та О. Гальони [10]. Питання безпеки у відносинах між КНР і державами Центральноазіатського регіону в контексті геополітичного суперництва між Китаєм, Росією та США розкрили в аналітичних працях Ф. Індео [11], Ю. Кім [12] та С. Бланк [13].

Більшість авторів описують чинник більш тісної економічної співпраці між Китаєм та державами Центральної Азії на транскордонному, регіональному й глобальному рівнях, який покликаний підвищити рівень добробуту в СУАР і забезпечити стабільність у сусідніх із КНР центральноазіатських державах. Важливий доробок у дослідженні цього аспекту належить казахстанському науковцю та китаєзнавцю К. Сироежкіну [14; 15; 16]. Учений розглядає особливості відносин Китаю та держав Центральної Азії крізь призму внутрішньополітичної стратегії «великого освоєння заходу» – довгострокової програми китайського уряду, яка покликана вирівняти рівень соціально-економічного розвитку західних провінцій КНР із більш розвинутими східними провінціями. К. Сироежкін відстоює думку про те, що із самого початку реалізації цієї програми Пекін прагнув задіяти сусідні із Сінцзяном держави. Учений у низці останніх академічних публікацій звернув увагу на роль «Економічного поясу шовкового шляху» як продовження згаданої стратегії «великого освоєння заходу» [15]. Цьому аспекту пильну увагу приділили також А. Ларін і В. Матвєєв [17; 18], А. Бітабарова [19], Н. Ролланд [20], Р. Аояма [21], І. Фролова [22], а також колективи авторів у працях за редакцією В. Чжана [23] та М. Ларуель [24].

Стратегічне значення Сінцзяну в зовнішній політиці й безпеці Китайської Народної Республіки, а також роль цього регіону у відносинах із центральноазіатськими державами проаналізовано в розвідках К. Макерас [25], М. Лі [4] та М. Кларка [3; 27]. К. Макерас, зокрема, пов'язує жорсткі дії Пекіну щодо СУАР із реалізацією Пекіном Економічного проекту Шовкового шляху. Автор здійснила своє дослідження на основі аналізу текстів та шляхом інтерв'ювання місцевого населення СУАР у 2010 році [25, с. 26]. М. Кларк доводить важливість взаємозв'язку інтересів політичних еліт Казахстану з впливом Китаю в Центральній Азії. Пекін, на переконання автора, є гарантом дотримання інтересів правлячого класу в Казахстані, що змушує Астану приймати вигідні для Китаю рішення. У цьому контексті декларована Казахстаном «мультивекторна дипломатія» покликана на зовнішньому рівні збалансувати відносини з Китаєм і Росією, а на внутрішньому – інтереси еліт та суспільства, яке побоюється зростання впливу Пекіну [28, с. 142]. М. Лі у свою чергу розглядає транскордонне регіональне співробітництво між СУАР та сусідніми з ним державами Центральноазіатського регіону як продовження зовнішньополітичних ініціатив Пекіну [4, с. 2].

Чинник ісламського тероризму в питанні тюркомовного населення СУАР та його вплив на двосторонні відносини між Китаєм і центральноазіатськими державами проаналізовано в праці Мен Сяньюня [29]. Важливим науковим опрацюванням теми відносин між етнічними уйгурами та центральним урядом КНР, а також стосовно ідентичності уйгурської діаспори за межами Китаю є колективна монографія за редакцією турецьких дослідників Г. Курмангалієвої-Ерчіласун та Е. Ерчіласун [30]. Міжетнічні відносини й політика КНР щодо «неханського» населення Сінцзяну знайшли свій відбиток у розвідках Д. Ананьїної [31] та Дж. Ірдженгіоро [32]. Низка публікацій присвячені також істо-

ричному аспекту проблеми тюркомовного населення у відносинах між Китаєм і сусідніми державами. Серед таких досліджень варто виокремити публікації І. Шічора [33; 34].

У статті буде проаналізовано процес сек'юритизації проблеми тюркомовного населення в китайсько-казахстанських та китайсько-киргизстанських відносинах. Цей підхід крізь призму концепції асиметрії міжнародних відносин Б. Уомака може стати якісним внеском у загальний дискурс щодо міжнародних відносин та проблем безпеки в Центральній Азії.

Виклад основного матеріалу. Відносини між Китаєм та Казахстаном і Киргизстаном можна охарактеризувати як асиметричні. Відповідно до визначення Б. Уомака, асиметрія міждержавних відносин – це стан відносин між державами, за якого існує різниця можливостей країн. Можливостями держави у свою чергу є її ресурси для підтримки, продовження й захисту національних інтересів. Залежно від країни ці можливості значно відрізняються [35, с. 43]. З огляду на свої можливості Пекін може претендувати на місце провідного глобального гравця. Водночас Нур-Султан¹ та Бішкек, як і інші держави Центральної Азії, формуючи власну міжнародну ідентичність, стають ареною для суперництва позарегіональних акторів. За умов цієї асиметрії Пекін здійснює політику щодо центральноазіатських країн відповідно до принципу «win-win», який передбачає невтручання у внутрішні справи інших країн та взаємовигідну співпрацю як у двосторонніх відносинах, так і в межах багатосторонніх ініціатив, зокрема Шанхайської організації співробітництва (далі – ШОС) [36, с. 142].

На нашу думку, такий підхід до питань безпеки має подвійне значення у відносинах між КНР та державами Центральної Азії. Яскравим прикладом цього є питання тюркомовного населення Сіньцзян-Уйгурського автономного району в зносинах у китайсько-казахстанських і китайсько-киргизстанських відносинах. За даними перепису населення КНР у 2010 році, більшість населення Сіньцзян-Уйгурського автономного району (понад 10 млн осіб) становлять уйгури [37]. Однак у СУАР проживає також понад 1,4 млн казахів [37], що є найбільшою казахською громадою за кордоном [19, с. 11]. Чисельність киргизів у Сіньцзяні сягає понад 186,7 тис. осіб [37]. Уйгури є однією з найбільших за кількістю етнічних меншин у сусідніх із Китаєм центральноазіатських республіках. Станом на початок 2018 року в Казахстані проживало близько 265,5 тис. уйгурів [38], у Киргизстані – понад 57 тис. представників цього етносу [39]. Відповідно до даних 2010 року понад 10 млн жителів СУАР, переважно етнічні меншини, вважають себе мусульманами [40, с. 62].

Загроза сепаратизму та проблеми міжетнічних відносин у СУАР стають очевидними на початку 1990-х років. Закінчення епохи «холодної війни» та розпад СРСР створили умови для реалізації політичних прагнень національних меншин, які проживали на заході КНР, насамперед уйгурів [27, с. 19]. К. Макерас вважає, що один із лідерів масових виступів у квітні 1990 року в містечку Барен, що неподалік Кашгару, Захід Юсуф у своїх діях керувався доктриною «священної війни», запозиченою в муджахедів в Афганістані. Учасники вказаних подій стали засновниками Ісламського руху Східного Туркестану [40, с. 72]. Ця ж організація взяла на себе відповідальність за масові протести в Кашгарі 1991 року та низку терористичних актів на території Сіньцзяну в 1992 році.

Відповіддю Пекіну було впровадження жорсткої політики щодо будь-яких несанкціонованих урядом форм суспільної діяльності на території СУАР. У 1996 році Політбюро ЦК КПК ухвалило директиву, яку було названо «Документ номер 7». У цьому акті китайське керівництво задекларувало основні внутрішньо- й зовнішньополітичні кроки щодо попередження нових масових протестів та екстремістської діяльності в СУАР. Згідно із цим документом усі силові та урядові органи повинні були мобілізувати зусилля для стабілізації ситуації в Сіньцзяні. Було зазначено, що Казахстан і Киргизстан стали «базою для проведення зовнішньої діяльності сепаратистів» [41]. Китайське керівництво за допомогою дипломатичних інструментів планувало змусити вказані країни обмежити й послабити діяльність сепаратистських сил у межах їхніх територій. Виконувати це варто було шляхом поєднання дружніх відносин із постійним політичним тиском на керівництво Казахстану та Киргизстану [41]. Поява зазначеного документа співпала з процесом урегулювання питань кордону між КНР, Росією, Казахстаном, Киргизстаном та Таджикистаном. Важливим кроком до цього було підписання 26 квітня 1996 року багатосторонньої угоди між наведеними державами щодо зміцнення довіри у військовій сфері в районі кордону та угоди про взаємне скорочення збройних сил у районі кордону від 24 квітня 1997 року [42].

З одного боку, керівництво центральноазіатських держав, насамперед Казахстану й Киргизстану, під дипломатичним тиском Китаю було вимушене почати активне переслідування на своїх територіях уйгурських організацій, які відстоювали права на ширшу автономію СУАР [27, с. 12]. З іншого боку, ці країни мали можливість використовувати уйгурське питання як «розмінну монету» для здобуття якнайбільших переваг у переговорах з офіційним Пекіном [43, с. 232]. Схожу думку підтримує П. Дуарте, який стверджує, що поза економічним, енергетичним і логістичним потенціалом

¹ Назва столиці Республіки Казахстан після 23 березня 2019 року (О переименовании города Астаны – столицы Республики Казахстан в город Нур-Султан – столицу Республики Казахстан. *Официальный сайт Президента Республики Казахстан*. URL: http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-pereimenovanii-goroda-astany-stolicy-respubliki-kazahstan-v-gorod-nur-sultan-stolicu-respubliki-kazahstan). У статті попередня назва міста – Астана – буде використовуватися в контексті фактів, які відбулися з 1997 року до вищезгаданої дати.

лом Центральної Азії держави регіону стають «агентами сек'юритизації» та намагаються досягти якнайбільше власних цілей у відносинах із позарегіональними гравцями [45, с. 19]. Представники політичної й бізнесової еліти Казахстану прихильно ставляться до економічної присутності Китаю в республіці, а також до інтенсифікації казахстансько-китайських відносин. Цей чинник, на їх думку, може збалансувати політичні та економічні впливи Російської Федерації, а також дасть змогу зміцнити власні внутрішньополітичні позиції [46, с. 17–18; 28, с. 142]. Це особливо проявляється в дискурсі офіційних засобів масової інформації Казахстану, де урядові видання схильні до висвітлення Китаю та китайсько-казахстанських відносин у позитивному контексті [47, с. 17]. Протилежною є суспільна думка та судження експертних кіл Казахстану, які поза побоюваннями економічної експансії та зростання трудової міграції з боку Китаю негативно сприймають загострення політики Пекіну щодо обмеження прав уйгурів та інших тюркомовних народів у СУАР [28, с. 142; 46, с. 22].

Наприкінці 1990-х років Казахстан зайняв рішучу позицію щодо протидії організаціям, пов'язаним із підтримкою сепаратистського руху в Сінцзяні. Президент Нурсултан Назарбаєв заперечував підтримку уйгурських радикальних організацій, а з 1997 року силові органи Республіки Казахстан почали активно їх переслідувати [44, с. 204–205]. Надалі Астана стає провідним партнером Китаю в Центральній Азії в протидії трьом силам зла – «сепаратизму, тероризму та екстремізму» [28, с. 141].

Значним чинником, який змусив сторони винести на порядок денний «уйгурське питання», була воєнна операція військ коаліції на чолі із США в Афганістані в 2001 році. Ісламський рух Східного Туркестану брав участь у боях із військами коаліції на стороні руху Талібан та підтримував зв'язки з Аль-Каїдою. Уйгурське угруповання, яке стало частиною міжнародної терористичної мережі, разом із досвідом участі в бойових діях її учасників становило ще більшу загрозу для зростаючої дестабілізації в Сінцзяні.

Загроза поширення ісламського радикалізму для країн Центральноазіатського регіону – сусідів Китаю не була новим явищем. Яскравим прикладом цього є громадянська війна в Таджикистані в 1992–1997 роках та «Баткенські події» 1999 року, пов'язані з низкою терористичних атак організації «Ісламський рух Узбекистану» на території Киргизстану. Терористичні акти 9 вересня 2001 року в США стали каталізатором до рішення Пекіну винести на порядок денний у межах ШОС загрозу ісламського тероризму. Відтак загроза тероризму набула інституційного вираження в зовнішній політиці Китаю, особливо щодо країн Центральної Азії [3, с. 93]. Влучною є думка К. Сироежкіна, який вважає, що основним інтересом участі Китаю в цій організації було «зміцнення свого економічного й політичного впливу з метою локалізації загроз, які виходили з нього» [14, с. 216]. Для Казахстану та Киргизстану основними мотивами членства в ШОС, на думку автора, були покращення економічної ситуації та стабільність у внутрішньополітичному житті [14, с. 216–217].

У двосторонніх угодах, підписаних лідерами цих держав, категорично засуджується діяльність уйгурських радикальних організацій [48, с. 59; 49, с. 64]. Як стверджує М. Ларуель, це стало формою підтримки центральноазіатськими державами політики «Одного Китаю» та водночас умовою для подальшої співпраці відповідно до принципів невтручання у внутрішньополітичні справи сторін [50, с. x–xi]. У договірно-правовій базі проблема тюркомовного населення не була предметом формальних міждержавних домовленостей, тому її варто трактувати як внутрішньополітичну справу цих держав. Водночас питання тероризму, сепаратизму й екстремізму в трактуванні китайського уряду є низкою видів діяльності, більшість із яких не виходять за межі мирної опозиції, інакодумства або мирного використання права на свободу інакодумства [51, с. 3]. Крім цього, низка експертів схильні виділяти релігійне підґрунтя терористичної діяльності в країнах Центральної Азії [52; 53, с. 15]. Саме розуміння «тероризму, сепаратизму й екстремізму» та «трьох сил зла» з'явилося в Договорі про дружбу і добросусідство між КНР та Республікою Казахстан [54], а детальніше – в окремому документі, присвяченому співробітництву в боротьбі із цими явищами, який був підписаний 23 грудня 2002 року [55]. В останній угоді принципи й механізми взаємодії у сфері безпеки прописані відповідно до Шанхайської конвенції про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом [55].

Це підтверджує тезу К. Макераса про збільшення економічного впливу Китаю у відносинах з Астаною та Бішкеком, що значно сприяє активізації боротьби проти уйгурських організацій у Казахстані й Киргизстані, а також передачі уйгурських активістів Пекіну [40, с. 77].

У 2004 році Верховний суд Республіки Казахстан визнав Ісламську партію Східного Туркестану терористичною організацією [56, с. 373]. Упродовж наступних двох років ця ж судова установа заборонила діяльність на території Казахстану Організації визволення Східного Туркестану («Жамагат Туркестану») [57]. Діяльність зазначених уйгурських організацій у Киргизстані визнано деструктивною ще в серпні 2003 року [58].

Обмеження на проведення релігійних обрядів, розвиток культури та використання мови, політичні репресії, а також нерівномірний розподіл економічних можливостей і благ між ханьцями, які прибувають до СУАР, та етнічними меншинами спровокували силове протистояння в Сінцзяні в 2009 році [20, с. 110]. Китайське керівництво трактувало ці події як зовнішнє втручання [25, с. 36].

Після подій «Арабської весни» китайське керівництво побоювалося, що внутрішньополітична нестабільність у Киргизстані в поєднанні зі значною громадою уйгурів у цій республіці зумовлять поширення дестабілізації на територію СУАР [12, с. 277; 13, с. 780]. Ще одним важливим чинником було поступове виведення американського контингенту з Афганістану після 2014 року [11, с. 5]. В Ісламській Республіці Афганістан, окрім тривалих бойових дій між рухом Талібан та урядовими силами, загрозою стала поява філії «Ісламської держави», з якою співпрацюють уйгурські угруповання. З 2014 року в бойових діях у Сирії на боці угруповання «Фронт Аль-Нусра» (відділення Аль-Каїди) беруть участь уйгури в складі угруповання, до якого входять вихідці із Центральної Азії [59; 60]. Це переважно члени Ісламської партії Східного Туркестану, яка бере активну участь у рекрутації нових найманців із Сінцзяну та створює пропагандистські матеріали, присвячені критиці керівництва Китаю за переслідування мусульман і погрозам на адресу Пекіну щодо його політики в СУАР [61].

У серпні 2016 року на посаду голови партійного комітету КПК у СУАР було призначено Чень Цюаньгао, який увів низку обмежувальних заходів для населення регіону, яке сповідує іслам. Зокрема, було лімітовано пересування за межі Сінцзяну [62]. Об'єктами цієї політики стали етнічні меншини, у тому числі казахи та киргизи, що мало негативний вплив на постульований китайським керівництвом напрям на налагодження міжлюдських зв'язків у межах «Економічної ініціативи Шовкового шляху» [19, с. 8; 63] та збільшило негативне сприйняття Китаю серед громадян Казахстану [19, с. 21]. Загострення політики нового партійного керівництва Сінцзяну зумовило радикальні дії з боку уйгурських угруповань. 30 серпня 2016 року терорист-смертник підірвав вибуховий пристрій безпосередньо біля посольства КНР у Бішкеку [64]. За даними спецслужб Киргизстану, цей терористичний акт організували особи, пов'язані з вищевказаним угрупованням «Фронт Аль-Нусра» [65], з яким активно співпрацює Ісламська партія Східного Туркестану.

Політика «дерадикалізації», яку проводить Пекін у СУАР після 2016 року, загострила проблему репатріантів із КНР, які прагнули отримати громадянство однієї із сусідніх із Китаєм держав. Казахстан та Киргизстан із середини 1990-х років реалізують програми з повернення на історичну батьківщину оралманів та кайрилманів (закордонних казахів і киргизів відповідно). Ситуація в Сінцзяні сприяла збільшенню охочих знайти притулок у судніх державах та отримати казахстанське чи киргизстанське громадянство. Проте повернення на територію КНР, навіть за умови володіння іноземним паспортом, може загрожувати для вказаних осіб арештом і засланням до таборів «політичного перевиховання» [66; 67]. У цьому контексті важливим аспектом була справа Сайрагуль Сауитбай, яку в травні 2018 року було затримано за незаконний перетин казахстансько-китайського кордону, а на початку серпня того ж року звільнено. Завдяки її свідченням було доведено, зокрема, існування «таборів перевиховання» на території СУАР [68]. Водночас офіційні Нур-Султан і Бішкек вважають проблему міжетнічних відносин у Сінцзяні внутрішньополітичною справою Китаю [69].

Важливим у цьому контексті став візит міністра закордонних справ Казахстану Б. Атамкулова до Китаю 28 березня 2019 року. Під час зустрічі з очільником зовнішньополітичного відомства КНР Ван І було обговорено становище етнічних казахів у Китаї та досягнуто домовленості про розв'язання цього питання в робочому порядку через дипломатичні канали, а також через активізацію дій консульських служб [70]. Водночас казахстанська сторона підтримує заходи Пекіну щодо боротьби з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом [71].

Контент-аналіз основних документів (договорів, офіційних заяв, комюніке та декларацій)², у яких прописано повістку двосторонніх політичних відносин на лінії Китай – Казахстан і Китай – Киргизстан у період з 1991 по 2018 роки, свідчить про те, що акцент на боротьбу з «трьома силами зла» ставився саме після того, як Пекін розглядав можливість загрози проникнення уйгурських терористичних угруповань зі згаданих центральноазійських республік на тлі погіршення етнорелігійної ситуації в СУАР. Найбільша кількість згадування висловів «тероризм, сепаратизм та екстремізм» і «три сили зла» (є синонімічними) у політичних документах між Китаєм та Казахстаном припадає на періоди з 2002 по 2006 роки (37%) і з 2011 по 2015 роки (31%). Словосполучення «сили Східного Туркестану» (100%) та «організації, групи осіб, терористи» (62%), які вжито в контексті попереднього вислову, у цих документах також найчастіше вживалися з 2002 по 2006 роки.

Схожа частота вживання згаданих слів у двосторонніх політичних документах, підписаних між Китаєм та Киргизстаном. Вислови «тероризм, сепаратизм та екстремізм» і «три сили зла» станов-

² Аналіз проведено на основі документів, які підписані між вищим керівництвом Китаю та Казахстану й Киргизстану. Матеріали взято в російськомовній і китайськомовній версіях із таких джерел: Казахстан – Китай: от приграничной торговли к стратегическому партнерству. Книга 3 : сборник документов / ред. К. Сыроежкин. Алматы : Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, 2010. 524 с. ; Zhonghua renmin gongheguo waijiao bu (Міністерство закордонних справ Китайської Народної Республіки. – кит.). URL: <https://www.fmprc.gov.cn/web/> ; Посольство Китайской Народной Республики в Республике Казахстан (рос.). URL: <http://kz.china-embassy.org/rus/> ; Газета «Жэньминь жибао» он-лайн (рос.). URL: <http://russian.people.com.cn/> ; Информационное агентство KABAR. URL: <http://old.kabar.kg/> ; SILUCXGC (рос.). URL: <http://ru.siluxgc.com/> ; Министерство Кыргызской Республики. Центральный банк данных правовой информации Кыргызской Республики (рос.). URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/>.

лять 55% згадувань у період з 2002 по 2004 роки та 34,5% – у період з 2012 по 2016 роки. Словосполучення «сили Східного Туркестану» та «організації, групи осіб, терористи» (поєднані контекстуально з попереднім словосполученням) найчастіше згадуються в період з 2002 по 2004 роки (20% і 40% відповідно) та з 2012 по 2016 роки (50% і 40% відповідно).

Це підтверджує думку Ф. Индео, який переконаний, що, незважаючи на декларовану відданість китайського керівництва принципам невтручання у внутрішні справи інших країн, розмір китайських інвестицій та реалізація значних інфраструктурних проєктів буде включати зростаючий вплив Китаю на зовнішньополітичну орієнтацію й рішення держав Центральної Азії [72, с. 138].

Висновки. Таким чином, у статті проведено аналіз процесу сек'юритизації тюркомовного населення СУАР як чинника в двосторонніх відносинах між КНР та Казахстаном і Киргизстаном.

Вищезгадана проблема становить важливий чинник у відносинах між Китаєм та державами Центральної Азії, який керівництво вказаних країн схильне трактувати як внутрішньополітичне питання КНР і співпрацювати щодо нього в контексті безпекової ситуації в регіоні задля забезпечення реалізації спільних економічних та енергетичних проєктів. Китай зацікавлений у збереженні взаємодії з Казахстаном і Киргизстаном на основі принципу невтручання у внутрішні справи. Нур-Султан та Бішкек уникають критики політики Пекіну в СУАР, вирішуючи можливі проблеми, пов'язані з етнічними казахами й киргизами, дипломатичним шляхом. Проте активна участь уйгурських угруповань у воєнному конфлікті в Сирії після 2014 року створює можливість поширення терористичної загрози до Центральної Азії та СУАР. Це змушує Китай, Казахстан і Киргизстан більш активно співпрацювати в питанні подолання передумов для реалізації такого сценарію.

На подальше розроблення заслуговує тема співвідношення загрози тероризму та ситуації тюркомовного населення у відносинах між Китаєм та Казахстаном і Киргизстаном. Важливим може бути також аналіз розв'язання описаної проблеми в межах багатосторонніх форматів, наприклад ШОС.

Література:

1. Каукенов А. Политика Китая в Шанхайской Организации Сотрудничества. *Время Востока*. URL: <http://www.easttime.ru/analitic/3/8/560.html>.
2. Xijiping ti zhanlue gouxiang: "Yidai yilu" dakai "zhu meng kongjian". *Renmin wang. People.cn*. URL: <http://politics.people.com.cn/n/2014/0811/c1001-25439028.html>.
3. Clarke M. The Belt and Road Initiative: Exploring Beijing's Motivations and Challenges for its New Silk Road. *Strategic Analysis*. 2018. Vol. 42. № 2. P. 84–102. URL: <https://doi.org/10.1080/09700161.2018.1439326> (дата звернення: 03.04.2019).
4. Li M. From Look-West to Act-West: Xinjiang's role in China – Central Asian relations. *Journal of Contemporary China*. 2016. № 25(100). P. 1–14. DOI: 10.1080/10670564.2015.1132753.
5. Large oil field discovered in Xinjiang. *Xinhua Net*. URL: http://www.xinhuanet.com/english/2017-12/01/c_136792827.htm.
6. Standish R., Toleuhkanova A. Kazakhs Won't Be Silenced on China's Internment Camps. *Foreign Policy*. 2019. March 4. URL: <https://foreignpolicy.com/2019/03/04/961387-concentrationcamps-china-xinjiang-internment-kazakh-muslim/?fbclid=IwAR0H6FWPY9atMzxHqrl2rpOTol55pyW8SctTuQ3hH1KnOXpCWk9dzmJ0PIY>.
7. Bianchi R. Islamic Globalization: Pilgrimage, Capitalism, Democracy and Diplomacy. Singapore : World Scientific, 2013. 320 p.
8. Buzan B., Wæver O., de Wilde J. Security: a new framework for analysis. Boulder : Lynne Rienner Publishers, 1998. 239 p.
9. Ауган М., Буркутбаева С. Роль и значимость Центральной Азии во внешней политике Китая. *Вестник науки и образования*. 2017. № 5(29). Т. 2. С. 116–119.
10. Даниленко С., Гальона О. Політико-економічні пріоритети Китаю в Центральній Азії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Міжнародні відносини»*. 2018. № 1(44/45). С. 13–24.
11. Indeo F. China as security provider in Central Asia post 2014: a realistic perspective. Bishkek, 2015. 23 p. URL: http://osce-academy.net/upload/file/Policy_Brief_17.pdf.
12. Kim Y., Indeo F. The new great game in Central Asia post 2014: the US "New Silk Road" strategy and Sino-Russian rivalry. *Communist and Post-Communist Studies*. 2013. № 46. P. 275–286.
13. Kim Y., Blank S. Same Bed, Different Dreams: China's "peaceful rise" and Sino-Russian rivalry in Central Asia. *Journal of Contemporary China*. 2013. Vol. 22. № 83. P. 773–790.
14. Сыроежкин К. Проблемы современного Китая и безопасность Центральной Азии. Алматы : КИСИ, 2006. 299 с.
15. Сыроежкин К. Синьцзян: большой вопрос для Китая и Казахстана. Астана ; Алматы, 2015. 336 с.

16. Сыроежкин К. Нужно ли Казахстану бояться Китая: мифы и фобии двусторонних отношений. Астана ; Алматы : ИМЭП при Фонде Первого президента, 2014. 432 с.
17. Ларин А., Матвеев В. Китайская стратегия «продвижения на Запад» и «новый Шелковый путь». *Проблемы Дальнего Востока*. 2014. № 5. С. 5–15.
18. Матвеев В. Центральная Азия – ядро Экономического пояса шелкового пути. *Новый Шелковый путь и его значение для России* / сост. А. Ларин ; отв. ред. В. Петровский. Москва, 2016. С. 169–188.
19. Bitabarova A. Unpacking Sino-Central Asian engagement along the New Silk Road: a case study of Kazakhstan. *Journal of Contemporary East Asia Studies*. 2019. January. P. 1–25. URL: <https://doi.org/10.1080/24761028.2018.1553226>.
20. Rolland N. China's Eurasian Century? Political and Strategic Implications of the Belt and Road Initiative. Washington : The National Bureau of Asian Research, 2017. 208 p.
21. Aoyama R. "One Belt, One Road": China's New Global Strategy. *The Journal of Contemporary China Studies*. 2016. Vol. 5. № 2. URL: <https://doi.org/10.1080/24761028.2016.11869094> (дата звернення: 02.04.2019).
22. Фролова И. Китайский проект «Экономический пояс Шёлкового пути»: развитие, проблемы, перспективы. *Проблемы национальной стратегии*. 2016. № 5(38). С. 47–67.
23. China's Belt and Road Initiative Changing the Rules of Globalization / ed. Wenxian Zhang et al. Singapore : Palgrave Macmillan, 2018. 358 p.
24. China's Belt and Road Initiative and Its Impact in Central Asia / ed. M. Laruelle. Washington, D.C. : The George Washington University ; Central Asia Program, 2018. 169 p.
25. Mackerras C. Xinjiang in China's Foreign Relations: Part of a New Silk Road or Central Asian Zone of Conflict. *East Asia*. 2015. № 32. P. 25–42.
26. Li M. From Look-West to Act-West: Xinjiang's role in China – Central Asian relations. *Journal of Contemporary China*. 2016. № 25(100). P. 1–14. DOI: 10.1080/10670564.2015.1132753.
27. Clarke M. The Impact of Ethnic Minorities on China's Foreign Policy: The Case of Xinjiang and the Uyghur. *China Report*. 2017. Vol. 53. № 1. P. 1–25. URL: <https://doi.org/10.1177/0009445516677361>.
28. Clarke M. Kazakh Responses to the Rise of China: Between Elite Bandwagoning and Societal Ambivalence? *Asian Thought on China's Changing International Relations* / ed. by N. Horesh and E. Kavalski. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2014. P. 141–172.
29. Мэн С. Анализ влияния исламского возрождения в государствах Центральной Азии на безопасность в Синьцзяне Китая. *Проблемы постсоветского пространства = Post-Soviet Issues*. 2018. № 5(1). С. 108–115. URL: <https://doi.org/10.24975/2313-8920-2018-5-1-108-115>.
30. The Uyghur Community. Diaspora, Identity and Geopolitics / ed. by G. Kurmangaliyeva Ercilasun and K. Ercilasun. New York : Palgrave Macmillan, 2018. 189 p.
31. Ананьина Д. Межэтнический конфликт на территории Синьцзян-Уйгурского автономного района КНР. *Гуманитарный вектор*. 2018. Т. 13. № 3. С. 6–11.
32. Irgengioro J. China's National Identity and the Root Causes of China's Ethnic Tensions. *East Asia*. 2018. Vol. 35. Issue 4. P. 317–346.
33. Shichor I. Pawns in Central Asia's Playground: Uyghurs Between Moscow and Beijing. *East Asia*. 2015. Vol. 32. № 2. P. 101–116.
34. Shichor I. Connected Vessels: West Asia and East Asia in China's Geopolitics. *Araucaria*. 2016. Vol. 18. Issue 35. P. 319–339.
35. Womack B. Asymmetry in international relationships. New York : Cambridge University Press, 2016. 220 p.
36. Kavalski E. Shanghaied into Cooperation: Framing China's Socialization of Central Asia. *Journal of Asian and African Studies*. 2010. № 45(2). P. 131–145.
37. 2-1 Quanguo ge minzu fen nianling, xingbie de renkou. URL: <http://www.stats.gov.cn/tjsj/pcsj/rkpc/6rp/html/A0201.htm> (дата звернення: 27.03.2019).
38. 2018 жыл басына Қазақстан Республикасы халқының жекелеген этностары бойынша саны = Численность населения Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2018 года / Министерство национальной экономики Республики Казахстан, Комитет по статистике. URL: http://stat.gov.kz/faces/publicationsPage/publicationsOper/homeNumbersPopulation?_afLoop=4914488915778974#%40%3F_afLoop%3D4914488915778974%26_adf.ctrl-state%3Dm0c2hmi87_76.
39. Численность постоянного населения Кыргызской Республики по отдельным национальностям в 2009–2018 гг. / Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. URL: <http://www.stat.kg/ru/statistics/naselenie/> (дата звернення: 27.03.2019).
40. Mackerras C. Religion and the Uyghurs: a contemporary overview. *The Uyghur Community. Diaspora, Identity and Geopolitics* / ed. by G. Kurmangaliyeva Ercilasun and K. Ercilasun. New York : Palgrave Macmillan, 2018. P. 59–84.

41. Chinese Communist Party Central Committee Document Central Committee (1996) № 7. Record of the Meeting of the Standing Committee of the Political Bureau of the Chinese Communist Party concerning the maintenance of Stability in Xinjiang. URL: <https://caccp.freedomsherald.org/conf/doc7.html> (дата звернення: 17.04.2019).
42. Протокол между Правительством Республики Казахстан, Правительством Кыргызской Республики, Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Таджикистан о принципах и порядке взаимодействия по выполнению Соглашения между Российской Федерацией, Республикой Казахстан, Кыргызской Республикой, Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой об укреплении доверия в военной области в районе границы от 26 апреля 1996 года и Соглашения между Российской Федерацией, Республикой Казахстан, Кыргызской Республикой, Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой о взаимном сокращении вооруженных сил в районе границы от 24 апреля 1997 года (Москва, 23 ноября 2002 года) / Министерство юстиции Кыргызской Республики. *Централизованный банк данных правовой информации Кыргызской Республики*. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/17437?ckwds=%25d0%259a%25d0%25b8%25d1%2582%25d0%25b0%25d0%25b9%25d1%2581%25d0%25ba%25d0%25b0%25d1%258f%2B%25d0%259d%25d0%25b0%25d1%2580%25d0%25be%25d0%25b4%25d0%25bd%25d0%25b0%25d1%258f%2B%25d0%25a0%25d0%25b5%25d1%2581%25d0%25bf%25d1%2583%25d0%25b1%25d0%25bb%25d0%25b8%25d0%25ba%25d0%25b0>.
43. Roberts S. A “Land of Borderlands”: Implications of Xingjiang’s Trans-border Interactions. *Xingjian. China’s Muslim Borderland* / ed. by S. Starr. Armonk ; London, 2007. P. 216–237.
44. Kozłowski K. Chińska Republika Ludowa i państwa poradzieckiej Azji Centralnej wobec mniejszości Ujgurskiej. *Azjatyckie strategie bezpieczeństwa u progu XXI wieku* / red. nauk. J. Marszałek-Kawa. Toruń, 2014. S. 201–217.
45. Duarte P. China in the Heartland: The Challenges and Opportunities of OBOR for Central Asia. *China’s Belt and Road Initiative and Its Impact in Central Asia* / ed. M. Laruelle. Washington, D.C. : The George Washington University ; Central Asia Program, 2018. P. 10–20.
46. Peyrouse S. Discussing China: Sinophilia and sinophobia in Central Asia. *Journal of Eurasian Studie*. 2016. Vol. 7. P. 14–23.
47. Burkhanov A., Chen Y.-W. Kazakh perspective on China, the Chinese, and Chinese migration. *Ethnic and Racial Studies*. 2016. № 39(12). P. 1–20. URL: <http://dx.doi.org/10.1080/01419870.2016.1139155>.
48. Совместная декларация Республики Казахстан и Китайской Народной Республики (Пекин, 17 мая 2004 г.). *Казахстан – Китай: от приграничной торговли к стратегическому партнерству. Книга 3 : сборник документов* / ред. К. Сыроежкин. Алматы : Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, 2010. С. 57–63.
49. Совместная декларация Республики Казахстан и Китайской Народной Республики об установлении и развитии стратегического партнерства (Астана, 4 июля 2005 г.). *Казахстан – Китай: от приграничной торговли к стратегическому партнерству. Книга 3 : сборник документов* / ред. К. Сыроежкин. Алматы : Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, 2010. С. 64–71.
50. Laruelle M. Introduction. China’s Belt and Road Initiative. Quo Vadis? *China’s Belt and Road Initiative and Its Impact in Central Asia* / ed. M. Laruelle. Washington, D.C. : The George Washington University ; Central Asia Program, 2018. P. x–xii.
51. Китайская Народная Республика: уйгуры спасаются от преследования, в то время как Китай объявляет «войну терроризму» : доклад. *Международная амнистия*. 2004. 7 июля. ASA 17/021/2004. 48 с.
52. Сыроежкин К., Лаумулин М., Курманбаева Ш. Особенности террористических угроз в Центральной Азии. *Доклады Национальной академии наук Республики Казахстан*. 2014. № 5. С. 133–140.
53. Егоров Е. Противодействие терроризму и религиозному экстремизму: опыт государств Центральной Азии : автореф. дисс. ... канд. полит. наук. Санкт-Петербург, 2015. 26 с.
54. О ратификации Договора о добрососедстве, дружбе и сотрудничестве между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой. *Tengri News*. URL: https://tengrinews.kz/zakon/parlament_respubliki_kazahstan/mejdunapodnyie_otnosheniya_respubliki_kazahstan/id-Z030000420.
55. Об утверждении Соглашения между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой о сотрудничестве в борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом. *Tengri News*. URL: https://tengrinews.kz/zakon/prezident_respubliki_kazahstan/mejdunapodnyie_otnosheniya_respubliki_kazahstan/id-U030001098.
56. Omelicheva M. Combating Terrorism in Central Asia: Explaining Differences in States’ Responses to Terror. *Terrorism and Political Violence*. 2007. Vol. 19. P. 369–393.
57. Какие террористические организации запрещены в Казахстане? *Zakon.kz*. 2016. 21 июля. URL: <https://www.zakon.kz/4806986-kakie-terroristicheskie-organizacii.html>.

58. Террористические и экстремистские организации, запрещенные в Кыргызстане: список. *Информационное агентство* 24. 2017. 5 апреля. URL: https://24.kg/obschestvo/48821_terroristicheskie_iekstremistskie_organizatsii_zapreshchennyye_v_kyrgyzstane_spisok/.
59. Abuza Z. The Uighurs and China's Regional Counter-Terrorism Efforts. *James Town Foundation*. 2017. August 15. URL: <https://jamestown.org/program/the-uighurs-and-chinas-regional-counter-terrorism-efforts/>.
60. Ali M. China's proxy war in Syria: Revealing the role of Uighur fighters. *Al Arabiya English*. 2016. March 2. URL: <http://english.alarabiya.net/en/perspective/analysis/2016/03/02/China-s-proxy-war-in-Syria-Revealing-the-role-of-Uighur-fighters-.html>.
61. Botobekov U. Al-Qaeda and Islamic State Take Aim at China. *The Diplomat*. 2017. March 8. URL: <https://thediplomat.com/2017/03/al-qaeda-and-islamic-state-take-aim-at-china/>.
62. Зуенко И. Перегибы Шелкового пути: как Китай решает уйгурский вопрос. *Московский центр Карнеги*. URL: <https://carnegie.ru/commentary/76013>.
63. Vision and Actions on Jointly Building Silk Road Economic Belt and 21st-Century Maritime Silk Road / National Development and Reform Commission, People's Republic of China. URL: http://en.ndrc.gov.cn/newsrelease/201503/t20150330_669367.html (дата звернения: 27.03.2019).
64. Взрыв в посольстве Китая в Бишкеке: кто за этим мог стоять. *Радио Азаттык*. 2016. 30 августа. URL: <https://rus.azattyq.org/a/vzryv-v-posolstve-kitaya-v-kyrgyzstane/27954747.html>.
65. В Бишкеке вынесен приговор по делу о взрыве в посольстве Китая. *Радио Азаттык*. 2017. 28 июня. URL: <https://rus.azattyq.org/a/28583426.html>.
66. Лаханулы Н. Гражданами не стали. Тысячи оралманов живут с просроченными документами. *Радио Азаттык*. 2019. 28 января. URL: https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-kazakhs-from-china-problem-citizenship/29734986.html?fbclid=IwAR17b4b_SAJ24ukuVUKm3rYvgKWaKaPWWaw2OftQS48k5l24TwgTJv4YTY4.
67. Токтоназаров Н. Власти КР хранят молчание по ситуации с кыргызами в Китае. *Радио Азаттык*. 2018. 27 ноября. URL: https://rus.azattyq.org/a/kitay_kyrgyzstan_lagerya/29623088.html?fbclid=IwAR1OQABfQrNnFSPgb8dvVHkT3m99o7Odxg2qYDh5A5aXIQGD8wRzaalL_9A.
68. Мамашулы А. Казахстан не выдал Сайрагуль Сауытбай Китаю. *Радио Азаттык*. URL: https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan_sayragul_sud_prigovor/29404901.html.
69. О чем говорил Сооронбай Жээнбеков? *Радио Азаттык*. 2018. 19 декабря. URL: <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-press-konferentsiya-sooronbaya-zheenbekova/29664683.html?fbclid=IwAR259-J9quXb5bc2Wq5yZqe1bF13VBYcCNntp7ZiDnOIKj0Jg10iEzO2gdE>.
70. Казахстан и Китай подтвердили неизменность курса стратегического партнерства. *Официальный сайт Министерства иностранных дел Республики Казахстан*. 2019. 28 марта. URL: <http://mfa.gov.kz/ru/content-view/kazahstan-i-kitaj-podtverdili-neizmennost-kursa-strategiceskogo-partnerstva>.
71. Пресс-релиз Министерства иностранных дел Республики Казахстан. *Официальный сайт Министерства иностранных дел Республики Казахстан*. 2019. 30 марта. URL: <http://mfa.gov.kz/ru/content-view/press-reliz-ministerstva-inostrannyh-del-respubliki-kazahstan>.
72. Indeo F. The Impact of the Belt and Road Initiative on Central Asia: Building New Relations in a Reshaped Geopolitical Scenario. *China's Belt and Road Initiative Changing the Rules of Globalization* / ed. Wenxian Zhang et al. Singapore : Palgrave Macmillan, 2018. P. 135–153.

«ТРИСКЛАДОВИЙ ТЕСТ» ДЛЯ ОЦІНКИ ПРАВОМІРНОСТІ ВТРУЧАННЯ У ПРАВО ВЛАСНОСТІ

Антонюк О. І.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри менеджменту охорони здоров'я

Національного медичного університету імені О. О. Богомольця,

доцент кафедри цивільного права і процесу

Донецького національного університету імені Василя Стуса,

старший партнер Юридичної фірми «О2»

У статті досліджуються критерії правомірності втручання держави у право власності, вироблені у практиці Європейського суду з прав людини. На підставі аналізу рішень даного суду розкритий зміст таких умов, як законність втручання у право власності, легітимність мети такого втручання та справедлива рівновага між інтересами захисту права власності та загальними інтересами. Приділена увага застосуванню принципу «належного урядування» під час оцінки пропорційності втручання держави у майнову сферу добросовісного набувача майна.

В статье исследуются критерии правомерности вмешательства государства в право собственности, разработанные в практике Европейского суда по правам человека. На основании анализа решений данного суда раскрыто содержание таких условий, как законность вмешательства в право собственности, легитимность цели такого вмешательства и справедливое равновесие между интересами защиты права собственности и общими интересами. Уделено внимание применению принципа «надлежащего управления» для оценки пропорциональности вмешательства государства в имущественную сферу добросовестного приобретателя имущества.

The author of the article has studied the criteria for the admissibility of state's interference in the right to ownership developed in the practice of the European Court of Human Rights. Based on the analysis of the decisions of this court, the author has revealed the content of such conditions as the legality of interference in the right to ownership, the legitimacy of the purpose of such interference and a fair balance between the interests for the protection of property rights and general interests. Special attention has been paid to the application of the principle of «proper governance» while assessing the proportionality of state interference in the property sphere of a purchaser of property in good faith.

Ключові слова: право власності, трискладовий тест, легітимна мета, законність, належне урядування, пропорційність втручання, суспільний інтерес.

Постановка проблеми. Питання охорони та захисту права власності залишаються найактуальнішими. Аналіз судової практики свідчить про численні порушення щодо права, що допускаються у тому числі органами державної виконавчої влади та місцевого самоврядування. Під час вирішення справ щодо втручання у права власності національні суди керуються переважно критерієм законності оспорюваних дій чи індивідуальних актів.

Водночас відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [1] суди мають застосовувати під час розгляду справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) як джерела права, що передбачають й інші критерії, які мають бути дотримані суб'єктами публічного права під час втручання у право власності.

Критерії правомірності втручання держави у право власності закладені у ст. 1 Першого Протоколу Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [2] (далі – Перший Протокол) та утворюють «трискладовий тест», за допомогою якого має відбуватися оцінка відповідного втручання.

Важливо розуміти те, що зазначені критерії розраховані саме на стадію прийняття відповідними суб'єктами публічного права рішень про втручання у право власності, проте переважно вони використовуються саме під час судового захисту. При цьому у Главі 4 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», що має назву «Застосування в Україні Конвенції та практики Суду» детально йдеться про застосування Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і практики ЄСПЛ судами, тоді як про органи місцевого самоврядування не згадується, а щодо органів державної влади йдеться про контроль за дотриманням відповідних положень Міністерством юстиції України під час реєстрації нормативно-правових актів, а також міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади – у адміністративній практиці.

У цьому контексті доцільно звернути увагу на формулювання ч. 2 ст. 19 Конституції України [3], відповідно до якої органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. У цьому приписі не йдеться про міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, що відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України є частиною національного законодавства України.

Термін «законодавство», як зауважив Конституційний Суд України [4], у законах вживається у різних значеннях: в одних маються на увазі лише закони; в інших, передусім кодифікованих, в поняття «законодавство» включаються як закони та інші акти Верховної Ради України, так і акти Президента України, Кабінету Міністрів України, а в деяких випадках також і нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади.

Проте це не означає, що органи державної влади і місцевого самоврядування уповноважені діяти за межами, передбаченими зазначеними вище міжнародними договорами.

Дотримання критеріїв правомірності на стадії втручання у право власності має розглядатися у контексті ст. 3 Конституції України, за якої утвердження та забезпечення прав людини є головним обов'язком держави.

Наприклад, відповідно до підп. 3 п. б ст. 35 Закону України «Про місцеве самоврядування» [5] до відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належить забезпечення на відповідній території в межах наданих повноважень реалізації міжнародних зобов'язань України.

Слід звернути увагу на формулювання ч. 4 ст. 13 Конституції України, в якій йдеться про те, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання. Однак первісним обов'язком суб'єктів публічного права є дотримання принципу непорушності права власності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання оцінки законності втручання у право власності з позиції європейських стандартів досліджувалося такими вченими, як Н. Блажівська, С. Бурденюк, Н. Горобець, М. Карсс-Фріск, О. Кот, В. Кравчук, Н. Кузнецова, А. Мірошніченко, П. Пушкар, Я. Романюк, В. Рум'янцева, А. Яковлев, та деякими іншими. Проте критерії правомірності втручання держави у право власності у контексті такої юридичної конструкції, як «трискладовий тест» для оцінки такого втручання, не досліджувалися.

Мета статті полягає у визначенні змісту «трискладового тесту» для оцінки втручання держави у право власності.

Виклад основного матеріалу. У ст. 1 Першого Протоколу містяться три норми: 1) кожна особа має право мирно володіти своїм майном; 2) позбавлення власності є допустимим винятково в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права; 3) держава має повноваження вводити у дію закони, необхідні для здійснення контролю за користуванням майном: а) відповідно до загальних інтересів; б) для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів.

ЄСПЛ наголошує на тому, що зазначені норми не є окремими, а друга і третя норми стосуються лише конкретних випадків втручання у право на мирне володіння майном. Зокрема, втручання у здійснення права на мирне володіння майном у розумінні першого речення ст. 1 Першого Протоколу також повинно переслідувати мету у суспільному інтересі (рішення ЄСПЛ у справі «Zelenchuk and Tsytsyura v. Ukraine» [6]).

Перед тим як з'ясувати, чи було дотримано першу норму, Суд повинен встановити застосовність у цій справі решти двох норм (рішення ЄСПЛ у справі «Sporrong and Lönnroth v. Sweden» [7]).

Щодо першого припису ЄСПЛ у п.п. 63-64 рішення у справі «Marckx v. Belgium» [8] зауважив, що, визнаючи право на безперешкодне користування своїм майном, ст. 1 за своєю суттю є гарантією права власності. Держава сама визначає «необхідність» відповідного закону, а наявність «спільного інтересу» може спонукати державу до «здійснення контролю за використанням власності», включаючи розпорядження та спадкування. У цій справі ЄСПЛ встановив порушення ст. 1 Першого Протоколу з огляду на відсутність об'єктивного та розумного обґрунтування запровадженої державою дискримінаційної заборони незаміжній жінці дарувати та заповідати майно власній дитині, що не було зумовлено «загальним інтересом».

Для встановлення факту втручання у право власності, як зауважує ЄСПЛ у п. 36 рішення у справі *“Andriy Rudenko v. Ukraine”* [9], не має значення той факт, що власнику було присуджено компенсацію за втрату. Однак умови щодо компенсації є суттєвими для оцінки дотримання під час запровадження оскаржуваного заходу справедливого балансу за ст. 1 Першого Протоколу.

ЄСПЛ визначає найважливішою вимогою ст. 1 Першого Протоколу законність будь-якого втручання державного органу у право на мирне володіння майном, тобто його відповідність національному законодавству та принципу верховенства права, що включає свободу від свавілля (рішення у справі *“East/West Alliance Limited v. Ukraine”* [10]).

Наприклад, у п. 67 рішення у справі *“Rysovskyy v. Ukraine”* [11] ЄСПЛ зазначив, що відповідно до усталеної практики ЄСПЛ неспроможність державних органів надати заявнику майно, присуджене йому згідно з остаточним рішенням суду, зазвичай становить втручання, несумісне з гарантіями, закріпленими у п. 1 ст. 1 Першого Протоколу (рішення у справах *“Burdov v. Russia”* [12], *“Voytenko v. Ukraine”* [13]). У справі *“Rysovskyy v. Ukraine”* [11] ЄСПЛ констатував, що Уряд не надав жодного пояснення, яке б виправдало невиконання рішення у цій справі як «законне».

Принцип законності зумовлює й певну якість нормативних приписів, а саме достатню доступність, чіткість і передбачуваність у своєму застосуванні положень національного законодавства. У п. 37 рішення у справі *“Tolstoy Miloslavsky v. United Kingdom”* [14] ЄСПЛ зазначив, що під терміном «закон» слід розуміти: 1) законодавчі акти; 2) прецедентне право. Закон має відповідати вимогам «доступності» та «передбачуваності».

Наприклад, у справі *“Andriy Rudenko v. Ukraine”* [9] ЄСПЛ встановив, що суд рішенням припинив частку у праві власності на квартиру, хоча позивач не перерахував на депозитний рахунок суду компенсацію вартості цієї частки, що вимагалось у ст. 365 ЦК України. ЄСПЛ зазначає, що положення Цивільного кодексу від 2003 року про попередню компенсацію відображає конституційну гарантію її отримання за будь-яке позбавлення власності, за винятком умов воєнного чи надзвичайного стану. Вимога попереднього платежу є не технічним складником процедури відчуження майна, яка встановлена законом, а основною вимогою, на якій має ґрунтуватися рішення суду про позбавлення особи майна без її згоди. З огляду на зазначене ЄСПЛ дійшов висновку про те, що рішення національних судів не мали юридичної підстави, оскільки суди свавільно відхилилися від писаного права, не надавши обґрунтування й порушивши вимоги другого речення п. 1 ст. 1 Першого Протоколу.

Порушенням права власності буде вважатися позбавлення власності, проведене хоча і на умовах, передбачених у законі, проте за відсутності суспільного інтересу.

Наприклад, у п. 79 рішення у справі *“Brumărescu v. Romania”* [15] ЄСПЛ зазначив, що ні сам Верховний суд, ні Уряд не намагалися виправдати позбавлення власності наявністю суттєвих підстав «в інтересах суспільства». ЄСПЛ у наведеному рішенні наголосив на тому, що оскільки Конвенція має на меті ґарантувати права, які є «практичними та дієвими», потрібно з'ясувати, чи відбулося фактичне відчуження. У зазначеній справі рішення Верховного суду позбавило заявника права власності на будинок, наданий йому остаточним судовим рішенням, постановленим на його користь. За цих обставин ЄСПЛ визнав, що внаслідок рішення Верховного суду заявника було позбавлено його майна в значенні другого речення ч. 1 ст. 1 Першого Протоколу (п. 77 рішення).

Під час втручання у право власності має існувати обґрунтоване пропорційне співвідношення між вжитими заходами та метою, якої прагнули досягти, у тому числі заходами, спрямованими на здійснення контролю за користуванням майном фізичною особою. Суд повинен встановити, чи було покладено на відповідну особу непропорційний та надмірний тягар внаслідок втручання держави (п. 101 рішення ЄСПЛ у справі *“Zelenchuk and Tsytsyura v. Ukraine”* [6]).

ЄСПЛ у п. 78 рішення у справі *“Brumărescu v. Romania”* [15] зауважив на тому, що будь-яке втручання у право власності має також відповідати вимозі пропорційності. Вимоги загального інтересу суспільства мають справедливо врівноважуватися з вимогами захисту основних прав особи, і пошук такої справедливої рівноваги є невіддільною умовою всієї Конвенції. Необхідної рівноваги не буде досягнуто, якщо на заінтересовану особу покладатиметься особистий і надмірний тягар.

У таких справах суд повинен здійснити загальний розгляд різних інтересів, які є предметом спору, та має дослідити реалії оскаржуваної ситуації, зокрема, умови компенсації, поведінку сторін, у тому числі вжиті державою заходи та їх реалізацію. У цьому контексті невизначеність – законодавча, адміністративна або така, що виникає із застосовної органами влади практики, є фактором, який слід враховувати під час оцінки поведінки держави (рішення ЄСПЛ у справі *“Broniowski v. Poland”* [16]).

Наприклад, у п. 144 рішення у справі *“Zelenchuk and Tsytsyura v. Ukraine”* [6] ЄСПЛ, оцінюючи суворість тягара, покладеного на заявників, визначив такими, що стосуються справи: 1) тривалість дії обмежень; 2) обсяг обмежень; 3) характер обмежень. ЄСПЛ зазначив, що остання риса правового режиму, який поширюється на заявників (загальність і негнучкість обмеження, що не підлягає індивідуальному перегляду та винятків), означає, що пропорційність заходу, який обмежує їхні права, не було розглянуто на законодавчому чи індивідуальному рівнях. ЄСПЛ у цій справі дійшов висновку,

що на заявників як на фізичних осіб було покладено тягар нездатності органів влади дотриматися встановлених ними самими цілей і кінцевих строків. З огляду на непереконливість підстав щодо вибору найбільш обмежувальної альтернативи з доступних органам влади (а не менш обмежувальних заходів) ЄСПЛ визнав покладений тягар надмірним.

Для національної судової практики достатньо актуальним є питання захисту законних інтересів землевласників, щодо яких ставиться питання про скасування рішення про виділення земельної ділянки у власність.

У справі *“Rysovskyy v. Ukraine”* [11] ЄСПЛ визнав втручанням у право власності скасування районною радою свого рішення про виділення земельної ділянки заявнику. У п. 68 рішення ЄСПЛ наголосив на тому, що ця дія, яка фактично анулювала юридичну підставу, на якій виникло первісне право заявника на землю, становила втручання у зазначене право. У контексті цієї справи застосовуються ті самі принципи, незалежно від того, чи становило відповідне втручання «позбавлення власності», чи ні.

ЄСПЛ у подібних справах оцінює дії держави з позиції принципу «належного урядування», відповідно до змісту якого у разі, коли йдеться про питання загального інтересу, зокрема, якщо справа впливає на такі основоположні права людини, як майнові, державні органи повинні діяти вчасно та в належний і якомога послідовніший спосіб, зокрема, запровадити внутрішні процедури, які посилять прозорість і ясність їхніх дій, мінімізують ризик помилок (рішення у справах *“Rysovskyy v. Ukraine”* [11], *“Toscuta and Others v. Romania”* [17], *“Lelas v. Croatia”* [18]) і сприятимуть юридичній визначеності у цивільних правовідносинах, які зачіпають майнові інтереси (рішення у справі *“Oneryildiz v. Turkey”* [19]).

Цей принцип зазвичай не повинен перешкоджати державним органам виправляти випадкові помилки, навіть ті, причиною яких є їхня власна недбалість (рішення у справі *“Rysovskyy v. Ukraine”* [11]). Проте потреба виправити «помилку» не повинна непропорційним чином втручатися у нове право, набуте особою, яка покладалася на легітимність добросовісних дій державного органу. Тобто державні органи, які не впроваджують або не дотримуються своїх власних процедур, не повинні мати можливість отримувати вигоду від своїх протиправних дій або уникати виконання своїх обов'язків (рішення у справі *“Lelas v. Croatia”* [18]).

Ризик помилки державного органу повинен покладатися на державу, а помилки не можуть виправлятися за рахунок осіб, яких вони стосуються. У контексті скасування помилково наданого права на майно принцип «належного урядування» може потребувати виплати компенсації чи іншого виду належного відшкодування колишньому добросовісному власникові (рішення у справах *“Rysovskyy v. Ukraine”* [11], *“Toscuta and Others v. Romania”* [17]).

Слід враховувати, що в окремих випадках незаконне володіння чужою річчю також може підпадати під дію ст. 1 Першого Протоколу за умови, що обставини справи надають заявникові правовий титул на матеріально-правовий інтерес, що знаходиться під охороною ст. 1 Першого Протоколу [20, с. 110].

Наприклад, Верховний Суд у постанові від 3 квітня 2019 року у справі № 372/4581/14-ц [21] зауважив на тому, що принцип «належного урядування» не встановлює абсолютної заборони на витребування із приватної власності майна, у тому числі й земельних ділянок, на користь держави, якщо майно вибуло з власності держави у незаконний спосіб, а передбачає критерії, які слід враховувати під час вирішення цього питання для того, щоб оцінити правомірність і допустимість втручання держави у право на мирне володіння майном. Дотримання принципу «належного урядування» оцінюється одночасно з додержанням принципу «пропорційності», «справедливої рівноваги між інтересами суспільства та необхідністю додержання фундаментальних прав окремої людини», що має бути з'ясований у кожній конкретній справі на підставі безпосередньо встановлених обставин і фактів.

У цій справі Верховний Суд дійшов висновку, що витребування на користь територіальної громади з володіння громадянина земельної ділянки буде непропорційним втручанням у право на мирне володіння майном, оскільки прокурором не доведено, що таке втручання не порушить справедливого балансу інтересів, а саме: позитивні наслідки вилучення земельної ділянки для захисту інтересів територіальної громади є більш важливими, ніж дотримання права громадянина, який законним шляхом добросовісно набув майно, покладаючись на легітимність добросовісних дій органу місцевого самоврядування. Виконавчий комітет селищної ради хоч і не мав права розпоряджатися земельною ділянкою, але таке розпорядження не порушило вимог Земельного кодексу України у частині категорії земельної ділянки, переданої у власність. Отже, відсутні підстави вважати звернення прокурора до суду з цим позовом таким, що спрямоване на задоволення суспільної потреби у відновленні законності та суспільно важливого і соціально значущого питання.

Аналогічна позиція відображена й у постанові Верховного Суду від 27 березня 2019 року у справі № 369/4858/16-ц [22], в якій зауважено на тому, що хоча сільською радою і порушені вимоги щодо порядку припинення права постійного користування земельною ділянкою державного підприємства, яке добровільно відмовилось від такого права, але з урахуванням того, що громадяни

отримали земельні ділянки та правомірно сподівалися на мирне володіння своїм майном, оцінюючи співвідношення порушених інтересів держави, за захистом яких звернувся прокурор, та наслідки втручання у право на мирне володіння майном не одного громадянина, з метою дотримання справедливого балансу інтересів сторін, у цій справі відсутня легітимна мета втручання у право власності на землю.

У справі “*Rysovskyy v. Ukraine*” [11] ЄСПЛ констатував те, що процедура скасування рішення не передбачала достатніх гарантій від зловживань з боку державних органів, оскільки: 1) дозволяла державним органам ретроспективно позбавляти особистих прав, наданих помилково, без будь-якого відшкодування добросовісним набувачам; 2) надавала державним органам можливість позбавляти таких прав за власним бажанням, у будь-який час і без залучення сторін, чиї інтереси зачіпаються. Непослідовний і некоординований підхід державних органів до ситуації заявника призвів до невизначеності щодо його права на земельну ділянку, що тривала приблизно двадцять років, близько тринадцяти з яких підпадало під часову юрисдикцію ЄСПЛ.

ЄСПЛ зазначив, що незалежно від будь-яких фінансових наслідків, розчарування, яке може виникнути у результаті такої триваючої ситуації невизначеності, саме по собі становить непропорційний тягар, який був посилений відсутністю будь-якого відшкодування за нескінченну неможливість формальної реалізації заявником його права на земельну ділянку (п. 77 рішення у справі “*Rysovskyy v. Ukraine*” [11]).

Схожа позиція відображена у рішенні у справі “*Grafov v. Ukraine*” [23], в якому ЄСПЛ зауважив на тому, що у контексті скасування права власності на майно, яке виникло помилково, принцип належного врядування може покладати на владу зобов’язання не лише оперативно виправити допущену помилку, а й виплатити відповідну компенсацію добросовісному набувачу майна. ЄСПЛ також зазначив, що суд апеляційної інстанції під час розгляду справи не розглянув питання пропорційності втручання у право власності Заявника та можливість відновлення справедливої рівноваги.

До аналогічного висновку ЄСПЛ дійшов у рішенні у справі “*Kryvenkyu v. Ukraine*” [24]. ЄСПЛ встановив, що заявник отримав і володів земельною ділянкою добросовісно та відповідно до дійсного сертифікату, сплачував податок на землю та користувався нею з 1997 року як власник частки земельної ділянки, що належала колгоспу, та з 2003 року (отримавши право приватної власності на землю), а у 2006 році заявника було позбавлено земельної ділянки без надання відповідної компенсації чи іншого виду належного відшкодування, що є покладенням на заявника непропорційного тягара у зв’язку з позбавленням права на землю та порушенням ст. 1 Першого Протоколу.

Висновки.

1. Зміст «трискладового тесту» для оцінки відповідності втручання у право власності європейським стандартам правомірності такого втручання охоплює такі критерії, які мають оцінюватися у сукупності: 1) законність втручання; 2) легітимна мета (виправданість втручання загальним інтересом); 3) справедлива рівновага між інтересами захисту права власності та загальними інтересами (дотримання принципу пропорційності між використовуваними засобами і переслідуваною метою та уникнення покладення на власника надмірного тягарю).

Невідповідність втручання у право власності хоча б одному з зазначених критеріїв свідчить про протиправність втручання навіть у разі дотримання національного законодавства та (або) присудження власнику компенсації.

2. У разі скасування права власності, що виникло помилково, відповідно до принципу «належного врядування» на владу може бути покладене зобов’язання не лише оперативно виправити допущену помилку, а й виплатити компенсацію добросовісному набувачу майна, оскільки ризик помилки державного органу має нести держава.

Література:

1. Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення: 09.05.2019).
2. Перший Протокол Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20.03.1952 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535 (дата звернення: 09.05.2019).
3. Конституції України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 09.05.2019).
4. Рішення Конституційного Суду України від 09.07.1998 р. № 12-пн/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-98> (дата звернення: 09.05.2019).
5. Про місцеве самоврядування: Закон України 21.05.1997 р. № 280/97-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення: 09.05.2019).

6. Рішення ЄСПЛ у справі “Zelenchuk and Tsytsyura v. Ukraine” від 22.05.2018 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c79 (дата звернення: 09.05.2019).
7. Рішення ЄСПЛ у справі “Sporrong and Lönnroth v. Sweden” від 23.09.1982 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_098 (дата звернення: 09.05.2019).
8. Рішення ЄСПЛ у справі “Marckx v. Belgium” від 13.06.1979 р. URL: <http://european-court.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/marks-protiv-belgii-postanovlenie-evropejskogo-suda/> (дата звернення: 09.05.2019).
9. Рішення ЄСПЛ у справі “Andriy Rudenko v. Ukraine” від 21.12.2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_671 (дата звернення: 09.05.2019).
10. Рішення ЄСПЛ у справі “East/West Alliance Limited v. Ukraine” від 23.01.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_994 (дата звернення: 09.05.2019).
11. Рішення ЄСПЛ у справі “Rysovskyy v. Ukraine” від 20.10.2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_854 (дата звернення: 09.05.2019).
12. Рішення ЄСПЛ у справі “Burdov v. Russia” від 07.05.2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_045 (дата звернення: 09.05.2019).
13. Рішення ЄСПЛ у справі “Voytenko v. Ukraine” від 29.06.2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_223 (дата звернення: 09.05.2019).
14. Рішення ЄСПЛ у справі “Tolstoy Miloslavsky v. United Kingdom” від 13.07.1995 р. URL: https://mmdc.ru/praktika_evropejskogo_suda/praktika_po_st10_evropejskoj_konvencii/europ_practice72/ (дата звернення: 09.05.2019).
15. Рішення ЄСПЛ у справі “Brumărescu v. Romania” від 28.11.1999 р. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?Aldx=307> (дата звернення: 09.05.2019).
16. Рішення ЄСПЛ у справі “Broniowski v. Poland” від 22.06.2004 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/SO1119?an=1> (дата звернення: 09.05.2019).
17. Рішення ЄСПЛ у справі “Toscuta and Others v. Romania” від 25.11.2008 р. URL: <https://taxlink.ua/ua/court/sprava-toshkuce-i-inshi-proti-rumunii/> (дата звернення: 09.05.2019).
18. Рішення ЄСПЛ у справі “Lelas v. Croatia” від 20.05.2010 р. URL: <https://taxlink.ua/ua/court/sprava-lelas-proti-horvatii/#hcq=0040nqr> (дата звернення: 09.05.2019).
19. Рішення ЄСПЛ у справі “Oneryildiz v. Turkey” від 18.06.2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_181 (дата звернення: 09.05.2019).
20. Блажівська Н.Є. Речові права на чуже майно в практиці Європейського суду з прав людини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 5. С.107–111. URL: http://www.pap.in.ua/5_2018/28.pdf (дата звернення: 09.05.2019).
21. Постанова Верховного Суду від 03.04.2019 р. у справі № 372/4581/14-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81020315> (дата звернення: 09.05.2019).
22. Постанові Верховного Суду від 27 березня 2019 року № 369/4858/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80919024>.
23. Рішення ЄСПЛ у справі “Grafov v. Ukraine” від 18.12.2018 р. URL: https://protocol.ua/ua/grafov_proti_ukraini/ (дата звернення: 09.05.2019).
24. Рішення ЄСПЛ у справі “Kryvenkyu v. Ukraine” від 16.02.2017 р. URL: https://protocol.ua/ua/krivenkiy_proti_ukraini/ (дата звернення: 09.05.2019).

НЕДОЛІКИ ПРОЕКТУ ЗАКОНУ ПРО ДОПОВНЕННЯ СТ. 286 КК УКРАЇНИ НОРМОЮ ЩОДО ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА РИЗИКИ ЙОГО УХВАЛЕННЯ

Багіров С. Р.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального
та кримінального процесуального права
Національного університету «Києво-Могилянська академія»,*

У статті проаналізовано якість законопроекту номер 10236 від 17.04.2019 р., поданого народним депутатом України І.О. Лапіним, в якому пропонується внести доповнення до статті 286 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за порушення правил безпеки дорожнього руху.

Акцентовано увагу на низці недоліків та кримінально-правових ризиків, які містить цей законопроект.

В статті проаналізовано якість законопроекта номер 10236 от 17.04.2019 г., поданного народным депутатом И.А. Лапиным, в котором предлагается внести дополнения к статье 286 Уголовного кодекса Украины по поводу ответственности за нарушение правил безопасности дорожного движения.

Внимание акцентируется на недостатках и уголовно-правовых рисках, которые содержит данный законопроект.

The article analyzes the quality of the bill number 10236 dated 04.17.2019 submitted by the People's Deputy of Ukraine I. O. Lapin, in which it is proposed to amend Article 286 of the Criminal Code of Ukraine regarding liability for violation of traffic safety rules.

Attention focuses on the shortcomings and criminal risks associated with this bill.

Ключові слова: безпека дорожнього руху, порушення правил безпеки, учасник дорожнього руху, звільнення від кримінальної відповідальності, причинний зв'язок, кримінально-правовий ризик.

Постановка проблеми. 18–19 квітня 2019 року у засобах масової інформації нашої держави було повідомлено про законопроект номер 10236 від 17.04.2019 р., поданий народним депутатом України І.О. Лапіним (посв. № 237), в якому пропонується внести доповнення до статті 286 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за порушення правил безпеки дорожнього руху. Наведемо текст цього законопроекту:

«І. Доповнити статтю 286 Кримінального кодексу України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25–26, ст. 131) частиною четвертою такого змісту:

«4. Звільняється від кримінальної відповідальності особа за вчинення злочину, передбаченого частинами першою-третьою цієї статті, крім порушення правил експлуатації транспорту, якщо такий злочин вчинено у зв'язку з порушенням правил безпеки дорожнього руху іншими учасниками дорожнього руху або внаслідок незадовільного експлуатаційного утримання автомобільних доріг, вулиць та залізничних переїздів» [1].

У пояснювальній записці до проекту Закону України «Про внесення доповнення до статті 286 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за порушення правил безпеки дорожнього руху» автор привертає увагу до таких обставин, які обґрунтовують необхідність прийняття законопроекту.

По-перше, автор посилається на рішення Конституційного Суду України, а також Європейського суду з прав людини, в яких, зокрема, йдеться про необхідність дотримання принципу правової визначеності.

По-друге, стверджується, що вказаний принцип фактично не діє у процесі притягнення водіїв до відповідальності за порушення правил безпеки дорожнього руху. «Наприклад, – зазначається у

пояснювальній записці – відповідно до підпункту «б» пункту 2.3 Правил дорожнього руху, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 р. № 1306, водій зобов'язаний, зокрема, бути уважним, стежити за дорожньою обстановкою, відповідно реагувати на її зміну. Пунктом 12.3 вказаних Правил передбачено, що у разі виникнення небезпеки для руху або перешкоди, яку водій об'єктивно спроможний виявити, він повинен негайно вжити заходів для зменшення швидкості аж до зупинки транспортного засобу або безпечного для інших учасників руху об'їзду перешкоди» [1].

По-третє, зазначається, що «у законодавстві не враховується той факт, що особа може порушити правила дорожнього руху вимушено, через створення аварійної ситуації іншими учасниками дорожнього руху, або ж внаслідок неналежного експлуатаційного утримання автомобільних доріг, вулиць та залізничних переїздів. На практиці це призводить до притягнення до кримінальної відповідальності водіїв за порушення правил безпеки дорожнього руху навіть у тих ситуаціях, в яких водій об'єктивно не міг запобігти заподіяння тілесних ушкоджень або загибелі іншої особи» [1].

Варто підкреслити, що в пояснювальній записці до згаданого законопроекту автором актуалізовано розгляд важливого і вельми складного питання кримінальної відповідальності водіїв транспортних засобів. Проблеми, позначені автором законопроекту, існують уже довгий час і поки що не мають задовільного розв'язання. Тому спробу постановки до обговорення цих питань у цілому слід схвалити. Водночас позитивне ставлення до постановки проблеми не означає, що запропоноване у цій законодавчій ініціативі її розв'язання є обґрунтованим і досконалим. На погляд автора цієї статті, запровадження до кримінального законодавства положень, які містить цей законопроект, не розв'яже проблеми, про які йшлося, а навпаки, лише заплутає і без того непросту ситуацію та створить істотні правові ризики.

Аналіз останніх досліджень. Оскільки згадані пропозиції щодо доповнення ст. 286 КК України відповідними нормами є цілком новітнім явищем законопроектної діяльності Верховної Ради України, зрозуміло, що останні наукові дослідження з цього питання навряд чи можуть бути виявлені. Попри це, для аргументації власних позицій автор статті скористався наявною кримінально-правовою літературою, де викладені відповідні теоретичні положення. Йдеться про наукові праці таких авторів, як Ю.В. Баулін [2], М.Й. Коржанський [3], В.А. Мисливий [4], А.А. Музика [5], П.В. Хряпінський [6], та деяких інших.

Метою цієї статті є формулювання неупереджених висновків про якість та наукову обґрунтованість згаданого законопроекту та висвітлення ризиків, які може викликати його ухвалення.

Виклад основного матеріалу. Видається, що критичні міркування щодо аналізованої законодавчої ініціативи можуть бути спрямовані одразу по кількох її аспектах. Розпочнемо розгляд з більш детального аналізу запропонованого ініціаторами законопроекту обґрунтування необхідності його прийняття.

Про послідовність і логіку міркувань ініціаторів законопроекту.

Судячи з пояснювальної записки, зміст деяких норм Правил дорожнього руху України (далі – ПДР) критикується як такий, що не відповідає принципу правової визначеності. Необхідно визнати – для такої критики є підстави. Дослідники автотransпортних злочинів, практичні працівники, що спеціалізуються у цій сфері або стикалися під час роботи з юридичними аспектами захисту у справах про автотransпортні злочини, інші спеціалісти привертають увагу до недосконалих положень норм ПДР. У такому разі виникають закономірні питання:

1) якщо положення ПДР не відповідають принципу правової визначеності, то чому ініціатори законопроекту не пропонують більш вдале формулювання відповідних норм ПДР, яке могло б усунути або, принаймні, знизити правову невизначеність?

2) чому замість ревізії положень ПДР, які з огляду на бланкетний характер диспозиції кримінально-правових норм, що містяться у ст. 286 КК України, мали б зазнати первинного удосконалення, ініціатори законопроекту намагаються розв'язати проблему шляхом запровадження спеціальної кримінально-правової норми щодо звільнення від кримінальної відповідальності?

Автору цієї статті наведені кроки ініціаторів законопроекту видаються непослідовними і такими, що позбавлені логіки.

Потребує відповідного коментування ще один аргумент з пояснювальної записки. Автори законопроекту зазначають: «На практиці це призводить до притягнення до кримінальної відповідальності водіїв за порушення правил безпеки дорожнього руху навіть у тих ситуаціях, в яких водій об'єктивно не міг запобігти заподіяння тілесних ушкоджень або загибелі іншої особи» [1]. Дійсно, на практиці таке може бути. У будь-якій категорії кримінальних справ може бути несправедливе і незаконне засудження. Проте за умови якісного здійснення захисту, і коли той факт, що водій об'єктивно не міг запобігти заподіяння відповідних наслідків, підтверджується належними доказами, це є свідченням відсутності складу злочину у поведінці водія і його невинуватості у ДТП. Відповідні кримінальні провадження часто підлягають закриттю на підставі висновків експертизи, згідно з якими водій не мав технічної можливості запобігти ДТП. Тому цей аспект згаданої у пояснювальній записці проблеми

більшою мірою стосується якості самого кримінального провадження (якість досудового розслідування, дій сторони захисту тощо), а не винятково якості нормативної бази.

Про дотримання логічної структури норм щодо звільнення від кримінальної відповідальності.

Під час дослідження норм про звільнення від кримінальної відповідальності Ю.В. Баулін привертає увагу до такого поняття, як підстава звільнення. На думку науковця, «підставою звільнення особи від кримінальної відповідальності КК визнає або певну її посткримінальну поведінку, яка заохочується державою (наприклад, добровільна відмова від доведення злочину до кінця, діяльне або щире каяття, примирення з потерпілим, повідомлення про певний злочин тощо), або настання певної події (наприклад, зміна обстановки, сплив строку давності тощо)» [2, с. 73–74]. Український дослідник заохочувальних норм у кримінальному законодавстві П.В. Хряпінський акцентує на тому, що спеціальні заохочувальні норми (тобто ті, що передбачені у статтях Особливої частини КК України) існують у вигляді звільнення особи від кримінальної відповідальності у разі вчинення позитивної посткримінальної поведінки [6, с. 459].

Звернення до чинного кримінального законодавства України підтверджує теоретичні узагальнення, що наведені вище. Наразі Особлива частина КК України передбачає 21 (двадцять один)¹ випадок звільнення особи від кримінальної відповідальності. Всі зазначені спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності мають спільну рису – їх підставою є вчинення особою після відповідного злочину певних діянь, які утворюють так звану позитивну посткримінальну поведінку. Частіше за все такою поведінкою постає припинення кримінального правопорушення, повідомлення про його вчинення компетентним органам і відшкодування шкоди або збитків, завданих поведінкою правопорушника.

Отже, логічна структура спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності має такий вигляд: злочин → позитивна посткримінальна поведінка → звільнення від кримінальної відповідальності. Натомість ініціатори аналізованого законопроекту пропонують іншу схему, в якій звільнення від кримінальної відповідальності не ставиться у залежність від позитивної посткримінальної поведінки винного, а пов'язується з порушенням правил безпеки дорожнього руху з боку інших учасників дорожнього руху або з незадовільним експлуатаційним утриманням автомобільних доріг, вулиць та залізничних переїздів. У такому разі пропонується норма не матиме власне «заохочувального» наповнення, оскільки звільнення від кримінальної відповідальності залежатиме від об'єктивних обставин, в утворенні яких воля винуватого не брала жодної участі. Тому є підстави для висновку, що пропонуване ініціаторами законопроекту рішення певною мірою відступає від «теоретичної канви» структури спеціальних норм про звільнення від кримінальної відповідальності.

Про ігнорування вчення про каузальність у кримінальному праві та приховані ризики законопроекту.

Необхідно підкреслити, що головні кримінально-правові ризики пропонуваного законопроекту є прихованими, такими, що їх не вдалося розгледіти тому багатоголосому хору «експертів», які поспішили виступити на підтримку аналізованої законодавчої ініціативи. Кримінально-правовий ризик, допущений на стадії правотворчості, пізніше «виллється» у надзвичайно негативні наслідки на стадії правозастосування. Поясню детальніше, про що йдеться.

Сфера безпеки дорожнього руху є такою, де поєднуються десятки, якщо не сотні факторів, що безпосередньо або опосередковано впливають на утворення причин дорожньо-транспортних пригод. Ситуації, в яких поєднується поведінка кількох учасників дорожнього руху (як водіїв, так і пішоходів, іноді й пасажирів транспортних засобів), осіб, які є відповідальними за технічний стан транспортних засобів, осіб, які забезпечують дотримання умов, норм та стандартів дорожнього руху тощо, є доволі поширеними. Щоправда, дослідники називають різні цифри, а іноді близько половини всіх ДТП пов'язують з дією кількох каузальних факторів. Це означає, що порушення правил безпеки дорожнього руху, допущені кількома учасниками руху, можуть поєднуватися у різних комбінаціях і спільно призводити до формування сумарної (інтегративної) причини ДТП. З точки зору вчення про причинний зв'язок (каузальність) у кримінальному праві порушення правил безпеки дорожнього руху, які були необхідною умовою (*condition sine qua non*) настання ДТП і закономірно призвели до злочинних наслідків, мають визнаватися причиною в юридичному розумінні. Якщо при цьому поведінка іншого учасника дорожнього руху (чи то водія транспортного засобу, чи то пішохода) відіграла таку ж каузальну роль у породженні причини ДТП, то необхідно визнавати наявність причинного зв'язку між порушеннями правил безпеки з боку кожного учасника руху і утворенням наслідків. Так, М.Й. Коржанський і В.А. Мисливий підкреслюють: на нашу думку, якщо два або більше водіїв механічних транспортних засобів порушили правила безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту, що спри-

¹ Примітка: 1) ч. 5 ст. 110 КК; 2) ч. 2 ст. 111 КК; 3) ч. 2 ст. 114 КК; 4) ч. 3 ст. 175 КК; 5) ч. 4 ст. 212 КК; 6) ч. 4 ст. 212 КК; 7) ч. 2 ст. 255 КК; 8) ч. 6 ст. 258 КК; 9) ч. 2 ст. 258 КК; 10) ч. 4 ст. 258 КК; 11) ч. 6 ст. 260 КК; 12) ч. 3 ст. 263 КК; 13) ч. 4 ст. 265 КК; 14) ч. 4 ст. 289 КК; 15) ч. 4 ст. 307 КК; 16) ч. 4 ст. 309 КК; 17) ч. 4 ст. 311 КК; 18) ч. 5 ст. 321 КК; 19) ч. 4 ст. 321 КК; 20) ч. 5 ст. 354 КК; 21) ч. 5 ст. 447 КК.

чинило наслідки, передбачені кримінальним законом, вони підлягають кримінальній відповідальності за наявності в діянні кожного з них сукупності всіх ознак складу злочину [3, с. 17; 4, с. 150–151].

Варто зазначити, що підставою кримінальної відповідальності є склад відповідного злочину, передбаченого ст. 286 КК України, провідними елементами якого тут постають об'єктивна сторона (порушення правил безпеки дорожнього руху, передбачені нормою наслідки і причинний зв'язок між порушенням правил і наслідками) та суб'єктивна сторона (вина у вигляді злочинної самовпевненості або злочинної недбалості). Якщо зазначені елементи встановлено і доведено, особа підлягає кримінальній відповідальності. Головне питання, що виникає під час правової оцінки подібних багато-суб'єктних процесів заподіяння – який обсяг кримінальної відповідальності має бути покладений на кожного з учасників пригоди і чим він має обґрунтовуватися?

Вичерпної відповіді на це питання вітчизняна теорія кримінального права ще не запропонувала – наразі маємо лише накреслені доктриною напрями вирішення цього питання. Провідна ідея така: якщо діяння особи було одним із каузальних факторів процесу заподіяння наслідків, то така особа підлягає кримінальній відповідальності. При цьому каузально значуща поведінка інших учасників ДТП має бути врахована як така, що звужує обсяг кримінальної відповідальності цієї особи, оскільки злочинний наслідок завдається спільною поведінкою всіх учасників. Водночас питання «Яким саме чином має бути врахована каузально значуща поведінка інших учасників ДТП?» належить до дискусійних у науці кримінального права.

Тепер детальніше розглянемо пропозицію авторів законопроекту. Нагадаю пропонувану ними норму: «4. Звільняється від кримінальної відповідальності особа, за вчинення злочину, передбаченого частинами першою-третьою цієї статті, крім порушення правил експлуатації транспорту, якщо такий злочин вчинено у зв'язку з порушенням правил безпеки дорожнього руху іншими учасниками дорожнього руху або внаслідок незадовільного експлуатаційного утримання автомобільних доріг, вулиць та залізничних переїздів.» [1]. Спробуємо витлумачити таке положення норми: «якщо такий злочин вчинено у зв'язку з порушенням правил безпеки дорожнього руху іншими учасниками дорожнього руху». Буквальне тлумачення цього положення означає, що суб'єкт, якого пропонують звільнити від кримінальної відповідальності, сам допустив порушення правил безпеки дорожнього руху, і це порушення перебуває у зв'язку з порушенням правил безпеки дорожнього руху з боку іншого учасника дорожнього руху. Можна також дійти висновку й про те, що наслідки настали «у зв'язку з поєднанням» порушень правил безпеки дорожнього руху, допущених кожним з учасників ДТП. Це означає, що і порушення іншого учасника дорожнього руху так само перебувають «у зв'язку» з порушенням правил безпеки дорожнього руху, допущеним особою, яку ініціатори законопроекту пропонують звільнити від кримінальної відповідальності. У підсумку матимемо ризик того, що в ситуаціях, коли наслідки ДТП настали через порушення правил безпеки дорожнього руху з боку кількох учасників дорожнього руху, суди будуть змушені звільнити від кримінальної відповідальності всіх учасників пригоди. За умови ухвалення пропонуваної норми доведеться, наприклад, у ситуаціях, подібних до резонансної справи за участю З. і Д. (ДТП на Сумській, м. Харків), кожного з них звільнити від кримінальної відповідальності, оскільки порушення правил безпеки дорожнього руху як з боку З., так і з боку Д. перебувають у зв'язку одне з одним.

Що маємо у підсумку? Ініціатори законопроекту проігнорували те, що наслідки ДТП можуть перебувати у причинному зв'язку з порушеннями правил безпеки дорожнього руху з боку кількох водіїв. Замість того, щоб виробити інші нормативні критерії для більш справедливого розподілу кримінальної відповідальності між фігурантами ДТП, пропонують взагалі звільнити від кримінальної відповідальності порушника, поведінка якого є винуватою і такою, що перебуває у причинному зв'язку з наслідками.

Наостанок зауважу, що додатковим ризиком постає також і різновид звільнення, який пропонують ініціатори законопроекту. Річ у тім, що у ньому використовується поняття «звільняється» (а не «може бути звільнено»), а такі види звільнення називають «імперативними», тобто тими, що зобов'язують суд звільнити таку особу. Обов'язковий характер пропонуваного виду звільнення не дозволить суду реалізувати дискреційні повноваження, навіть якщо цього вимагатиме ситуація.

Висновки. На підставі викладеного можемо дійти таких висновків.

Законопроект номер 10236 від 17.04.2019 р., поданий народним депутатом України І.О. Лапіним, в якому пропонується внести доповнення до статті 286 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за порушення правил безпеки дорожнього руху, має низку недоліків, головними з яких є:

1) логічна непослідовність міркувань ініціаторів законопроекту, які, критикуючи правову невідповідність норм Правил дорожнього руху України, пропонують внести зміни не до відповідних пунктів Правил, а до Кримінального кодексу України;

2) недотримання логічної структури норм щодо звільнення від кримінальної відповідальності – звільнення не поставлено у залежність від позитивної посткримінальної поведінки винуватого;

3) ігнорування теоретичних напрацювань доктрини кримінального права, згідно з якими наслідки ДТП можуть перебувати у причинному зв'язку з порушеннями правил безпеки дорожнього руху, які допущено кількома учасниками дорожнього руху;

4) замість звуження обсягу кримінальної відповідальності (пом'якшення відповідальності) учасника ДТП, який разом з іншими взяв участь у процесі заподіяння наслідків, необґрунтовано пропонується повне і безумовне звільнення від кримінальної відповідальності.

Окрім наведеного, законопроект містить ризики необґрунтованого уникнення кримінальної відповідальності особами, які разом з іншими учасниками дорожнього руху порушили правила безпеки дорожнього руху і допустили настання ДТП. У деяких ДТП, наприклад, подібних до харківської справи З. і Д., взагалі ніхто не буде підлягати кримінальній відповідальності, незважаючи на наявність всіх елементів та ознак складу злочину у поведінці учасників ДТП.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Здійснене у цій статті дослідження знову актуалізує вже поставлену у вітчизняній теорії кримінального права проблему якості наукового забезпечення законотворчого процесу та проблему кримінально-правових ризиків у правотворчій і правозастосовній діяльності.

Література:

1. Проект Закону про внесення доповнення до статті 286 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за порушення правил безпеки дорожнього руху. URL.: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65832 (дата звернення: 19.04.2019).
2. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія. Київ : Атіка, 2004. 296 с.
3. Коржанський М.Й., Мисливий В.А. Кваліфікація автотранспортних злочинів. Київ : Юрінком, 1996. 80 с.
4. Мисливий В.А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2005. 543 с.
5. Музика А.А. Кримінально-правові ризики: постановка наукової проблеми. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовт. 2011 р. / редкол.: В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2011. С. 98–103.
6. Хряпінський П.В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України : монографія. Харків : Харків юридичний, 2009. 840 с.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ АДМИНИСТРАТИВНОЙ ЮСТИЦИИ В ГОСУДАРСТВАХ ЗАКАВКАЗЬЯ: АЗЕРБАЙДЖАНЕ, ГРУЗИИ, АРМЕНИИ

Буренко Р. И.,
*магистр права,
докторант Института административного судебного права
факультета права и администрации
Варшавского университета*

Исследуется развитие административной юстиции в государствах Закавказья – Азербайджане, Грузии, Армении, правовые основы организации специализированных административных судов в государствах Закавказья, Изучается проблематика разного подхода в законодательстве Азербайджана, Грузии и Армении к разрешению административных споров в судах этих стран, а именно в Административно-процессуальном кодексе Азербайджана, Грузии и Армении.

Досліджується розвиток адміністративної юстиції в державах Закавказзя – Азербайджані, Грузії, Вірменії, правові основи організації спеціалізованих адміністративних судів в державах Закавказзя, вивчається проблематика різного підходу в законодавстві Азербайджану, Грузії і Вірменії до вирішення адміністративних спорів в судах цих країн, а саме в адміністративно-процесуальних кодексах Азербайджану, Грузії і Вірменії.

The development of administrative justice in the Transcaucasian states: Azerbaijan, Georgia, Armenia, the legal foundations of specialized administrative courts in the Transcaucasian states is studied; the problems of a different approach in the legislation of Azerbaijan, Georgia and Armenia to resolve administrative disputes in these countries are studied; procedural codes of Azerbaijan, Georgia and Armenia.

Ключевые слова: Азербайджан, Грузия, Армения, Конституция, Административные суды, Административная юстиция, Административная жалоба, Административно-процессуальный кодекс Азербайджана, Административно-процессуальный кодекс Грузии, Общий административный кодекс Грузии, Кодекс административного судопроизводства Армении.

Постановка проблемы. В данной статье читателю предлагается ознакомиться с административной юстицией в государствах Закавказья – Азербайджане, Грузии, Армении, судостроительством в этих государствах, видами административных исков, сроками рассмотрения жалоб в административных органах и судах, их территориальной подсудности, а также порядком обжалования решений административных органов.

Объект исследования – административные юстиции в государствах Закавказья – Азербайджане, Грузии и Армении.

Предмет изучения – специализированные административные суды.

Цель исследования – сравнительный анализ административной юстиции в государствах Закавказья – Азербайджане, Грузии и Армении.

Задачи исследования предопределены ее целью и состоят в – проведении анализа развития административной юстиции и судебной системы Азербайджана, Грузии, Армении, систематизации знаний по исследуемой теме на основе нормативных правовых актов государств – Закавказья.

Методологической основой исследования являются сравнительный, диалектический, метод системного анализа и иные методы, исследующие развитие права.

Изложение основного материала.

1. АЗЕРБАЙДЖАН

Согласно статье 7 Конституции Республики Азербайджан судебную власть в Азербайджанской Республике осуществляют суды [2].

Рис. 1. Географическая Карта Республики Азербайджан [1]

Так, согласно части 2 статьи 60 Конституции Азербайджана каждый может обжаловать в суде решения и действия (или бездействие) государственных органов, политических партий, профессиональных союзов, других общественных объединений и должностных лиц.

В соответствии с частью 2 статьи 125 Конституции Азербайджана судебную власть осуществляют Конституционный Суд Азербайджанской Республики, Верховный Суд Азербайджанской Республики, апелляционные суды Азербайджанской Республики, общие и специализированные суды Азербайджанской Республики.

Следует отметить, что согласно части 1 статьи 131 Конституции Азербайджана Верховный Суд Азербайджанской Республики является высшим судебным органом по гражданским, уголовным и другим делам, отнесенным к производству общих и специализированных судов; он осуществляет правосудие в кассационном порядке; дает разъяснения по вопросам судебной практики.

Однако следует отметить, что в настоящее время специализированных административных судов в Азербайджане нет. Административные споры между органами государственной власти и гражданами разрешаются на основании Закона Азербайджана «О судах и судьях» от 10.06.1997 года [3]. Так, согласно статье 19 данного Закона правосудие в Азербайджане осуществляют суды, входящие в судебную систему Азербайджанской Республики:

- районные (городские) суды;
- суд Азербайджанской Республики по тяжким преступлениям;
- военные суды;
- военный суд Азербайджанской Республики по тяжким преступлениям;
- местные экономические суды;
- экономический суд Азербайджанской Республики по спорам, возникающим по Международным договорам;
- Верховный суд Нахчыванской Автономной Республики;
- Апелляционный суд Азербайджанской Республики;
- Экономический суд Азербайджанской Республики;
- Верховный суд Азербайджанской Республики.

Важно отметить, что в составе судебной системы Азербайджана в порядке, установленном законом, могут быть созданы и другие суды.

Таким образом, административные споры в Азербайджане разрешаются общими и экономическими судами.

30 июня 2009 года в Азербайджане был принят Административно-процессуальный кодекс (далее – АПК Азербайджана), который вступил в действие 1 января 2011 года [4].

Так, согласно статье 2.1 Кодекса судопроизводство по делам об административных спорах осуществляется судами по делам об административных и экономических спорах и судебными коллегиями по делам об административных и экономических спорах.

Статьей 2.2 АПК Азербайджана установлен перечень исков, рассматриваемых в административном судопроизводстве, а именно:

- иски об оспаривании (отмене или изменении) административного акта, принятого административным органом в отношении прав и обязанностей лица (иск об оспаривании);

- иски о возложении на административный орган соответствующего обязательства, связанного с вынесением административного акта,
- иски о защите от бездействия административного органа (иски о принуждении);
- иски о совершении административным органом определенных действий, не связанных с вынесением административного акта (иски об исполнении обязательства);
- иски о защите от незаконного вмешательства, не связанного с вынесением административного акта административным органом и непосредственно нарушающего права и свободы лица (иски о воздержании от совершения определенных действий);
- иски о наличии или отсутствии административно-правового отношения, а также о признании административного акта недействительным (иски об установлении или признании);
- иски о проверке соответствия закону актов нормативного характера, за исключением вопросов, отнесенных к полномочиям Конституционного суда Азербайджанской Республики (иски о соответствии закону);
- иски по имущественным требованиям, связанным с решением административных споров, а также по требованиям об оплате компенсации за ущерб, причиненный незаконными решениями (административными актами) или действиями (бездействием) административных органов;
- иски муниципалитетов против действий органов административного контроля или органов административного контроля против муниципалитетов.

Следует отметить, что согласно статье 3.3 АПК Азербайджана административные споры в апелляционном порядке рассматривают судебные коллегии по делам об административных и экономических спорах судов апелляционной инстанции Азербайджанской Республики. А в кассационном порядке, согласно статье 3.4, административные споры рассматривает судебная коллегия по делам об административных и экономических спорах Верховного Суда Азербайджана.

Территориальная подсудность административного спора, связанного с недвижимым имуществом либо с правами или правоотношениями, связанными с определенной территорией, рассматриваются судом по месту нахождения данного имущества или территории.

Однако, согласно статье 8.1.1 АПК Азербайджана, иски об оспаривании рассматриваются судом по месту нахождения административного органа, принявшего оспариваемый административный акт. В случае, если административный акт вынесен административным органом, полномочия которого охватывают территорию, на которую распространяется юрисдикция более чем одного суда, иски против данных административных актов рассматриваются судом по месту жительства или месту нахождения лица, права (охраняемые законом интересы) которого затронуты.

В соответствии со статьёй 8.1.2 АПК Азербайджана иски против Азербайджанской Республики на территориях, относящихся к полномочиям расположенных за пределами Азербайджанской Республики дипломатических представительств и консульств, рассматриваются судами по месту нахождения соответствующего органа исполнительной власти.

Согласно статье 8.1.3 иски против административного органа, связанные со служебными правоотношениями, существующими или ранее существовавшими между данным органом и судьей, государственным служащим или военнослужащим, а также споры, связанные с возникновением таких правоотношений, рассматриваются судом по месту нахождения служебной жилой площади истца, а в случае отсутствия такой жилой площади – по месту его жительства, а при отсутствии такового – по месту нахождения административного органа, вынесшего первичный административный акт (ответчика).

Иск об оспаривании может быть подан в течение 30 дней с момента предоставления (объявления) административного акта (статья 38.1).

Согласно статье 38.2 АПК Азербайджана иск о принуждении может быть подан в течение 30 дней с момента предоставления истцу соответствующего административного акта об отказе от вынесения административного акта об этом.

Так, согласно статье 39.1 АПК Азербайджана, если административный орган не примет в установленный законом срок административный акт в связи с обращением о вынесении административного акта, без наличия достаточных оснований, подача иска в суд до истечения 35 дней с момента подачи данного обращения или жалобы не допускается (за исключением случаев установления законодательством более короткого или длительного срока).

В случае непринятия требуемого административного акта, в том числе решения по административной жалобе по особым причинам, суд для вынесения решения по административному акту или административной жалобе устанавливает определенный срок, если законодательством не установлен другой срок. До завершения данного срока суд приостанавливает производство по делу (статья 39.2 АПК Азербайджана).

Важно отметить, что в Азербайджане процедура рассмотрения дел в органах государственной администрации урегулирована Законом «Об административном производстве» от 21 октября

2005 г. [5]. Закон устанавливает правовые основы, принципы и процедурные правила деятельности, осуществляемой административными органами в связи с принятием, исполнением либо отменой административных актов.

В соответствии со статьей 52.1 вышеназванного Закона полномочный административный орган принимает решение о принятии административного акта либо об отказе в его принятии в течение не позднее 30 дней с момента регистрации заявления, либо обращения в данном административном органе. И в любом случае общий срок административного производства, включая принятие административного акта, не может превышать 90 дней (статья 52.5 Закона).

Согласно статье 72.1 Закона Азербайджана «Об административном производстве» жалоба на административный акт может быть подана в административном либо в судебном порядке. А в случае если на административный акт одновременно подана жалоба (административный иск), как в административном, так и в судебном порядке, жалоба рассматривается в судебном порядке и производство, возбужденное по данной жалобе в административной инстанции, прекращается.

Жалоба в административном порядке подается непосредственно в вышестоящую административную инстанцию или же посредством административного органа, принявшего административный акт. Административный орган обязан в течение 3 дней направить данную жалобу в вышестоящую инстанцию.

Необходимо отметить, что жалоба подается в соответствующую инстанцию в течение 30 дней со дня вступления в силу административного акта [5] (ст.ст. 72.2, 72.3 Закона Азербайджана «Об административном производстве»).

В случае если в административном акте не предусмотрены возможные правовые способы защиты против него, порядок и сроки использования данных правовых способов защиты (обжалования), либо если административный акт затрагивает (впервые) законные интересы иных заинтересованных лиц, которым он не адресован, жалоба на данный административный акт может быть подана в течение 6 месяцев со дня вступления его в силу.

В случае если срок, связанный с обжалованием административного акта, пропущен по уважительной причине, данный срок восстанавливается инстанцией на основании заявления заинтересованного лица [5] (ст.ст. 73.1-73.3 Закона Азербайджана «Об административном производстве»).

2. ГРУЗИЯ

Рис. 2. Географическая Карта Грузии [6]

Согласно статье 83 Конституции Грузии Правосудие в Грузии осуществляется:

- Конституционным судом Грузии, который является судебным органом конституционного контроля;
- общими судами Грузии.

Важно отметить, что учреждение военных судов допускается только в условиях войны и только в системе общих судов. Создание же чрезвычайных и специальных судов не допускается [7].

В соответствии со статьёй 89 Конституции Грузии Конституционный суд Грузии на основании иска или представления Президента Грузии, не менее одной пятой членов Парламента, суда, высших представительных органов Абхазии и Аджарской Автономной Республики, Народного защитника и граждан в установленном законом порядке:

- принимает решение о соответствии Конституции законов, нормативных актов Президента, высших органов власти Абхазии и Аджарской Автономной Республики;
- рассматривает споры по разграничению компетенции между государственными органами;
- рассматривает вопросы конституционности создания и деятельности политических объединений граждан;
- рассматривает споры, связанные с конституционностью референдумов и выборов;
- рассматривает вопросы конституционности международных договоров и соглашений;
- на основании иска граждан рассматривает конституционность нормативных актов.

Согласно статье 89 Конституции Грузии – Решение Конституционного суда является окончательным. Следует отметить, что нормативный акт или его часть, признанные неконституционными, утрачивают юридическую силу с момента опубликования соответствующего решения Конституционного суда.

Верховный суд Грузии в установленной процессуальной форме осуществляет надзор за судопроизводством в общих судах Грузии, что следует из статьи 90 Конституции Грузии.

В Грузии административное судопроизводство было введено в действие Административно-процессуальным кодексом (далее – АПК Грузии) от 23.07.1999 [8]. Так, согласно статье 1 АПК Грузии определяются процессуальные правила рассмотрения и разрешения административных дел общими судами Грузии. Кроме того, в административном судопроизводстве могут применяться положения Гражданского процессуального кодекса Грузии.

Согласно статье 2 АПК Грузии судам Грузии подсудны следующие административные дела:

- 1) соответствие административно-правового акта законодательству Грузии;
- 2) заключение, исполнение или прекращение административного договора;
- 3) обязательство административного органа по возмещению вреда, изданию административно-правового акта или осуществлению какого-либо иного действия;
- 4) признание акта ничтожным, установление наличия и отсутствия права или правоотношения;
- 5) о помещении лиц в стационар с целью оказания недобровольной психиатрической помощи;
- 6) прочие дела, касающиеся правовых отношений, вытекающих из административного законодательства [9].

Следует отметить, что согласно статье 4 АПК Грузии не допускается подача исков административных органов по вопросам, разрешение которых относится к их полномочиям. Кроме того, суд не принимает иски в отношении административных органов, если истцы в порядке, установленном Общим административным кодексом Грузии (далее – ОАК Грузии), не воспользовались возможностью однократной подачи административной жалобы [10].

В суде первой инстанции административные дела рассматриваются районными и городскими судами, за исключением административных дел, рассмотрение которых отнесено к компетенции судей-магистратов [11]; во второй инстанции – апелляционными судами Грузии; в кассационной инстанции – Верховным Судом Грузии.

В апелляционных судах и Верховном Суде Грузии созданы соответствующие палаты по административным делам [12].

Важно отметить, что согласно статье 2.1 Органического Закона Грузии «Об общих судах» специализированные суды могут создаваться только в системе общих судов, согласно поправке к Закону от 21.07.2018 г. № 3262 [13].

Судьи-магистраты в первой инстанции рассматривают следующие дела:

- о законности индивидуальных административно-правовых актов, предусмотренных Кодексом Грузии об административных правонарушениях, в порядке, установленном Кодексом Грузии об административных правонарушениях [14];
- на основании представленного в суд соответствующего протокола об административном правонарушении, подлежащем рассмотрению судом, в порядке, установленном Кодексом Грузии об административных правонарушениях;
- по вопросам государственной социальной защиты;
- о спорах, возникших в связи с исполнением вступивших в законную силу решений суда;
- в связи со спорами, возникшими в процессе трудовых отношений на публичной службе;
- об издании приказов о проверке деятельности предпринимателей на основании ходатайств контролирующих органов;
- о помещении лица в стационар в целях помощи на основании обращения администрации соответствующего психиатрического учреждения или учреждения исполнения наказаний [15].

25.06.1999 года вступил в действие Общий административный кодекс Грузии (далее – ОАК Грузии), который определил порядок издания и исполнения административно-правовых актов, рассмотрения административных жалоб и заявлений, подготовки, заключения и исполнения административных сделок административными органами [16].

Сфера действия ОАК Грузии распространяется на деятельность государственных органов, органов местного самоуправления и учреждений, а также лиц, в соответствии с ОАК Грузии считающихся административными органами [17].

В соответствии со статьёй 180 ОАК Грузии административная жалоба должна быть подана в месячный срок со дня опубликования административно-правового акта или ознакомления с административно-правовым актом в официальном порядке, если законом не установлено иное.

Срок обжалования не может устанавливаться в случае нарушения административным органом срока издания административно-правового акта [18]. В соответствии с частью 1 статьи 183 ОАК Грузии уполномоченный административный орган обязан рассмотреть административную жалобу и принять соответствующее решение в месячный срок. Срок рассмотрения административной жалобы может быть продлен не более чем на месяц.

Территориальная подсудность в административном судопроизводстве определяется по общему правилу гражданского судопроизводства – иск предъявляется в суд по месту нахождения ответчика. Однако Административно-процессуальным кодексом Грузии установлены отдельные требования в некоторых категориях дел.

Так, согласно статье 21.1 АПК Грузии приказ о проверке деятельности предпринимателя на основании ходатайства контролирующего органа издает судья районного (городского) суда или судья-магистрат по местонахождению предпринимателя [19]. В случае административного судопроизводства в связи с пресечением насилия в семье, защитой жертв насилия и оказанием помощи жертвам насилия в семье – по месту жительства жертвы, в связи с чем судьёй издаётся охранный ордер [20].

Приказ судьи о помещении лиц в стационар в целях недобровольной психиатрической помощи на основании обращения администрации соответствующего психиатрического учреждения или учреждения исполнения наказаний издается судьёй-магистратом, а в административно-территориальной единице, в которой не действует судья-магистрат – судьёй районного (городского) суда по месту нахождения соответствующего психиатрического учреждения или учреждения исполнения наказаний [21].

Приказ о реализации подвергнутого аресту имущества налогоплательщика по ходатайству налогового органа издается судьёй районного (городского) суда по местонахождению налогоплательщика [22].

3. АРМЕНИЯ

В соответствии со статьёй 92 Конституции Армении Судами общей юрисдикции Республики Армения являются суды первой инстанции, апелляционные суды и Кассационный Суд. В Республике Армения действуют также хозяйственный, военный, а также иные, предусмотренные законом суды. Запрещается создание чрезвычайных судов [23].

Рис. 3. Географическая карта Армении [24]

Институт административной юстиции в Армении представлен Административным судом, который функционирует на основе Судебного кодекса от 21 февраля 2007 г.

Так, согласно части 1 статьи 3 Судебного Кодекса Армении Высшей судебной инстанцией Республики Армения, кроме вопросов конституционного правосудия, является Кассационный суд Республики Армения, призванный обеспечивать единообразное применение закона.

В Республике Армения действуют также суды первой инстанции и апелляционные суды.

Судами первой инстанции являются: суды общей юрисдикции; специализированные суды. Специализированными судами являются: уголовные суды; гражданские суды; административные суды. Апелляционными судами являются: Уголовный апелляционный суд; Гражданский апелляционный суд; Административный апелляционный суд [25].

10 декабря 2007 года в Республике Армения был принят Кодекс Республики Армения об административном судопроизводстве (далее – КАС Армении), который вступил в силу с 1 января 2008 года [26].

Согласно статье 1 КАС Армении устанавливает порядок осуществления права судебной защиты физических и юридических лиц в Административном суде Республики Армения, Административном апелляционном суде Республики Армения и гражданской и административной палате Кассационного суда Республики Армения от административных и нормативных актов, действий или бездействия органов государственного управления и местного самоуправления и их должностных лиц, а также порядок рассмотрения исковых заявлений административных органов и должностных лиц на физических и юридических лиц.

Административному суду Армении подсудны все дела, возникающие из общественных правоотношений, в том числе:

- споры, связанные с прохождением или осуществлением общественной или альтернативной службы;
- споры между административными органами, не подлежащие разрешению в порядке подведомственности;
- дела по спорам относительно приостановления или прекращения деятельности объединений, действующих или имеющих целью действовать в области общественного права, в том числе профессиональных союзов;
- дела по вынесению приказа о взыскании, которые вытекают из общественных правоотношений.

В соответствии со статьёй 8 Судебного Кодекса Армении административному суду Армении не подсудны дела, подведомственные Конституционному Суду Республики Армения, а также дела, вытекающие из правоотношений, возникающих в процессе уголовного производства, уголовные дела, подведомственные суду общей инстанции или уголовному суду, дела, вытекающие из правоотношений, возникающих в производстве по банкротству.

Правом на обращение в Административный суд Армении обладает любое физическое или юридическое лицо в порядке, установленном КАС Армении, если сочтет, что административными актами, действиями или бездействием государственных органов или органов местного самоуправления либо их должностных лиц:

1) нарушены или могут быть непосредственно нарушены его права и свободы, закрепленные Конституцией, международными договорами, законами и иными правовыми актами Республики Армения, в том числе, если:

- а) созданы препятствия для осуществления этих прав и свобод;
 - б) не обеспечены условия, необходимые для осуществления этих прав, которые, однако, должны были быть обеспечены в силу Конституции Армении, международного договора, закона или иных правовых актов Республики Армения;
- 2) на него неправомерно возложено какое-либо обязательство;
- 3) оно в административном порядке неправомерно привлечено к административной ответственности.

Кроме того, в Административный суд могут обращаться также административные органы или должностные лица:

1) с требованием о привлечении физического или юридического лица к административной ответственности, если законом предусмотрено, что к административной ответственности может привлекать только суд;

2) с требованием о лишении физических или юридических лиц определенных прав либо возложении на них определенных обязанностей, если законом они отнесены к ведению суда;

3) с требованием об обращении взыскания на физическое или юридическое лицо на основании административного акта;

4) по спору относительно правомочия какого-либо другого административного органа, если этот спор не подлежит разрешению в порядке подведомственности (статья 3 Судебного Кодекса Армении).

Деятельность административных органов Армении урегулирована Законом Армении «Об основах администрирования и административном производстве» от 16 марта 2004 года №№ ЗР-41 [27].

Так, согласно статье 1 Закон устанавливает основы администрирования, регулирует отношения, возникающие между административными органами и физическими или юридическими лицами в связи с принятием административных актов, обжалованием административных актов, действий и бездействия административных органов, исполнением административного акта, административными расходами, а также с возмещением ущерба, причиненного администрированием.

Согласно статье 69 вышеназванного Закона лица в целях защиты своих прав имеют право опротестования административного акта, действия или бездействия административного органа. Акт может быть опротестован в административном или судебном порядке. Протест в административном порядке может быть внесен в принятый акт:

- административный орган;
- вышестоящий административный орган административного органа.

В случае если акт опротестован в административный орган, принявший акт, и одновременно в вышестоящий административный орган, то протест подлежит рассмотрению в вышестоящем административном органе. В этом случае производство, возбужденное в нижестоящем административном органе в связи с протестом, подлежит прекращению.

Если же акт опротестовывается одновременно в административном или судебном порядке, то протест подлежит судебному рассмотрению, при котором начатое в административном органе производство прекращается (статья 70 Закона). В соответствии со статьёй 71 вышеназванного Закона административный протест может вноситься:

- в течении 6 месяцев со дня вступления административного акта в силу;
- в течении одного месяца со дня совершения административным органом действия;
- в течении 3 месяцев со дня проявления административным органом бездействия;
- в течении одного года со дня вступления административного акта в силу в случае отсутствия в письменном административном акте отметки о сроке его опротестования.

Участник производства после устранения причины (причин) упущения срока опротестования может принести протест в течении 15 дней с указанием причины (причин) упущения срока опротестования.

Выводы. В государствах Закавказья – Азербайджане, Грузии и Армении после распада Союза Советских Социалистических Республик в 1991 году, развитие административной юстиции происходило неравномерно.

Рассмотрение административных споров в Азербайджане осуществляется в общих и экономических судах статья 19 Закона Азербайджана «О судах и судьях» от 10.06.1997 г.

Создание специальных судов в Грузии запрещено Конституцией (статья 83). Однако, согласно статье 2.1 Органического Закона Грузии «Об общих судах» от 04.12.2009 г., в системе общих судов могут создаваться специализированные суды.

Деятельность административных судов в Армении прямо урегулирована Конституцией Армении (статья 92), а также Судебным кодексом Армении от 21.02.2007 г. (статья 3). Таким образом, наибольшее развитие административной юстиции, выразившееся в функционировании отдельной ветви судебной системы – административных судов – произошло в Армении.

Следует отметить, что во всех трёх государствах (Азербайджане, Грузии и Армении) приняты и введены в действие Административно-процессуальные кодексы, которые полностью определяют порядок административного судопроизводства:

- Административно-процессуальный кодекс Азербайджанской Республики от 30 июня 2009 года 846-IIIQ;
- Административно-процессуальный кодекс Грузии от 23.07.1999 г. № 2352-вс;
- Кодекс Административного Судопроизводства Армении от 10.12.2007 г. № ЗР-269.

Важно отметить и сроки обжалования административных актов, действий (бездействия) органов в государствах Закавказья:

- в Азербайджане – в течение 30 дней со дня вступления в силу акта или же 6 месяцев, если в административном акте не предусмотрены возможные способы обжалования (статьи 72.1-72.3, 73.1-73.3 Закона Азербайджана от 21.10.2005 г. № 1036-IIQ «Об административном производстве»);
- в Грузии – в месячный срок со дня опубликования административно-правового акта (часть 1 и 3 статьи 180, часть 1 и 4 статьи 183 Общего Административного Кодекса Грузии от 25.06.1999 г. № 2181);
- в Армении – в течение 6 месяцев со дня вступления административного акта в силу, в течение 1 года со дня совершения действий органом, в течение 3 месяцев со дня бездействия органа (статья 71 Закона Армении «Об основах администрирования и административном производстве» от 16.03.2004 г. № ЗР).

1. Таким образом, наибольший срок для обжалования административных актов, действий или бездействия органов установлен в Армении.

Литература:

1. Рисунок 1 – Географическая карта Республики Азербайджан: URL: https://www.google.com/search?client=avast&biw=1536&bih=722&tbm=isch&sa=1&ei=gR70XJtXhlaTvg_tiKXgCQ&q=%D0%B0%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B6%D0%B0%D0%BD+%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0&oq=%D0%B0%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B6%D0%B0%D0%BD+%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0&gs_l=img.3..0l4j0i5i30l5j0i8i30.10276.11205..11710...0.0..0.152.665.0j5.....0....1..gws-wiz-img.EFhJERYA-Ks#imgsrc=OfMn4fe0TXCI1M:
2. Конституция Республики Азербайджан от 12.11.1995 г. Опубликована в «Собрании законодательства Азербайджанской Республики» (31.07.1997 г., № 1, статья 7, часть 2 статьи 60, часть 2 статьи 125, часть 1 статьи 131).
3. Закон Республики Азербайджан «О судах и судьях» от 10.06.1997 г. № 310-1Г, *Сайт Верховного Суда Азербайджана*. URL: <http://www.supremecourt.gov.az/ru/static/view/31>.
4. Административно-процессуальный кодекс Азербайджанской Республики (Утвержден Законом Азербайджанской Республики от 30 июня 2009 года 846-IIIQ) (Введен в действие с 1 сентября 2010 года Законом Азербайджанской Республики от 25 декабря 2009 года 934-IIIQD). URL: <https://www.legalacts.az/ru/document/23840>.
5. Закон Республики Азербайджан от 21 октября 2005 года № 1036-IIQ «Об административном производстве» (В редакции Законов Азербайджанской Республики от 19.12.2006 г. № 206-IIIQD, 02.06.2008 г. № 618-IIIQD, 17.05.2011 г. № 121-IVQD, 28.10.2014 г. № 1085-IVQD, 05.04.2016 г. № 189-VQD, 07.12.2018 г. № 1383-VQD, 28.12.2018 г. № 1446-VQD). URL: <https://www.legalacts.az/ru/document/16675>.
6. Рисунок 2 – Географическая карта Грузии: https://www.google.com/search?client=avast&biw=1536&bih=722&tbm=isch&sa=1&ei=jR70XLabOrWUk74Psb2g6As&q=%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%B8%D1%8F+%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0&oq=%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%B8%D1%8F+%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0&gs_l=img.1.0.0l7j0i7i30l3.1809303.1811822..1813566...2.0..0.147.1338.0j10.....0....1..gws-wiz-img.....0i7i10i30j35i39j0i67.W6vmi2sTVh0#imgsrc=ALD5X7PoUCEbJM.
7. Конституция Республики Грузия от 24 августа 1995 г. (Ведомства Парламента Грузии, 31-33, 24/08/1995, № 786. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/30346?publication>).
8. Административно-процессуальный кодекс Грузии от 23.07.1999 г. № 2352-вс. *Законодательный Вестник Грузии-ЗВГ*, 39(46), 06/08/1999. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/16492?publication=72>.
9. Закон Грузии от 28.12.2007 г. № 5670 «О внесении изменений и дополнений в Административно-процессуальный кодекс Грузии». *Законодательный Вестник Грузии-ЗВГ*, 1, 03/01/2008. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/20446?publication=0>.
10. Закон Грузии от 04.12.2009 № 2270 «О внесении изменений и дополнений в Административно-процессуальный кодекс Грузии». *Законодательный Вестник Грузии-ЗВГ*, 45, 2112/2009, URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/90904?publication=0>.
11. Закон Грузии от 24.06.2005 № 1800 «О внесении изменений и дополнений в Административно-процессуальный кодекс Грузии». *Законодательный Вестник Грузии-ЗВГ*, 37, 14/07/2005. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/26962?publication=0>.
12. Органический Закон Грузии «Об общих судах» от 04.12.2009 г. № 2257-lic. *Законодательный Вестник Грузии-ЗВГ*, 41, 08/12/2009. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/90676?publication=34>.
13. Закон Грузии от 21.07.2018 № 3262 «О внесении изменений и дополнений в Органический Закон Грузии «Об общих судах». *Законодательный Вестник Грузии-Вебсайт*, 10/08/2018. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/4274417?publication=1>.
14. Закон Грузии от 26.04.2012 № 6091 «О внесении изменений и дополнений в Административно-процессуальный кодекс Грузии». *Законодательный Вестник Грузии-Вебсайт*, 10/05/2012. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/1651330?publication>.
15. Закон Грузии от 21.07.2010 № 3526 «О внесении изменений и дополнений в Административно-процессуальный кодекс Грузии». *Законодательный Вестник Грузии-ЗВГ*, 46, 04/08/2010, URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/93010?publication=0>.
16. Общий Административный Кодекс Грузии от 25.06.1999 г. № 2181. *Законодательный Вестник Грузии-ЗВГ*, 32(39), 15/07/1999. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/16270?publication=29>.

17. Закон Грузии от 24.09.2009 № 1698 «О внесении изменений и дополнений в Общий Административный Кодекс Грузии». *Законодательный Вестник Грузии-ЗВГ*, 29, 12/10/2009. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/89998?publication=0>.
18. Закон Грузии от 24.06.2005 № 1801 «О внесении изменений и дополнений в Общий Административный Кодекс Грузии». *Законодательный Вестник Грузии-ЗВГ*, 37, 14/07/2005. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/26968?publication=0>.
19. Закон Грузии от 24.06.2005 № 1800 «О внесении изменений и дополнений в Административно-процессуальный кодекс Грузии». *Законодательный Вестник Грузии-ЗВГ*, 37, 14/07/2005. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/26962?publication=0>.
20. Закон Грузии от 25.05.2006 № 3146 «О внесении изменений и дополнений в Административно-процессуальный кодекс Грузии». *Законодательный Вестник Грузии-ЗВГ*, 20, 09/06/2006. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/26440?publication=0>.
21. Закон Грузии от 14.07.2006 № 3452 и от 21.07.2010 № 3526 «О внесении изменений и дополнений в АПК Грузии». *Законодательный Вестник Грузии-ЗВГ*, 30, 27/07/2006 и 46, 04/08/2010, URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/24184?publication=0>; URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/93010?publication=0>.
22. Закон Грузии от 11.07.2007 № 5281 «О внесении изменений и дополнений в Административно-процессуальный кодекс Грузии». *Законодательный Вестник Грузии-ЗВГ*, 30, 30/07/2007. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/19816?publication=0>.
23. Конституция Республики Армения от 05.07.1995 года. *Сайт Национального Собрания Республики Армения*. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1&lang=rus>.
24. Рисунок 3 – Географическая карта Армении. URL: https://www.google.com/search?client=avast&biw=1536&bih=722&tbm=isch&sa=1&ei=pCX0XJjkN6GEk74P8fG48Ag&q=%D0%B0%D1%80%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F+%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0&oq=%D0%B0%D1%80%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F+%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0&gs_l=img.3...798590.802681..802958...0.0..0.0.0.01.gws-wiz-img.-BVgfvC-smQ#imgsrc=cQoHkd7kBMGtvM.
25. Судебный Кодекс Республики Армения от 21.02.2007 года [принят 07.02.2008 года]. *Сайт Национального Собрания Республики Армения*. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=6166&lang=rus>.
26. Кодекс Административного Судопроизводства Армении от 10.12.2007 г. № ЗР-269. *Сайт Национального Собрания Республики Армения*. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=4837&lang=rus>.
27. Закон Армении «Об основах администрирования и административном производстве» от 16.03.2004 г. № ЗР-41. *Сайт Национального Собрания Республики Армения*. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1937&lang=rus>.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОЗОВНОЇ ДАВНОСТІ ЗА ОКРЕМИМИ ВИМОГАМИ

Гуйван П. Д.,
заслужений юрист України,
кандидат юридичних наук, докторант
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Ця стаття спрямована на дослідження застосування позовної давності під час регулювання нестандартних правових ситуацій. Визначено порядок обчислення давнісного перебігу за додатковими вимогами. Встановлено коло охоронно-правових вимог, які можуть кваліфікуватися як додаткові. Приділена увага належному регулюванню солідарних та часткових позовних вимог в частині їхнього задоволення. Розглянута проблематика припинення позовної давності за наявності конкретних обставин об'єктивного і суб'єктивного характеру.

Ета стаття направлена на исследование особенностей применения исковой давности при регулировании нестандартных правовых ситуаций. Определен порядок исчисления давностного течения по дополнительным требованиям. Установлен круг охранительно-правовых требований, которые могут квалифицироваться как дополнительные. Уделено внимание должному регулированию солидарных и частичных исковых требований в части их погашения. Рассмотрена проблематика прекращения исковой давности при наличии конкретных обстоятельств объективного и субъективного характера.

This work is aimed at studying the characteristics of the use of limitation in the regulation of non-standard legal situations. The procedure for calculating the prescriptive flow of additional requirements. A circle of protective legal requirements has been established that may qualify as additional. Attention is paid to the proper regulation of joint and partial claims in part of their redemption. The problems of termination of limitation in the presence of specific circumstances of an objective and subjective nature are considered.

Ключові слова: припинення давності, додаткові вимоги, солідарні вимоги.

Постановка проблеми. Порухення суб'єктивного права як подія може відбутися настільки давно, що строк, який збіг від часу її вчинення, не може не впливати на зміст відносин учасників. З цих міркувань виправданість існування давнісних строків для захисту права заперечень не викликає, задоволення позовних вимог є доцільним з точки зору логіки побудови майнових взаємин. В літературі уже зверталася увага на різноманітність законодавчих способів обчислення перебігу позовної давності [1, с. 30]. Навіть найбільш загальні правила стосовно встановлення початкового терміну давності, визначення правових підстав та обрахування тривалості її зупинення чи переривання, викладені в главі 19 ЦКУ, не формулюють єдиного правового інструментарію. Власне, закон добре враховує лише загальні ситуації під час їхнього юридичного опосередкування. Між тим, він не завжди детально регламентує усі конкретні правовідносини, які виникають у суспільстві під час реалізації охоронного права носія порушеного матеріального права на судовий його захист шляхом застосування державного примусу. Отже, задоволення окремих вимог регулюється на рівні винятків із загальних правил, встановлених законодавством, напрацьованої судової практики, які своєю чергою ґрунтуються на доктринальних розробках, здійснюваних науковцями у даній царині.

Скажімо, позовний строк зазвичай починається після того, як було порушене суб'єктивне право кредитора. Коли позивач доведе, що на час такого порушення він не знав і не міг знати про нього, суд визначає початковий термін перебігу від дня, коли особа змогла довідатися про порушення права. Якщо кредитор знає про порушення свого права, але не має і не може мати відомостей про особу, яка його порушила, давнісний перебіг починається від дня отримання таких відомостей. Отже, визначальними є моменти, коли право особи було порушене, та коли носій суб'єктивного права про це дізнався. Таким чином, встановлення початкового терміну позовної давності має істотне значення під час розгляду справ юрисдикційними органами, неправильний підхід до цього питання може призвести до невиправданої відмови у захисті права, тоді як тривалість позовного домагання ще не скінчилась.

Однією з типових помилок суду під час обчислення позовної давності є приурочення її початкового моменту до певного юридичного факту, який за своєю сутністю не породжує права на позов, оскільки не є порушенням суб'єктивного права. До прикладу, у результаті розлучення один з подружжя переїхав на постійне проживання в іншу місцевість, залишивши речі у своїй бувшій квартирі. Коли ж через певний час він захотів їх забрати, інша особа почала цьому протидіяти, зокрема, посилаючись на пропуск позовної давності. Однак у такому разі відмова в позові з посиланням на пропуск позовної давності буде неправомірною, оскільки обчислення судом давнісного строку від часу розлучення протирічить як сенсу законодавства, так і юридичній природі самого відношення. Давність починає перебіг від порушення права, але таке порушення в нашому випадку відбулося лише після відмови на прохання позивача про видачу його речей, до того воно не існувало, оскільки саме по собі розлучення не впливає на майнові права подружжя. Отже, право на позов виникне лише після фактичного порушення речового права та припиниться у його носія лише через три роки після правопорушення. Саме такої позиції притримується наразі і національне законодавство (ст. 72 Сімейного кодексу України), і судочинство [2].

За приписами закону у певних випадках давнісний строк може починатися від моменту порушення права, незалежно від того, міг чи не міг про нього дізнатися уповноважений; від моменту настання умов, що дозволяють особі здійснити своє право на судовий захист (припинення насильства); від терміну вчинення дій (регрес) тощо. Добре це чи погано? Взагалі такі винятки є нормальним явищем і відповідають правилам, які традиційно склалися у вітчизняному та зарубіжному законодавстві. Проте іноді конструкція вказаних нестандартних відносин не виправдано ускладнена, не завжди відповідає сутності регульованих відносин та взагалі унеможлиблює їх практичне судове застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням регулювання охоронно-правових відносин, що складаються в сфері судового захисту порушеного права, та своєчасності реалізації матеріального права особи на позов присвячені роботи таких вчених, як В.В. Луць, Б.Б. Черепашін, К.Ю. Лебедева, А.М. Ерделевський, В.І. Цікало, І.А. Фаршатов, О. Святогор та інші. Однак поза межами їхніх досліджень залишилися актуальні проблеми правового регулювання перебігів давнісних строків у деяких конкретних ситуаціях, зокрема, таких, що стосуються визначення тривалості та підстав закінчення позовної давності за вимогами із додаткових зобов'язань, регресних, солідарних тощо. Науковий аналіз юридичної природи задоволення позовних вимог саме за такими специфічними відносинами є **метою** нашої статті.

Виклад основного матеріалу. Пропуск управлінням суб'єктом без поважних причин встановленого законом давнісного часу для пред'явлення позовного домагання, безумовно, позбавляє його можливості примусової реалізації в судовому порядку свого охоронного права. Водночас вплив позовної давності не може кваліфікуватися як цивільно-правова санкція, як це іноді зазначалося в літературі [3, с. 320], оскільки нездійснення особою свого права далєбі не є правопорушенням. Саме тому неможливе застосування в такому разі негативних наслідків, котрі матимуть місце під час порушення чужого суб'єктивного права. Однак позаяк закінчення позовної давності ніяк не впливає на факт існування охоронно-правової вимоги та кореспондуючого їй обов'язку боржника, носія порушеного права може отримати задоволення своєї вимоги шляхом добровільного виконання останнім зобов'язання після впливу позовної давності.

Але при цьому важливо усвідомити, що оскільки обґрунтованість та обсяг даної вимоги не були предметом судового дослідження, вони не є абсолютно визначеними. Таким чином, боржник під час виконання зобов'язання після впливу давнісного строку позбавляється можливості вимагати повернення виконаного тільки з підстави, що боргова вимога знаходилася поза межами позовної давності. Якщо ж він вимагає повернення виконаного з інших підстав, право на таку вимогу підлягає захисту. Наприклад, боржник виконав зобов'язання, позовна давність щодо якого уже сплила, але після виконання він встановив, що воно було здійснене безпідставно і такого обов'язку у виконавця не було через, скажімо, відсутність правонаступництва за даним зобов'язанням. Щодо факту безпідставного виконання зобов'язання, встановленого судом, то в такому разі виконавець обґрунтовує вимогу про повернення виконаного не тим, що він сплатив борг, який знаходиться за межами позовної давності, а тим, що він фактично не є боржником за даним зобов'язанням. В цьому випадку вимога про повернення виконаного має розглядатися судом, а строк давності за таким позовом починає свій перебіг від дня, коли особа дізналася про порушення свого права, тобто з моменту, коли вона усвідомила факт безпідставності проведеного виконання.

Чинне законодавство надає окремого статусу так званім додатковим вимогам. Щоправда, правотворець у цьому питанні досить лаконічний, він лише вказує, що зі впливом позовної давності до основної вимоги вважається, що позовна давність сплила і до додаткової вимоги (стягнення неустойки, накладення стягнення на заставлене майно тощо) (ст. 266 ЦКУ). Позаяк перелік додаткових вимог у законі не вичерпний, для правильного застосування припису закону про закінчення

позовної давності щодо додаткових вимог із впливом давності за основними вимогами необхідно визначитися із поняттям «додаткових вимог». Бо на практиці під час вирішення цього питання спостерігається постійна плутанина, а судові правозастосування часто змінює свою позицію. Як видно, закон містить лише дві конкретні додаткові вимоги: судове накладення стягнення на заставлене майно та стягнення неустойки. Обидві з вказаних додаткових вимог за своєю сутністю є способами забезпечення виконання зобов'язань. Але крім вказаних, способами забезпечення виконання зобов'язання є також порука, застава, гарантія. Отже, чи означає це, що вимоги щодо реалізації інших способів забезпечення теж охоплюються зазначеним правилом щодо строку їх задоволення? В літературі вказана інша думка. Зокрема, пропонується кваліфікувати банківську гарантію як правочин, самостійний стосовно основного зобов'язання [4, с. 56], що, звісно, тягне незастосування до цих відносин правил статті 266 ЦКУ. Думається, що таке припущення є цілком слушним і для інших договірних забезпечувальних зобов'язань, особливо якщо врахувати положення статей 553, 560 та 572 ЦКУ, що переконливо підтверджують самостійний характер подібних зобов'язань. Те ж можна сказати і про проценти, які підлягають сплаті за договорами позики та кредиту. Вони мають відмінну від неустойки правову природу, відтак строки існування вимог про їх стягнення не можуть регулюватися з урахуванням правил ст. 266 Цивільного кодексу.

Не є додатковими щодо основних в розумінні правила статті 266 ЦКУ і регресні вимоги. Хоча виникнення останніх і зумовлене існуванням перших, спеціальна норма встановлює момент такого виникнення: за регресними вимогами позовна давність починається від дня виконання основного зобов'язання. Отже, регресні вимоги не можна кваліфікувати як додаткові, це самостійне право особи, що виникає із виконаного нею обов'язку, саме виникнення якого було спричинене неналежними діями іншого суб'єкта. З урахуванням викладеного вище досить широкий суддівський розсуд під час визначення тих чи інших позовних вимог як додаткових і застосування до них наслідків, встановлених ст. 266 ЦКУ, слід вважати неправильним. В цьому питанні слід як взірець використовувати міжнародний акт – Конвенцію про позовну давність у міжнародній купівлі-продажу, за приписом ст. 27 якої із впливом позовної давності за основним боргом вважається таким, що вплив, строк давності за зобов'язанням щодо сплати процентів [5]. Як бачимо, цей документ суттєво обмежує розсуд в коментованій сфері.

Існуюча невизначеність стосовно суб'єктного складу позивачів із додатковими вимогами та щодо змісту самих вимог призводить до окремих колізій під час вирішення конкретних питань в практичній площині. Оскільки тривалість існування додаткового домагання пов'язана зі строком основної вимоги, переривання чи зупинення останнього має значення для обчислення кінцевого терміну додаткової вимоги. Водночас має право на життя ситуація, коли боржник вчиняє дії щодо визнання основного боргу, проте він цього не робить стосовно додаткового обов'язку. Така дія перериває давність за основними вимогами, а для додаткових, не перериваючи їх давність, має лише те значення, що визначає кінцевий строк існування основного домагання. Отже, додаткова позовна вимога може скінчитися до закінчення строку існування основної, або, якщо її кінцевий термін перевищує час існування основної вимоги (в тому числі з урахуванням переривання тощо), вважатиметься такою, що скінчилася на момент впливу останнього. Натомість у іншій ситуації, коли частковим виконанням визнається борг за додатковими вимогами (сплачується частина неустойки), а давність за вимогами щодо основного боргу не переривається, певною мірою втрачається той юридичний сенс, який закладався законодавцем до ч. 1 ст. 264 ЦКУ.

Пропущена з поважних причин позовна давність має бути відновленою правозастосовним органом. Та суттєвим є інше питання: чи відновлюється позовна давність за додатковими вимогами в разі відновлення давності за основною вимогою? Для відповіді на це питання необхідно проаналізувати законодавчо затверджені процедури щодо відновлення давності за певними вимогами та встановити, як вони впливають на можливість захисту права за іншими вимогами. Норма частини 5 статті 267 ЦКУ вказує на необхідність судового захисту будь-якого порушеного права за умови поважного пропуску позовної давності. З цього слідує, що суд повинен з'ясувати причини пропуску давнісного строку за всіма вимогами управненої особи та у разі визнання причин пропуску позовної давності поважними здійснити повноваження щодо захисту цивільного права. Таким чином, відновлення давності за додатковими вимогами відбувається не автоматично після відновлення давнісного строку за основною вимогою, а лише після прийняття судом відповідного рішення стосовно саме цього строку давності. Якщо ж поважна обставина вплинула взагалі на можливість кредитора звернутися до суду, то цілком справедливо, що відновлення позовної давності за основними вимогами означає такий же наслідок для додаткових. Тому, коли суд за поважності причин пропуску давнісного строку захищає, скажімо, право на отримання простроченого грошового платежу, він має також стягнути і пеню за невиконання даного обов'язку (звісно, якщо вона передбачена, і якщо така вимога оформлена позовним домаганням).

Досить часто стосовно вимог, які є додатковими до вимог за основним зобов'язанням, встановлені скорочені давнісні строки. Скажімо, позовна давність стосовно стягнення з боржника неустойки

становить один рік. Стосовно кожної окремої вимоги кредитора відбувається самостійний перебіг давнісного строку. Часто відповідно до умов договору початок перебігу позовної давності щодо вимог за основним зобов'язанням не співпадає з початком такого перебігу за додатковими вимогами. Наприклад, угодою сторін може передбачатися нарахування пені через п'ятнадцять днів після настання терміну виконання зобов'язання. Отже, порядок виконання кожного із зобов'язань боржника є самостійним (автономним) процесом, не пов'язаним з реалізацією інших зобов'язальних відносин сторін.

Як бачимо, навіть такі класичні додаткові вимоги, як стягнення неустойки, у темпоральному та сутнісному вимірі мають самостійні властивості порівняно з основними, не кажучи вже про вимоги, що виникли із забезпечувальних договорів. Тому слід погодитися з твердженням, що законодавчий припис про припинення позовної давності за додатковими вимогами після спливу позовного строку за основними – це відступ від засад суворої юридичної логіки, оскільки часто додаткові вимоги виникають після головних і повинні мати свій власний перебіг [6, с. 13–14]. Пояснити таку законодавчу конструкцію можна хіба що бажанням законодавця стимулювати кредитора до своєчасного здійснення свого охоронного права. Але, на наше переконання, правовий механізм, запроваджений ст. 266 ЦКУ, виглядає нелогічно, бо фактично призводить до наслідків, які б настали у разі припинення регулятивного зобов'язання виконанням, а не погашення давністю охоронного. До речі, наприклад, німецьке законодавство не тільки не припиняє давнісний строк за додатковими вимогами у разі погашення давністю основних вимог, а навіть дозволяє нове цивільно-правове забезпечення (укладання договорів застави, поруки, про неустойку тощо) виконання за давності основних зобов'язань. Отже, після спливу позовної давності за основними вимогами буде належним не лише добровільне виконання обов'язку, а й примусове його забезпечення. В нинішніх національних реаліях варто було б відмовитися від невиправдано широкого тлумачення поняття додаткових вимог та поширювати на значне коло відносин коментоване правило. Маємо обмежитися лише тими вимогами, які прямо вказані в законі як додаткові.

На рівні наукових концепцій з огляду на нормативну неврегульованість сьогодні вирішуються і окремі питання дієвості давнісного правового інституту під час регулювання задоволення спільних вимог. Вони виникають із зобов'язань, у яких на боці боржника виступає декілька осіб. Такі зобов'язання можуть бути частковими або солідарними. За частковими зобов'язаннями кожен із боржників повинен виконати зобов'язання в певній частині. Виконання такої частини зобов'язання припиняє обов'язок боржника, а зобов'язальні правовідносини його з кредитором припиняються. Відповідно, припиняється позовна давність щодо вимог кредитора до даного боржника, не зважаючи на те, що обов'язки інших боржників можуть залишатися невиконаними. Позовна давність за даних відносин обчислюється окремо стосовно кожного боржника.

У випадках, встановлених договором або законом, зокрема, у разі неподільності предмета зобов'язання (ст. 541 ЦК), виникає солідарність учасників правовідношення. За солідарності боржників кредитор має право вимагати виконання обов'язку частково або в повному обсязі як від усіх боржників разом, так і від будь-кого з них окремо. При цьому солідарні боржники залишаються зобов'язаними до тих пір, поки їх загальний обов'язок не буде виконаний повністю. З наведеного слідує, що виконання солідарним боржником відповідної частини обов'язку не тягне припинення його зобов'язання перед кредитором, навіть якщо останній пред'явив вимоги солідарним боржникам у певній частці кожному. Солідарне зобов'язання це єдине цілісне правовідношення, отже, його виконання стосується змісту всього зобов'язання. Часткове виконання його одним із боржників, як і будь-яке визнання боргу, тягне переривання позовної давності за вимогами до інших солідарних боржників, незалежно від того, бажали вони виконувати чи визнавати дане зобов'язання чи ні. При цьому залишається право кожного із солідарних боржників на оспорування зобов'язання [7, с. 46]. Таким чином, правовий аналіз відповідних норм законодавства дає змогу зробити висновок про те, що позовна давність за зобов'язаннями, де солідарними є боржники, закінчується обов'язково одночасно для всіх солідарних учасників або припиненням в повному обсязі солідарного зобов'язання, або спливом давнісного строку.

Іноді припинення позовної давності за одними вимогами може потягти початок нового перебігу. Так, виконання в повному обсязі обов'язку одним з солідарних боржників призводить до виникнення у нього регресного права на позов до співборжників та до початку позовного строку за даними вимогами. Така ж картина характерна у разі новації: давність за вимогами з попереднього зобов'язання припиняється, натомість починається її перебіг за вимогами з нового (якщо звичайно сторони не відстрочили час його виконання). В такому разі новий давнісний строк почнеться від моменту порушення – невиконання у погоджений строк нового обов'язку).

Однак подібні наслідки настають не тільки під час виконання зобов'язання, а й у разі його зарахування, прощення боргу тощо, в тому числі під час припинення незалежно від волі контрагентів: у зв'язку з неможливістю виконання, смертю фізичної особи тощо. Цілком логічно, коли перебіг позовної давності відбувається стосовно можливості захисту саме порушеного права. З припинен-

ням порушення не може бути і такого перебігу. Іноді обчислення позовної давності може залежати від того, існує чи ні у боржника можливість та бажання задовольнити саме ті вимоги кредитора, які забезпечені позовом. Часто вже після неналежного виконання зобов'язання і виникнення у кредитора права на судовий захист, але до його реалізації сторони укладають певні угоди щодо заміни зобов'язання, строків і способів виконання.

Що ж відбувається з позовною давністю за первісним зобов'язанням, яке вважається припиненим? На жаль, законодавство України не містить чіткого визначення щодо її подальшої долі після припинення зобов'язання. Очевидно, слід вважати її такою, що припинилася, оскільки відсутнє первинне порушення, котре припинилося разом з зобов'язанням. Ми обрали одну з найбільш типових правових конфігурацій, тим простіше буде встановити беззаперечність загального правила: позовна давність за вимогами, що становлять зміст зобов'язання, припиняється з припиненням зобов'язання. При цьому слід пам'ятати, що позовна давність регулює тривалість охоронного зобов'язання, тому йдеться про припинення позовного домагання. Власне, способи припинення такого права ті ж, що й для регулятивного, вони охоплюються положеннями глави 50 ЦКУ.

Диспозицією описаного правила охоплюється також припинення давнісного строку за умови повторюваності порушення. Іноді буває так, що протиправне діяння особи триває певний період, а потім припиняється. Проте через деякий час порушення відновлюється у тому ж вигляді, що й раніше. Скажімо, право особи на користування власним гаражем порушене іншими особами, які перед в'їзном воротами розмістили тимчасову торгівельну споруду. Від моменту порушення права власника починається перебіг позовної давності за вимогами, що становлять зміст негативного позову. Після припинення порушення (у нашому випадку – знесення споруди) відпадає необхідність примусового захисту права. Але вона знову з'явиться після відновлення порушення у тому ж вигляді. Що в такому разі відбувається з позовною давністю? В науковій літературі виказано припущення, що із закінченням порушення матеріального права відбувається переривання позовної давності [8, с. 193]. З цим категорично не можна погодитися. Якщо позовна давність переривається, відразу починається її новий перебіг. Але такий перебіг не може відбуватися за відсутності порушення права. З іншого боку, давнісний строк не можна вважати зупиненим. Не кажучи про те, що такої підстави для зупинення давності закон не містить, важливо також, що зупинення здійснюється до моменту, який рано чи пізно, але все одно настане. Наступне ж порушення права, про яке йдеться в нашому випадку, може і не настати. Саме тому слід вважати, що після припинення кожного порушення матеріального права позовна давність за вимогами, що витікають з такого зобов'язання, припиняється. Наступне порушення буде самостійним і жодним чином не пов'язаним з попереднім, отже, стосовно захисту права виникає нове охоронне правовідношення, відповідно, починається і новий перебіг давнісного строку. Однак слід додатково зазначити, що наведені міркування стосуються лише негативної вимоги, давність же за домаганням, скажімо, про відшкодування нанесеної шкоди не піддається такому впливу.

Викладені міркування стосовно припинення позовної давності із припиненням зобов'язання стосуються також і випадків скасування зобов'язання. Якщо суд чи інший орган в межах своєї компетенції визнає зобов'язання незаконним воно скасовується з моменту його виникнення (якщо зобов'язання виникло неправомірно) або з моменту втрати ним чинності. В будь-якому разі зобов'язання перестає існувати на майбутнє, і порушення цивільного права кредитора таким чином відсутнє. Отже, і перебіг строку для захисту вказаного права не відбувається. Різниця полягає лише в тому, що за визнання зобов'язального правовідношення недійсним права та обов'язки за ним вважаються таким, що не існували з самого початку. За скасування ж такого правовідношення на майбутнє, визнанні його нечинним з певної дати відповідні зобов'язання припиняються саме з вказаного терміну.

Інший варіант недійсності правочину – його нікчемність. Встановлення судом під час розгляду будь-якого спору, що правочин, на який сторони посилаються в обґрунтування чи заперечення позовних вимог, є нікчемним, матиме ті ж наслідки, що і визнання оспорюваного зарахування недійсним: сторони повернуться до попереднього стану і саме з урахуванням його диспозиції буде прийматися рішення щодо предмету спору. Наприклад, один з контрагентів пред'явив до зарахування на підставі ст. 203 ГКУ вимоги, за якими спливла позовна давність. Встановити цю обставину можна лише в суді, коли правозастосовний орган дослідить питання про початковий момент перебігу (коли кредитор за цією вимогою дізнався чи мав дізнатися про порушення), обставини, що, можливо, зупиняли чи переривали давнісний перебіг. Якщо суд встановить, що позовна давність дійсно спливла, він повинен кваліфікувати правочин щодо зарахування даних вимог як нікчемний і не враховувати його під час вирішення спору. В той же час, в порядку реституції для сторін буде продовжуватися зобов'язання, за яким існуватиме право вимоги боргу (хай і простроченого), позаяк сплив давності не припиняє саме охоронне зобов'язання.

З викладеного можемо зробити певні **висновки**. Необмежене в часі право особи на судовий захист у разі правопорушення призводить до істотної невизначеності, як щодо змісту правового статусу кредитора і боржника, так і стосовно процесуальних можливостей юрисдикційного державного

органу здійснити такий захист. Такий підхід суперечить суспільному інтересу. Водночас загальні правила застосування та обчислення позовної давності мають певну специфіку з урахуванням особливостей конкретного випадку. При цьому неприпустимим є занадто широкий судовий розсуд під час оформлення цих відносин. Зокрема, має враховуватися самостійність вимог із договірних відносин під час кваліфікації їх як додаткових. Також необхідно враховувати запропоновані напрацювання під час судової аргументації задоволення солідарних і часткових вимог та під час фіксації закінчення давнісного перебігу.

Література:

1. Рясенцев В.А. Применение судами сроков исковой давности. *Социалистическая законность*. 1950. № 4. С. 25–31.
2. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 22 лютого 2017 року у справі № 6-17цс17. URL: <https://oda.court.gov.ua/sud1590/pravovipoziciivsu/6-17cs17>.
3. Мейер Д.И., Русское гражданское право. Чтения, изданные по запискам слушателей: С приложением биографий и портретов Д.И. Мейера и А.И. Вицына и 3-х указателей. 10-е изд., испр. и доп. / Под ред.: Вицын А.И.; испр. и доп.: Гольмстен А.Х. Петроград : Н.К. Мартынов, 1915. 715 с.
4. Розенберг М.Г. Исковая давность в международном коммерческом обороте: практика применения. Москва : Статут, 1999. 144 с.
5. Конвенція про позовну давність у міжнародній купівлі-продажу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_002.
6. Попов Б.В. Исковая давность. Текст и комментарий к ст.ст. 44–51 Гражданского кодекса РСФСР. Москва : Право и жизнь, 1926. 32 с.
7. Фролов Ю., Фролова Г. Некоторые проблемы применения сроков исковой давности, их отличие от иных сроков в гражданском праве. *Підприємництво, господарство і право*. 2001. № 10. С. 45–47.
8. Новицкий И.Б. Сделки. Исковая давность. Москва : Госюриздат, 1954. 247 с.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ІНФОРМАЦІЇ З ОБМЕЖЕНИМ ДОСТУПОМ

Коц Д. В.,

аспірант

Національної академії Служби безпеки України,

начальник юридичного сектору

Інституту спеціального зв'язку та захисту інформації

Національного технічного університету

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті проаналізовано законодавче та доктринальне розуміння інформації з обмеженим доступом. Запропоновано авторське розуміння поняття «інформації з обмеженим доступом». Визначені прогалини у національному законодавстві України з питань правової визначеності інформації з обмеженим доступом.

В статье проанализировано законодательное и доктринальное понимание информации с ограниченным доступом. Предложено авторское понимание понятия «информация с ограниченным доступом». Определены пробелы в национальном законодательстве Украины по вопросам, касающимся правовой определённости информации с ограниченным доступом.

The article analyzes the legislative and doctrinal understanding of information with limited access. Author's understanding of the concept of "information with limited access" is offered. The gaps in the national legislation of Ukraine on the legal definition of information with limited access are identified.

Ключові слова: інформація з обмеженим доступом, конфіденційна інформація, секретна інформація, захист інформації, теоретико-правові засади.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток сучасного інформаційного простору визначає необхідність створення правових підвалин інформаційної політики держави. Актуальні загрози інформаційній безпеці потребують визначення інноваційних підходів до формування системи захисту інформації та розвитку інформаційного простору.

В умовах тотальної інформатизації суспільства важливу роль відіграють питання захисту інформації, особливо – інформації з обмеженим доступом, насамперед через недопущення її спотворення, порушення цілісності, неправомірного використання тощо.

Поняття інформації з обмеженим доступом у вітчизняній інформаційній доктрині залишається не розробленим на достатньому рівні. Існування різних поглядів на одне й те ж саме поняття та одночасно нормативна невизначеність ускладнюють правозастосовну функцію, призводять до відмінності правових підходів до вирішення однакових завдань.

Теоретичним надбанням наукового дослідження стали праці вчених, які ґрунтовно вивчали питання правових режимів інформації (зокрема, інформації з обмеженим доступом), правового регулювання захисту інформації, зокрема: Б.А. Кормича, В.А. Ліпкана, Р.А. Калюжного, О.В. Олійника, В.Ю. Баскакова, І.С. Чижа, М.Я. Швеця, М.О. Шиліна, І.В. Арістової, О.О. Кулініча, А.Б. Стоцького, А.І. Марущака, М.І. Дімчогло, М.П. Стрельбицького, В.М. Панченко, А.М. Гуза та інших учених. Незважаючи на достатню кількість праць, присвячених праву на доступ до інформації з обмеженим доступом, найбільш дискусійними є ті, що спрямовані на формування понятійного апарату, що й визначає актуальність цієї статті.

Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 26.05.2015 № 287, визначає одним із основних напрямів державної політики національної безпеки України – реформування системи охорони державної таємниці та іншої інформації з обмеженим доступом [1].

Необхідність реформування системи захисту інформації з обмеженим доступом породжує неминучість новітнього розуміння поняття «інформація з обмеженим доступом» як на рівні законодавства, так на рівні досліджень науковців.

Мета статті – аналіз теоретико-правових засад інформації з обмеженим доступом для розуміння поняття «інформація з обмеженим доступом» та визначення прогалів у законодавстві з питань правової визначеності інформації з обмеженим доступом.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з загального значення слова «засада» – вихідне, головне положення, принцип; основа світогляду, правило поведінки [2, с. 419], можемо зрозуміти, що правові засади інформації з обмеженим доступом закладено у Основному законі України.

1. Правова основа інформації з обмеженим доступом

Правовою основою інформації з обмеженим доступом є статті 17, 31, 32, 34, 50, 92 Конституції України, які закладають підвалини у розуміння того, доступ до якої інформації може обмежуватися, яка інформація є винятково відкритою, і які напрями державного регулювання в інформаційній сфері потребують регулювання на рівні закону [3].

Стаття 20 Закону України «Про інформацію» від 02.10.1992 № 2657-XII (далі – Закон № 2657-XII) класифікує інформацію за порядком доступу до неї та поділяє її на відкриту інформацію та інформацію з обмеженим доступом.

На рівні закону уявлення про інформацію з обмеженим доступом наведене у статті 21 Закону № 2657-XII. Вказана норма визначає інформацію з обмеженим доступом як конфіденційну, таємну та службову інформацію [4]. Наведена стаття не дає класичного визначення досліджуваному поняттю, а лише наводить підвидову класифікацію одного з видів інформації.

Для детального аналізу нормативного регулювання інформації з обмеженим доступом, на наш погляд, необхідно проаналізувати визначення поняття «інформація» та окремих підвидів інформації з обмеженим доступом, а саме: «конфіденційна інформація», «таємна інформація», «службова інформація».

Визначення «інформація» формально закріплене в статті 1 Закону № 2657-XII, яка під інформацією розуміє будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді.

Конфіденційною є інформація про фізичну особу, а також інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень [5]. Існує ще одне законодавче визначення терміну «конфіденційна інформація», проте наведено воно в контексті спеціального закону і винятково для відмежування статистичної інформації, яку відносять до інформації з обмеженим доступом [6].

У розумінні Закону України «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 № 2939-VI таємна інформація – інформація, доступ до якої обмежується відповідно до частини другої статті 6 цього Закону, розголошення якої може завдати шкоди особі, суспільству і державі. Таємною визнається інформація, яка містить державну, професійну, банківську таємницю, таємницю досудового розслідування та іншу передбачену законом таємницю [5].

Класичне визначення службової інформації в законодавчих актах не наводиться, проте розуміння того, яку інформацію може бути віднесено до службової, означене. Так, до службової може бути віднесена інформація, що міститься в документах суб'єктів владних повноважень, які становлять внутрішньовідомчу службову кореспонденцію, доповідні записки, рекомендації, якщо вони пов'язані з розробкою напряму діяльності установи або здійсненням контрольних, наглядових функцій органами державної влади, процесом прийняття рішень і передують публічному обговоренню та/або прийняттю рішень, а також зібрана в процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, яку не віднесено до державної таємниці [5].

Аналізуючи наведені визначення, є можливим зробити висновок, що інформація з обмеженим доступом повинна мати всі ознаки інформації в її законодавчому визначенні з урахуванням класифікуючих ознак, які мають її складники (таємна, конфіденційна та службова інформація).

До таких класифікуючих ознак слід віднести:

- 1) ознаки конфіденційної інформації:
 - ідентифікує фізичну особу,
 - доступ до неї обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єкта владних повноважень,
 - поширення відбувається винятково за згодою фізичної або юридичної особи;
- 2) ознаки таємної інформації:
 - розголошення може завдати шкоди особі, суспільству і державі;
 - обмеження доступу здійснюється винятково в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя,
 - шкода від оприлюднення переважає суспільний інтерес в її отриманні,

3) ознаки службової інформації:

- міститься в документах суб'єктів владних повноважень, які становлять внутрішню службову кореспонденцію, пов'язану з розробкою напрямку діяльності установи або здійсненням контрольних, наглядових функцій органами державної влади, процесом прийняття рішень і передують публічному обговоренню та/або прийняттю рішень;
- зібрана в процесі оперативно-розшукової, контррозвідальної діяльності, у сфері оборони країни, яку не віднесено до державної таємниці.

Тобто нормативно визначити поняття інформації з обмеженим доступом можливо застосувавши метод синтезу, поєднавши у такому понятті утворені в результаті аналізу складники, попередньо усунувши їх повторення (дублювання), провівши внутрішнє узгодження.

2. Теоретична основа інформації з обмеженим доступом

Наукова думка, враховуючи наявне правове регулювання суспільних правовідносин певної сфери, рухається уперед, знаходячи нові прогалини в існуючих нормах права, ставлячи нові завдання і досягаючи очікуваних та непередбачуваних результатів.

У науковій сфері існують доктринальні визначення досліджуваного нами поняття, проте, як зазначають В. Ліпкан і Л. Капінус, вони практично відсутні навіть у спеціалізованих працях, предметом яких є безпосередньо інформація з обмеженим доступом [7, с. 46].

Наведемо деякі з них. Інформацію з обмеженим доступом складають відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді, доступ до яких обмежено відповідно до законодавства України її власником або добросовісним користувачем (суб'єктом владних повноважень, фізичною або юридичною особою) у зв'язку з її особливою цінністю для них на законних підставах [8, с. 49]. Таке визначення відповідає дійсності, адже особливість інформації полягає в тому, що вона певною мірою не залежить від матеріального носія, на якому формалізована [9, с. 11]. У наведеному визначенні не охоплено відомості та/або дані, які може запам'ятовувати людина і відтворювати їх за певних обставин певним суб'єктам інформаційних правовідносин. Звичайно, людська пам'ять не вписується в звичне уявлення про матеріальний носій інформації, проте криміналісти вважають, що саме вона містить ідеальні сліди відображення.

На думку А.І. Марущака, інформація з обмеженим доступом – це відомості конфіденційного або таємного характеру, правовий статус яких передбачений законодавством України і доступ до яких правомірно обмежений власником таких відомостей [10]. На наш погляд, таке визначення було актуальним на період його формулювання (до набрання чинності новою редакцією Закону № 2657-XII) і науковці, аналізуючи поняття «інформація з обмеженим доступом», не оминають цього автора. У такому визначенні зміст інформації виражено через термін «відомості», незважаючи на дані, які також охоплюються поняттям «інформація».

Науковцями застосовуються різні терміни: «інформація», «відомості», «дані», «знання». Такий неоднаковий підхід до використання термінів ускладнює розуміння одного і того ж поняття. За таких умов виникає потреба формулювання одного поняття та закріплення його на рівні єдиного консолідованого інформаційного акту законодавства.

Зведення такого консолідованого законодавчого акту просувають представники наукової школи В.А. Ліпкана. Зокрема, М.І. Дімчогло має позицію про необхідність в такому законодавчому акті вираження консолідованого зв'язку зі специфікою та багатоаспектністю цих об'єктів (інформація, її види, доступ до інформації, режими доступу до інформації, інформація з обмеженим доступом, конфіденційна інформація, державна таємниця, банківська таємниця, персональні дані, персональна інформація (інформація про особу)). При цьому має застосовуватися практика консолідації законодавства, що була застосована в Законі України «Про інформацію» на постатейному рівні [11, с. 14].

Далі наукові підходи до визначення конфіденційної інформації. Конфіденційна інформація – це інформація винятково приватних суб'єктів, яка може бути дуже різноманітною. Основними її ознаками є те, що вона не є загальновідомою, а відома лише певному приватному суб'єкту(-ам), і він на власний розсуд вирішує, як і коли її поширювати чи обмежувати доступ до неї. До конфіденційної інформації може належати як інформація про її володільця (наприклад, персональні дані), так і інша інформація, що потрапила у володіння приватного суб'єкта (ноу-хау, відомості про якусь непублічну подію, властивості природних об'єктів, місце їх перебування тощо) [12].

Науковці конфіденційною інформацією вважають: таємницю приватного життя, професійну таємницю, службову таємницю, таємницю слідства і судочинства, комерційну таємницю [13, с. 15]. Таке різноманіття поглядів підтверджує ґрунтовність нашого твердження щодо відсутності однакового підходу до розуміння інформації з обмеженим доступом. В. Ліпкан і Л. Капінус дійшли висновку, що під конфіденційною інформацією слід розуміти насамперед інформацію про фізичну особу, яка не підлягає розголошенню, та доступ до неї є обмеженим самою фізичною чи юридичною особою (яка на законних підставах володіє такою інформацією), а її поширення можливе лише за їхнім бажанням відповідно до передбачених ними ж умов. Здійснення цих прав може бути обмежене зако-

ном [7, с. 48]. Таке визначення актуальне тільки для інформації про особу та інформації, доступ до якої обмежено фізичною чи юридичною особою, але ця інформація в контексті визначення є інформацією про фізичну особу. Інформація про особливості виробничого процесу, корисні моделі та інша подібна інформація, яка перебуває у власності юридичної особи і доступ до якої обмежено юридичною особою, з контексту визначення випадають.

Під службовою інформацією як різновидом інформації з обмеженим доступом вітчизняні юристи розуміють інформацію, яку призначено для виконання посадових обов'язків та зібрано у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, яку не віднесено до державної таємниці.

Водночас колектив авторів посібника «Службова інформація: порядок віднесення та доступу» пропонує механізм віднесення публічної інформації до службової та пропонує проводити таке віднесення обґрунтовано залежно від таких критеріїв:

1) якому саме з інтересів загрожує надання розголошення інформації (наприклад, інтересам національної безпеки, територіальної цілісності);

2) в чому саме буде полягати шкода в разі розголошення цієї інформації;

3) чому шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільний інтерес в її отриманні [14, с. 13].

Отже, є необхідність установлення на рівні закону чітко визначеного механізму (порядку) віднесення інформації до службової, оскільки досі питання обмеження обігу такої інформації фактично віднесено до відома міністерств і відомств. Означене підтверджується нормою частини третьої статті 21 Закону № 2657-XII, яка визначає, що порядок віднесення інформації до таємної або службової, а також порядок доступу до неї регулюються законом [4]. Наразі закону, який би регулював правовідносини, пов'язані з віднесенням інформації до службової та порядком доступу до неї, не існує, а окремі положення Закону України «Про доступ до публічної інформації», які визначають доступ до публічної інформації з обмеженим доступом та заборону віднесення певної інформації до службової, не можуть повною мірою виконати завдань, окреслених частиною третьою статті 21 Закону № 2657-XII. Наведене підтверджує необхідність прийняття спеціального акту законодавства з питань службової інформації.

Таємною визнається інформація, яка містить державну, професійну, банківську таємницю, таємницю досудового розслідування та іншу передбачену законом таємницю.

Таємна інформація – будь-яка інформація з обмеженим доступом, що має ознаки державної таємниці [9, с. 11]. Проаналізувавши ці визначення, ми дійшли висновку, що останнє є обмеженим, оскільки, наприклад, банківська або професійна таємниця можуть мати приватний характер. Тому у визначенні таємної інформації не слід зупинятися лише на державній.

Таємна інформація є як найбільш описаною в законодавстві, так і найменш врегульованою. Такого висновку можливо дійти з огляду на те, що лише такі види таємної інформації, як державна та банківська таємниці, є найбільш визначеними на рівні законодавчих та підзаконних актів. Одночасно лікарська таємниця, таємниця усиновлення (удочеріння), адвокатська таємниця, таємниця вчинення нотаріальних дій, таємниця голосування, таємниця листування, професійні та інші визначені законами таємниці не є достатньо врегульованими на рівні закону. Зокрема, багато питань виникає щодо порядку віднесення та доступу до таких видів таємної інформації.

Кожному з видів інформації з обмеженим доступом має бути присвячено окремий закон із додатком у вигляді вичерпного переліку інформації такого виду [15, с. 8].

3. Розуміння автором інформації з обмеженим доступом

Досліджуючи наведені підходи до розуміння інформації з обмеженим доступом та її видів, ми дійшли висновку, що інформація з обмеженим доступом, у широкому розумінні (авторське розуміння) – відомості та/або дані, збережені на матеріальних носіях, відображені в електронному вигляді, які є в законному володінні юридичної особи, фізичної особи, суб'єкта владних повноважень, доступ до яких обмежено таким володільцем відповідно до закону в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав конкретної фізичної особи, інших людей, юридичних осіб, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя, та містяться в документах суб'єктів владних повноважень, одночасно становлячи внутрішньовідому службову кореспонденцію, пов'язану з розробкою прямої діяльності таких суб'єктів або здійсненням ними контрольних, наглядових функцій, процесом прийняття рішень, а також ті, що зібрані в процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, шкода від розголошення яких може бути спричинена особі, суспільству і державі, та переважатиме суспільний інтерес в їх отриманні.

Проте таке визначення є дуже нагромадженим і важким для розуміння, тому наведемо більш оптимізоване авторське визначення: інформація з обмеженим доступом – відомості та/або дані,

збережені на матеріальних носіях, відображені в електронному вигляді, які є в законному володінні фізичної особи, юридичної особи або держави і які в установленому законом порядку віднесено до таємної, службової або конфіденційної інформації.

Висновки. Проведений нами аналіз законодавчих норм та доктринальних розумінь питань інформації з обмеженим доступом дозволив дійти певних висновків. Зокрема, ми сформулювали власне розуміння та власне визначення інформації з обмеженим доступом:

Інформація з обмеженим доступом – відомості та/або дані, збережені на матеріальних носіях, відображені в електронному вигляді, які є в законному володінні фізичної особи, юридичної особи або держави і які в установленому законом порядку віднесено до таємної, службової або конфіденційної інформації.

Питання вдосконалення правового регулювання суспільних правовідносин, що виникають з приводу обмеження доступу до інформації, є актуальними. Це пов'язано із конкретними прогалинами у нормах національного права. Для кожного виду інформації порядок віднесення та режим доступу має визначатися окремим спеціальним законом або розділом одного консолідованого законодавчого акту.

Законодавчі визначення складників інформації з обмеженим доступом (або відсутність таких) залишають багато суперечностей, дослідити та розв'язати які в межах однієї статті неможливо. Тому перспективним напрямом дослідження вважаємо визначеність підстав і способів обмеження доступу до інформації, зрозумілість і виваженість класифікації інформації з обмеженим доступом.

Література:

1. Стратегія національної безпеки України : Указ Президента України від 26.05.2015 № 287/2015, Верховна Рада України : законодавство. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / 250000. Ірпінь : Перун, 2005. – VIII, голов. ред. В. Т. Бусел, 1728 с.
3. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30, ст. 141.
4. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1992. № 48, ст. 650.
5. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2011. № 32, ст. 314.
6. Про державну статистику : Закон України від 23.02.2006 № 3475-IV. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2006. № 30, ст. 258.
7. Ліпкан В. А, Капінус Л. І. Доступ до інформації з обмеженим доступом: Проблеми вироблення уніфікованих дефініцій. Науково-практичний юридичний журнал «Публічне право» Київ, 2013. № 4. С 45–53.
8. Баскаков В. Ю. Інформація з обмеженим доступом: поняття та ознаки. Актуальні проблеми державотворення (Імперативи розвитку юридичної та безпекової науки ; № 9): матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, 28 черв. 2011 р. Київ, 2011. – С. 47–49.
9. Баскаков В. Ю. Адміністративно-правовий режим інформації з обмеженим доступом : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2012. 24 с.
10. Марущак А. І. Слова свободи та інформація з обмеженим доступом: співвідношення понять. Наукове фахове видання «Бюлетень міністерства юстиції України». Київ, 2005. № 6. С. 44–49.
11. Дімчогло М. І. Консолідація інформаційного законодавства України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2012. 18 с.
12. Золотар О. О. Обмеження доступу до інформації: інформаційно-правовий аспект. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/iblsd/2012_1/_private/13zooala.pdf.
13. Кормич Б. А. Організаційно-правові основи політики інформаційної безпеки України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2004. 31 с.
14. Службова інформація: порядок віднесення та доступу. Практичний посібник ; за ред. Д. М. Слизьконіс. Київ : Центр політичних студій та аналітики, 2014. 76 с.
15. Серьогін В. О. Конституційний принцип гласності у діяльності органів державної влади України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 1999. 18 с.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ КРИТЕРІЇВ РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТІ ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛОК В УКРАЇНІ ТА ОКРЕМИХ КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Піфко О. О.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства

юридичного факультету

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Стаття присвячена порівняльному дослідженню правового регулювання репрезентативності професійних спілок в Україні та окремих країнах Європейського Союзу. Аналізуються особливості законодавчого закріплення критеріїв репрезентативності професійних спілок в Україні, Польщі, Латвії, Болгарії, Словаччині та Словенії. Зазначається, що критерії репрезентативності професійних спілок, які містяться в законодавстві України, не суперечать положенням міжнародних нормативно-правових актів. Також констатується, що в окремих країнах Європейського Союзу встановлюються більш жорсткі законодавчі вимоги до таких критеріїв, ніж в Україні.

Статья посвящена сравнительному исследованию правового регулирования репрезентативности профсоюзов в Украине и отдельных странах Европейского Союза. Анализируются особенности законодательного закрепления критериев репрезентативности профсоюзов в Украине, Польше, Латвии, Болгарии, Словакии и Словении. Отмечается, что критерии репрезентативности профсоюзов, которые содержатся в законодательстве Украины, не противоречат положениям международных нормативно-правовых актов. Также констатируется, что в отдельных странах Европейского Союза устанавливаются более жесткие законодательные требования к таким критериям, чем в Украине.

The article is a comparative study of the legislative regulation of the criteria for the representativeness of trade unions in Ukraine and some EU member countries. It explores the peculiarities of the establishment of the criteria for the representativeness of trade unions in the legislation in Ukraine, Poland, Latvia, Bulgaria, Slovakia and Slovenia. It emphasizes that the criteria for the representativeness of trade unions that are enshrined in the Ukrainian legislation do not contradict the provisions of the international regulations. It also states that some EU member countries have stricter legislative requirements for such criteria than in Ukraine.

Ключові слова: професійні спілки, статус професійних спілок, діяльність професійних спілок, свобода професійних спілок, репрезентативність, соціальний діалог.

Постановка проблеми. Професійні спілки (далі – профспілки) відіграють важливу роль у всіх сучасних демократичних державах Європи. Масовість професійних спілок робить їх одним з ключових елементів громадянського суспільства, саме від їх активності та дієвості значною мірою залежить ефективність громадянського суспільства у відповідній державі. Через участь у соціальному діалозі профспілки, зокрема, реалізують своє повноваження щодо участі у розробленні та здійсненні державної політики у галузях трудових відносин, оплати праці, охорони праці, соціального захисту. Водночас як законодавство України, так і законодавство ряду країн – членів Європейського Союзу (далі – ЄС) встановлює відповідні вимоги (критерії репрезентативності), яким повинні відповідати профспілки для участі у соціальному діалозі на відповідному рівні. Задекларований та закріплений в тексті Конституції України [1] європейський та євроатлантичний курс України актуалізує вивчення досвіду країн – членів ЄС щодо правового регулювання діяльності професійних спілок, що своєю чергою дозволить виробити конкретні позиції щодо удосконалення вітчизняного законодавства у цій сфері і його приведення до стандартів ЄС.

Метою статті є дослідження особливостей законодавчого регулювання критеріїв репрезентативності професійних спілок в Україні та окремих країнах ЄС.

Стан дослідження. В Україні окремі аспекти правового регулювання репрезентативності профспілок досліджувалися такими вченими, як В.В. Волинець, В.Л. Костюк, Д.В. Наумов, Д.В. Приміч, В.В. Соломінчук, М.В. Сорочишин, Г.І. Чанишева, Ю.М. Щотова тощо.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Закону України «Про соціальний діалог в Україні» [2] соціальний діалог – це процес визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень сторонами соціального діалогу, які представляють інтереси працівників, роботодавців та органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, з питань формування та реалізації державної соціальної та економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин. Одним з принципів соціального діалогу проголошується репрезентативність сторін та їх представників. Критерії репрезентативності та оцінка таких критеріїв визначаються у статтях 5–7 названого Закону України. Зокрема, загальними критеріями репрезентативності для суб'єктів профспілкової сторони є: їх легалізація та відповідний статус; загальна чисельність їх членів; галузева та територіальна розгалуженість.

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про соціальний діалог в Україні», на національному рівні для участі у колективних переговорах з укладення генеральної угоди, для делегування представників до Національної тристоронньої соціально-економічної ради, до органів управління фондами загальнообов'язкового державного соціального страхування та інших тристоронніх органів соціального діалогу, участі у міжнародних заходах репрезентативними є об'єднання профспілок, які:

- легалізовані (зареєстровані) відповідно до закону;
- є всеукраїнськими об'єднаннями профспілок, що налічують не менш як сто п'ятдесят тисяч членів;

– мають у своєму складі профспілки, їх організації у більшості адміністративно-територіальних одиниць України, а також не менш як три всеукраїнські профспілки.

На галузевому рівні репрезентативними визначаються профспілки та їх об'єднання, які:

- належним чином легалізовані;
- є всеукраїнськими профспілками, членами яких є не менш як три відсотки працівників, зайнятих у відповідній галузі.

На територіальному рівні репрезентативними визначаються профспілки та їх об'єднання, котрі:

- легалізовані;
- є обласними, місцевими профспілками, їх організаціями та об'єднаннями, створеними за територіальною ознакою, членами яких є не менше двох відсотків зайнятого населення у відповідній адміністративно-територіальній одиниці.

На локальному рівні репрезентативною є сторона працівників, суб'єктами якої є первинні профспілкові організації, а в разі їх відсутності – вільно обрані представники (представник) працівників. Оцінка та підтвердження репрезентативності профспілок здійснюється Національною службою посередництва і примирення та її відділеннями один раз на п'ять років. Порядок оцінки відповідності критеріям репрезентативності та підтвердження репрезентативності суб'єктів сторін профспілок та організацій роботодавців затверджений Наказом Національної служби посередництва і примирення [3].

У вітчизняній науці такі законодавчі положення щодо репрезентативності профспілок сприймаються неоднозначно. Окремі дослідники стверджують, що такі законодавчі вимоги до репрезентативності профспілок порушують конституційний принцип рівності профспілок та суперечать міжнародним нормативно-правовим актам. Так, на думку Ю.М. Щотової, «введення критеріїв репрезентативності профспілок в Україні для їх участі у колективних переговорах з укладення колективних договорів і угод, тристоронніх або двосторонніх органах та у міжнародних заходах порушує правило рівності прав профспілок та їх об'єднань, принцип свободи асоціації працівників для захисту і представництва їх прав та інтересів» [4, с. 20]. Також Ю.М. Щотова зазначає, що введення критеріїв репрезентативності суперечить положенням Конвенції Міжнародної організації праці «Про свободу асоціації та захист права на організацію» [5] та Конвенції Міжнародної організації праці «Про застосування принципів права на організацію і на ведення колективних переговорів» [6], отже, встановивши критерії репрезентативності профспілок, Україна не виконує взяті на себе зобов'язання по ратифікованих Конвенціях [7, с. 312–313].

Варто зазначити, що свого часу суб'єкт права на конституційне подання – п'ятдесят народних депутатів України – зверталися до Конституційного Суду України з клопотанням визнати такими, що не відповідають Конституції України, окремі положення Закону України «Про соціальний діалог в Україні», відповідно до яких встановлено критерії репрезентативності для профспілок, їх організацій та їх об'єднань. На думку авторів клопотання, встановлені форми здійснення соціального діалогу позбавляють профспілки рівних прав на участь у колективних переговорах з метою укладення колективних договорів і угод у тристоронніх або двосторонніх органах соціального діалогу та міжнародних заходах. Також у клопотанні вказувалося, що за визнання Національної служби посередництва та примирення органом, що має проводити оцінку репрезентативності, Верховна Рада України вийшла

за межі своїх повноважень. Проте Конституційний Суд України відмовив у відкритті конституційного провадження [8].

Натомість Д.В. Приміч дотримується цілковито протилежної позиції і вказує, що встановлення критеріїв репрезентативності повністю відповідає міжнародним стандартам та являє собою сукупність вимог, виконання яких дозволяє стороні брати участь у колективних переговорах з укладення колективних договорів або делегувати своїх представників до національних тристоронніх органів, що базуються на принципах рівності, об'єктивності та неупередженості [9, с. 205]. Схожого висновку доходить і Г.І. Чанишева, зазначаючи, що «Перелік основних принципів соціального діалогу, закріплений у ст. 3 Закону, в цілому відповідає міжнародним стандартам» [10, с. 101].

Ми долучаємося до позиції, що запровадження в національному законодавстві України критеріїв репрезентативності профспілок не суперечить вимогам Міжнародної організації праці. Хоча Міжнародна організація праці в своїх актах і не встановлює які-небудь вимоги до критеріїв репрезентативності, проте в ст. 1 Конвенції № 144 «Про тристоронні консультації для сприяння застосуванню міжнародних трудових норм» [11] йдеться про «представницькі організації», під якими розуміються найбільш представницькі організації роботодавців і працівників, наділені правом на свободу об'єднання. Тобто Міжнародною організацією праці цілковито допускається встановлення національним законодавством відповідної держави вимог щодо репрезентативності профспілок. Можна погодитися з думкою Ю.С. Даниліної, що критерії репрезентативності не можна вважати дискримінаційними, оскільки Міжнародна організація праці, закріплюючи в своїх конвенціях право свободи профспілок, не гарантує їм особливого ставлення з боку держави [12, с. 363]. До того ж Закон України «Про соціальний діалог в Україні» передбачає, що профспілки та їх об'єднання, які не відповідають критеріям репрезентативності, за рішенням своїх виборних органів можуть надавати повноваження репрезентативним організаціям та об'єднанням відповідного рівня для представлення своїх інтересів або вносити на розгляд відповідних органів соціального діалогу свої пропозиції, котрі є обов'язковими для розгляду під час формування узгодженої позиції та прийняття рішень.

Розглянемо особливості законодавчого регулювання репрезентативності профспілок у законодавстві окремих країн ЄС. Насамперед зазначимо, що в різних державах ЄС критерії репрезентативності регулюються різними законодавчими актами: в Польщі Законом «Про Раду з соціального діалогу та інші інституції соціального діалогу» [13], в Словаччині Законом «Про тристоронні консультації на національному рівні та внесення змін до деяких законів» [14], в Латвії безпосередньо Законом «Про професійні спілки» [15], в Болгарії Трудовим кодексом [16] тощо.

Цікавим в цьому аспекті є досвід Словенії, де прийнятий спеціальний Закон «Про репрезентативність професійних спілок» [17]. Цей закон складається з двох розділів. У першому розділі визначаються завдання профспілок та порядок набуття ними статусу юридичної особи, а другий розділ присвячений безпосередньо питанням встановлення та оцінки критеріїв репрезентативності профспілок. Так, відповідно до ст. 6 цього закону представницькими є профспілки, які:

- є демократичними;
- легально і безперервно функціонують щонайменше останні шість місяців;
- незалежні від державних органів і роботодавців;
- фінансуються переважно за рахунок членських внесків та інших власних ресурсів;
- мають певну кількість членів (наявність відповідної кількості членів доводиться профспілкою на підставі підписаних заяв про приєднання до її членів).

На національному рівні представницькими визначаються федерації або конфедерації профспілок, які об'єднують профспілки з різних сфер діяльності або професій і в яких об'єднано принаймні десять відсотків працівників певної галузі або професії. Представницький статус відповідної профспілки підтверджується рішенням Міністра праці Словенії, яке підлягає публікуванню в Офіційному бюлетені Республіки Словенія. Зазначимо, що такий критерій репрезентативності профспілок, як вимога до джерел фінансування профспілок, є нетиповим для більшості країн ЄС.

В Болгарії критерії репрезентативності профспілок встановлюються Трудовим кодексом [16]. Відповідно до ст. 34 названого кодексу на національному рівні представницькими визнаються профспілкові організації, які відповідають таким вимогам:

- об'єднують не менше п'ятдесяти тисяч членів;
- охоплюють працівників у більше ніж 1/4 видів економічної діяльності або мають у своєму складі не менше п'ятдесяти профспілкових організацій і не менше п'яти членів у кожному з видів економічної діяльності;
- мають свої представництва у більше ніж 1/4 муніципалітетів країни;
- мають статус юридичної особи не менше трьох років до моменту подання заяви про підтвердження репрезентативності.

Також Трудовим кодексом Болгарії окремо окреслюються принципи встановлення та оцінки критеріїв репрезентативності:

- рівність для всіх у оцінці критеріїв репрезентативності;
- прозорість процедури встановлення наявності критеріїв репрезентативності;
- забезпечення достовірності інформації, що стосується репрезентативності;
- взаємний контроль під час визначення наявності репрезентативних критеріїв.

Рішення про відповідність вимогам репрезентативності профспілок на національному рівні приймається Радою міністрів Болгарії. Таке рішення визнає профспілку представницькою на національному рівні строком на чотири роки і приймається Радою міністрів Болгарії протягом двох місяців з моменту отримання заяви від зацікавленої організації. Відмова у визнанні профспілки представницькою має бути належним чином обґрунтованою і може бути оскарженою в адміністративному суді відповідно до Адміністративного процесуального кодексу Болгарії [18].

У Словаччині та Польщі законодавство закріплює менше критеріїв репрезентативності профспілок. Так, відповідно до Закону Словаччини «Про тристоронні консультації на національному рівні та внесення змін до деяких законів» [14] представницькі профспілки обирають сім членів Економічної та соціальної ради Словацької Республіки. § 3 названого закону визначає, що представницьким профспілковим об'єднанням є профспілкове об'єднання, яке об'єднує щонайменше сто тисяч працівників у декількох секторах національної економіки. Економічна та соціальна рада Словацької Республіки складається з двадцяти одного члена (семи представників, призначених Урядом, семи представників, призначених представницькими об'єднаннями роботодавців, та семи представників, призначених представницькими профспілковими об'єднаннями). Кількість членів Ради, що представляють репрезентативні асоціації роботодавців, визначається пропорційно кількості зайнятих працівників, а кількість членів, що представляють представницькі асоціації профспілок, визначається пропорційно до числа асоційованих членів профспілки.

Ст. 23 Закону Польщі «Про Раду з соціального діалогу та інші інституції соціального діалогу» [13] декларує, що інтереси працівників у Раді з соціального діалогу представляють репрезентативні профспілки. Репрезентативними визнаються національні профспілки, національні федерації профспілок та національні конфедерації профспілок, які відповідають таким критеріям:

- об'єднують понад триста тисяч членів;
- діють в суб'єктах національної економіки, основна діяльність яких охоплює більш ніж половину видів економічної діяльності.

Репрезентативні профспілки та репрезентативні організації роботодавців мають однакову кількість представників у Раді з соціального діалогу, а кількість представників уряду визначається Прем'єр-міністром. Також у роботі Ради з соціального діалогу з правом дорадчого голосу беруть участь представники Президента Польщі, Голови Національного банку Польщі та Голови Центрального статистичного управління. Рішення про відповідність профспілок критеріям репрезентативності приймає Варшавський окружний суд протягом тридцяти днів з моменту подання відповідної заяви у порядку, передбаченому Цивільним процесуальним кодексом Польщі [19]. Критерії репрезентативності профспілок підлягають підтвердженню Варшавським окружним судом кожні чотири роки.

Зазначимо, що в Польщі науковці також ведуть активні дискусії щодо відповідності законодавчого встановлення вимог репрезентативності закріпленому в Конституції Польщі [20] принципу рівності профспілок, конвенціям Міжнародної організації праці, доцільності впровадження більш м'яких критеріїв репрезентативності тощо [21; 22; 23; 24]. Більшість польських вчених так чи інакше погоджуються з думкою, що встановлення таких критеріїв репрезентативності не суперечить конституції та міжнародним нормативно-правовим актам. Зокрема, зазначається, що умови, встановлені для представницьких організацій на національному рівні, є обґрунтованими, оскільки профспілки, пов'язані з великими структурами і з декількома компаніями, інтегрують інтереси різних груп працівників, включаючи слабкі професійні групи, які не можуть ефективно захищати свої інтереси через незалежні дії [24, с. 252]. Зауважимо, що питання про конституційність вимог до репрезентативності профспілок розглядалося Конституційним Трибуналом Польщі. Зокрема, Конституційний Трибунал Польщі з цього приводу відзначив, що якщо законодавець розрізняє організації, що характеризуються спільною суттєвою ознакою, то він відступає від принципу рівності. Проте такий відступ є прийнятним, якщо при цьому законодавцем виконано ряд умов. На думку Конституційного суду, запровадження принципу репрезентативності зумовлюється досягненням таких суспільно значимих цілей, як ефективність переговорів, що ведуться до укладання угод, необхідність збалансувати інтереси всієї галузі економіки, врахування інтересів всіх груп працівників (тих, які підпадають під дію колективного договору, тих, які є членами профспілок, а також тих, хто користується негативною профспілковою свободою). За результатом розгляду справи, Конституційний Трибунал Польщі дійшов висновку, що запровадження критеріїв репрезентативності не порушує прав на участь у колективному договорі, право брати участь у переговорах щодо укладання колективного договору та не обмежує свободу профспілок [25].

Законодавче регулювання репрезентативності профспілок у Латвії має суттєві особливості. Так, відповідно до ст. 17 Закону Латвії «Про професійні спілки» [15] представники профспілок у Наці-

ональній раді тристороннього співробітництва та її підкомітетах висуваються асоціацією профспілок, яка об'єднує найбільшу кількість працівників у країні. П. 1 статуту Національної ради з тристоронньої співпраці [26] визначає, що Національна рада тристоронньої співпраці формується на основі паритету представниками, призначеними Кабінетом Міністрів Латвії, Конфедерацією роботодавців Латвії та Конфедерацією вільних профспілок Латвії. Основним завданням Національної ради тристоронньої співпраці є забезпечення та сприяння співпраці уряду, організацій роботодавців та представників працівників (профспілок) на національному рівні з метою забезпечення узгоджених проблем соціально-економічного розвитку для всього суспільства та національних інтересів шляхом розробки та реалізації стратегії, програм та нормативних актів з соціально-економічних питань, які б гарантували соціальну стабільність та підвищення рівня добробуту в країні і підвищували б відповідальність соціальних партнерів за прийняті рішення та їх виконання. Як бачимо, в Латвії встановлюється тільки один критерій репрезентативності профспілок – об'єднання найбільшої кількості працівників. За такого законодавчого підходу умовам репрезентативності може відповідати тільки одна профспілка (об'єднання профспілок).

Окремі латвійські вчені, коментуючи таке законодавче положення, пояснюють, що вести конструктивний діалог з усіма профспілками одночасно складно, тому простіше і ефективніше вести діалог з однією міжгалузевою профспілкою, яка забезпечує єдиний погляд багатьох працівників і має відповідні можливості та компетентність [27]. Отже, як показує аналіз законодавства, яке регламентує критерії репрезентативності профспілок в окремих країнах – членах ЄС, чинні нині в Україні критерії репрезентативності профспілок є доволі поміркованими. Так, якщо порівнювати такі критерії в Україні і Словаччині, то в Україні кількість членів представницької профспілки встановлюється тільки на п'ятдесят тисяч членів більше ніж в Словаччині, і це з огляду на те, що кількість населення в Словаччині є у вісім разів меншою, ніж в Україні. В Польщі ж за майже однакової з Україною кількості населення критерій чисельності представницької профспілки більший у два рази.

Висновки. Запровадження в законодавстві України критеріїв репрезентативності профспілок не суперечить вимогам міжнародних нормативно-правових актів, зокрема, конвенціям Міжнародної організації праці. Положення законодавства щодо репрезентативності профспілок в окремих країнах ЄС суттєво різняться. Така, різниця стосується як безпосередньо самих критеріїв репрезентативності профспілок, так і процедури підтвердження репрезентативності профспілок та системи органів, які здійснюють таке підтвердження. Найбільш поширеними критеріями репрезентативності профспілок є наявність визначеної законом мінімальної кількості членів представницької профспілки та наявність її представництв у відповідній кількості адміністративно-територіальних одиниць. Хоча в багатьох країнах встановлюються додаткові критерії репрезентативності, зокрема, вимоги до джерел фінансування профспілки, вимоги до мінімального терміну функціонування профспілки в статусі легальної організації тощо. Проведений аналіз законодавства окремих країн – членів ЄС дозволяє констатувати, що в ряді цих країн встановлюються більш жорсткі законодавчі вимоги до таких критеріїв репрезентативності профспілок, ніж в Україні.

Література:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Про соціальний діалог в Україні : Закон України від 23 грудня 2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-17>.
3. Про затвердження Порядку оцінки відповідності критеріям репрезентативності та підтвердження репрезентативності суб'єктів сторін профспілок та організацій роботодавців : Наказ Національної служби посередництва і примирення від 21 липня 2011 р. № 73. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/en/v0073299-11>.
4. Щотова Ю.М. Правовий механізм реалізації функцій профспілок як суб'єктів трудового права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. юрид. наук : спец. 12.00.05 «трудове право; право соціального забезпечення». Київ, 2013. 35 с.
5. Конвенція Міжнародної організації праці Про свободу асоціації та захист права на організацію від 9 липня 1948 р. № 87. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_125.
6. Конвенція Міжнародної організації праці Про застосування принципів права на організацію і на ведення колективних переговорів від 1 липня 1949 р. № 98. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_004.
7. Щотова Ю.М. Правовий механізм реалізації функцій профспілок як суб'єктів трудового права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2013. 418 с.

8. Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статей 5, 6, 7, 8, 9, 10 Закону України «Про соціальний діалог в Україні» ВІД 27 грудня 2011 р. № 67-у/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v067u710-11>
9. Приміч Д.В. Критерії репрезентативності для сторін колективних переговорів з укладення колективних договорів, угод. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2014. № 8. С. 202–205.
10. Чанишева Г.І. Основні принципи соціального діалогу у сфері праці. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2014. № 1. С. 100–106.
11. Тристоронні консультації для сприяння застосуванню міжнародних трудових норм : Конвенція Міжнародної організації праці від 21 червня 1976 р. № 144. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_175.
12. Даниліна Ю.С. Особливості визначення критеріїв репрезентативності для суб'єктів профспілкової сторони та сторони роботодавців в Україні. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2013. Т. 26. № 2–1. Ч. 1. С. 359–365.
13. Ustawa z dnia 24 lipca 2015 r. o Radzie Dialogu Społecznego i innych instytucjach dialogu społecznego. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20150001240>.
14. Zákon o trojstranných konzultáciách na celoštátnej úrovni a o zmene a doplnení niektorých zákonov (zákon o tripartite) z 9. februára 2007. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2007-103>.
15. Arodbiedrību likums pieņemts 2014. gada 6. martā. URL: <https://likumi.lv/doc.php?id=265207>.
16. Кодекс на труда в сила от 01.01.1987 г. URL: <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/1594373121>.
17. Zakon o reprezentativnosti sindikatov (ZRSin). URL: <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO262>.
18. Административнопроцесуален кодекс в сила от 12.07.2006 г. URL: <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2135521015>.
19. Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19640430296>.
20. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsSevlet?id=WDU19970780483>.
21. Goździewicz G. Podstawowe zasady zbiorowego prawa pracy. Zbiorowe prawo pracy w społecznej gospodarce rynkowej : praca zbiorowa / pod red. Grzegorza Goździewicza. Toruń : Tow. Nauk. Organizacji i Kierownictwa. Dom Organizatora, 2000. S. 35–86.
22. Hajn Z. Status prawny organizacji pracodawców. Warszawa : Beck, 1999. 278 s.
23. Samek-Skwara K. Zakładowa organizacja związkowa jako strona zakładowego układu zbiorowego pracy. *Roczniki Administracji i Prawa*. 20123. №. 13. S. 299–319.
24. Unterschütz J. Reprezentatywność związków zawodowych a zasada równego traktowania partnerów społecznych. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. 2015. № 2. S. 247–255.
25. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 23 października 2001 r. sygn. akt K. 22/2001. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20011251378>.
26. Nacionālās trīspusējās sadarbības padomes nolikums pieņemts 1998. gada 30. oktobrī. URL: <https://likumi.lv/doc.php?id=50778>.
27. Mickeviča N., Rācenājs K. Arodbiedrību likums ar komentāriem. Rīga, 2015. URL: http://at.gov.lv/files/uploads/files/7_Resursi/Rokasgramatas/Arodbiedribu%20likums%20ar%20komentariem%20_internetam.pdf.

ЯКІСНІ ПОКАЗНИКИ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЗА 2017–2018 рр.

Хаврук В. О.,

*асистент кафедри технічної експлуатації автомобілів та автосервісу
Національного транспортного університету*

Стаття присвячена кримінологічному аналізу якісних показників злочинності в Україні за період 2017–2018 рр. Основна увага приділяється таким якісним показникам злочинності, як структура, характер та географія.

Структура злочинності як комплексний якісний показник аналізується за трьома групами показників, які становлять кримінально-правову, соціально-демографічну та кримінологічну структури.

На основі якісної характеристики дається оцінка динаміки злочинності в Україні за 2017–2018 рр.

Статья посвящена криминологическому анализу качественных показателей преступности в Украине за период 2017–2018 гг. Основное внимание уделяется таким качественным показателям преступности, как структура, характер и география.

Структура преступности как комплексный качественный показатель анализируется по трем группам показателей, составляющих уголовно-правовую, социально-демографическую и криминологическую структуры.

На основе качественной характеристики дается оценка динамики преступности в Украине за 2017–2018 гг.

The article is devoted to criminological analysis of qualitative indicators of crime in Ukraine for the period 2017–2018. The main attention is paid to such qualitative indicators of crime as: structure, character and geography of crime.

The structure of crime, as a comprehensive quality indicator, is analyzed in three groups of indicators, which are criminal-law, socio-demographic and criminological structures.

On the basis of qualitative characteristics, an estimation of the dynamics of crime in Ukraine for 2017–2018 is given.

Ключові слова: географія, злочин, кримінальне правопорушення, структура, характер, якісний показник.

Постановка проблеми. Злочинність є негативним соціальним явищем. Але незважаючи на тривалий історичний період розвитку суспільства і удосконалення державного управління сферами суспільного життя, підвищення «якості життя» не призводить до значного зниження рівня злочинності. В такому контексті цілком справедливо стверджувати про злочинність як постійно наявне соціальне явище, яке притаманне будь-якому державному устрою та суспільству. Цілком справедливо виникає проблема характеристики злочинності – виявлення особливостей злочинності, вчинення певних видів злочинів окремими особами.

Постановка проблеми. Аналіз стану злочинності в Україні здійснюється правоохоронними органами з використанням статистичної інформації про кількість кримінальних правопорушень за певний період часу (місяць, квартал, рік). Але провівши порівняння лише кількості злочинів за аналогічні попередні і поточні періоди, не вдається отримати більш деталізовану об'єктивну інформацію про криміногенну ситуацію в країні, а тому використання таких якісних показників злочинності, як структура, характер та географія злочинності, набуває особливо важливого значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оцінка злочинності з використанням якісних показників є одним із основних завдань кримінології. Загальну характеристику якісних показників злочинності здійснили такі вчені, як В.В. Голіна, Б.М. Головін, О.М. Джужа, В.М. Дрьомін, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, С.М. Іншаков, В.М. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнєцова, В.В. Лунєєв, Г.М. Мінковський та інші. І хоча між кількісними і якісними показниками злочинності є прямий зв'язок, і деякі кримінологи, наприклад В.В. Голіна [1, с. 56–62], не здійснюють їх чіткого розмежування, а вказують на «кількісно-якісне вимірювання злочинності», але все ж таки більшість вчених [2, с. 65–66; 3, с. 35–44;

4, с. 61–62; 5, с. 109–115] виділяють дві групи показників злочинності: кількісні (рівень злочинності, рівень судимості, ціна злочинності, коефіцієнти та динаміка злочинності) і якісні (структура, характер та географія злочинності). Підтримуючи даний підхід щодо поділу показників злочинності та зважаючи на мінливий характер злочинності, що є наслідком соціально-економічних процесів, доцільно провести додаткове дослідження якісних показників та сформулювати відповідні висновки щодо криміногенної ситуації в Україні.

Мета статті – на основі статистичних даних злочинності в Україні за 2017–2018 рр. здійснити аналіз якісних показників злочинності, виявити основні тенденції – динаміку якісних змін злочинності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Якісні показники злочинності характеризують внутрішні особливості цього явища, закономірності її розвитку. Основним якісним комплексним показником є структура злочинності. Є досить багато визначень поняття «структура злочинності», наприклад: «...це групування злочинів і осіб, які їх вчинили, за певними їх якісними ознаками для установлення найбільш характерних рис із метою подальшого виявлення і вивчення взаємозв'язків між структурними підрозділами» [1, с. 58]; «...це внутрішня, притаманна їй ознака, що розкриває її будову, окремі складові частини в загальній їх сукупності за визначений відрізок часу та на визначеній території» [2, с. 68]; це якісний показник, сутність якого полягає в описі співвідношення між групами і видами злочинів, вчинених різними категоріями правопорушників [4, с. 62].

О.М. Джужа, підтримуючи думку Н.Ф. Кузнецової [6, с. 29], для аналізу структури злочинності вказує на використання таких показників [2, с. 68–69]:

- співвідношення видів злочинів за їхньою класифікацією, поданою в Особливій частині КК;
- питома вага найпоширеніших злочинів;
- співвідношення видів злочинів за домінантною мотиваційною спрямованістю (насильницькі, корисливі, корисливо-насильницькі та необережні);
- питома вага злочинності неповнолітніх;
- питома вага групової злочинності, а всередині її – організованої;
- питома вага рецидиву;
- «географія» злочинності, тобто розподіл її за регіонами й типами населених пунктів;
- питома вага злочинів, пов'язаних з незаконним обігом зброї;
- питома вага злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків;
- «вуличні» злочини;
- транснаціональні злочини.

Отже, структура злочинності як комплексний показник включає значну кількість показників, за якими здійснюється аналіз злочинності, а тому доцільно всю сукупність показників згрупувати, у зв'язку з чим деякі автори наводять і відповідне визначення поняття «структура злочинності» – «... це якісна характеристика, що характеризує її внутрішню будову як співвідношення між групами (видами) злочинів, які можна аналізувати за кримінально-правовими, соціально-демографічними або кримінологічними критеріями» [3, с. 42]. Інші науковці також поділяють структуру злочинності на три групи показників і безпосередньо вживають терміни «кримінально-правова структура», «соціально-демографічна структура», «кримінологічна структура» [4, с. 63], а В.В. Голіна вживає терміни «кримінально-правові», «кримінологічні» і «соціально-демографічні» ознаки структури злочинності [1, с. 58]. І все ж таки, узагальнюючи підходи кримінологів до розуміння структури злочинності, необхідно констатувати той факт, що визначення даного поняття зводяться до безпосереднього розкриття його сутності як комплексного якісного показника, а саме відображення будови злочинності. Отже, структура злочинності обмежена часовими і просторовими рамками (в межах певної держави) і включає сукупність показників (ознак), за якими здійснюється її поділ на кримінально-правову, соціально-демографічну, кримінологічну.

Структура злочинності є якісною характеристикою, яка включає показники, які являють собою питому вагу (частку) окремих груп або видів злочинів відносно їх загальної кількості [1, с. 58; 3, с. 43; 5, с. 114], тобто визначаються через відсоткове співвідношення [2, с. 66; 3, с. 44]:

$$ПВ = \frac{З_{в.}}{З_{заг.}} \times 100\%, \quad (1)$$

де $З_{в.}$ – кількість злочинів певного виду; $З_{заг.}$ – загальна кількість зареєстрованих злочинів.

В основу кримінально-правової структури покладені такі ознаки, що характеризують злочини [3, с. 44]:

- ступінь тяжкості – всі вчинені злочини згідно з КК України можна поділити на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі;
- спрямованість – види злочинів за їх класифікацією, передбаченою в Особливій частині КК України (проти основ національної безпеки, проти життя та здоров'я особи, проти волі, честі та гідності особи, проти власності, у сфері господарської діяльності тощо);
- форма вини – всі злочини поділяють на умисні та необережні;

– домінуюча мотиваційна спрямованість – насильницькі, корисливі, корисливо-насильницькі, хуліганські, релігійні відносини і т. д.

Використовуючи статистичні дані (табл. 1) [7] щодо кількості облікованих кримінальних правопорушень в Україні за ступенем тяжкості в 2017–2018 рр., можна з'ясувати, що:

– кількість злочинів невеликої тяжкості дещо зменшилась – з 106 827 до 106 768, але при цьому їх частка збільшилась з 20,39% до 21,91%;

Таблиця 1

**Кількість облікованих кримінальних правопорушень в Україні
за ступенем тяжкості в 2017–2018 рр. [7]**

Кримінальні правопорушення	Обліковані кримінальні правопорушення (кількість виявлених злочинів)				Відсоток (%) збіль- шення (+) або змен- шення (–) в 2018 р. відносно 2017 р.
	2017		2018		
	кількість	відсоток (%)	кількість	відсоток (%)	
Всього кримінальних правопорушень	523911	100	487133	100	–7,019895
Всього особливо тяж- ких і тяжких злочинів	214660	40,972608	183677	37,70572	–14,4335228
особливо тяжких злочинів	16586	3,165805	15691	3,221092	–5,396117
тяжких злочинів	198074	37,806803	167986	34,484627	–15,190282
злочинів середньої тяжкості	202424	38,637097	196688	40,376653	–2,833656
злочинів невеликої тяжкості	106827	20,390295	106768	21,917628	–0,055229

– кількість злочинів середньої тяжкості зменшилась з 202 424 до 196 688, але їх частка збільшилась з 38,64% до 40,38%;

– кількість тяжких злочинів зменшилась з 198 074 до 167 986 – на 15,19%;

– кількість особливо тяжких злочинів зменшилась з 16 586 до 15 691 – на 5,4%;

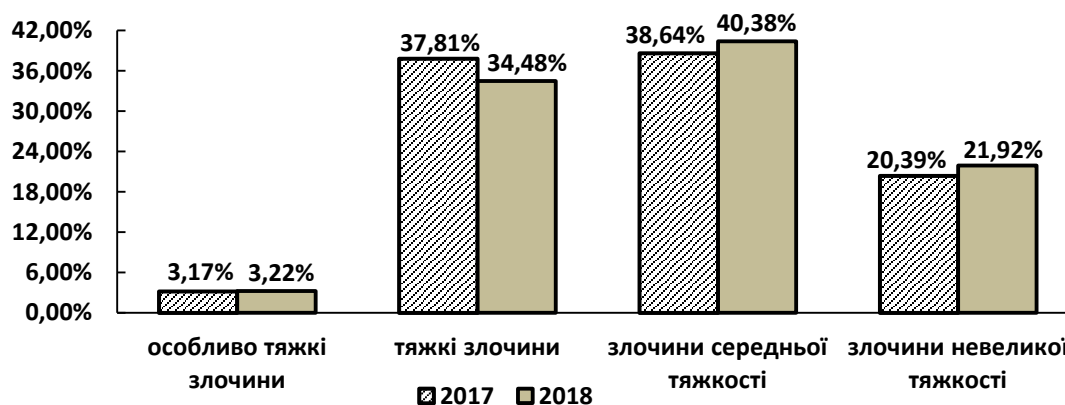

Рис. 1. Відсотковий розподіл злочинів за ступенем тяжкості в Україні (2017–2018 рр.)

Отже, в 2017–2018 рр. злочини за ступенем тяжкості в Україні мають такий розподіл: злочини невеликої тяжкості 20,39–21,92%; злочини середньої тяжкості 38,64–40,38%; тяжкі злочини 34,48–37,81%; особливо тяжкі злочини 3,17–3,22% (рис. 1).

Такий якісний показник, як характер злочинності, визначається загальною кількістю тяжких і особливо тяжких злочинів в структурі злочинності, а також тим, якою є характеристика осіб, які їх скоїли. Так, питома вага злочинів різного ступеня тяжкості в загальній їх кількості визначають їх характер і, по суті, ступінь суспільної небезпеки злочинності [2, с. 69; 3, с. 44]. Характер злочинності є складником показника «ступінь тяжкості».

На основі аналізу злочинності за 2017–2018 рр. можна констатувати зниження в Україні особливо тяжких і тяжких злочинів на 14,43% (з 214 660 до 183 677), але в структурі злочинності їх частка знизилась лише з 40,97% до 37,70% (табл. 1).

**Кількість облікованих кримінальних правопорушень в Україні в 2017–2018 рр.
(за класифікацією, передбаченою в Особливій частині КК України) [7]**

Кримінальні правопорушення	Обліковані кримінальні правопорушення (кількість виявлених злочинів)				Відсоток (%) збільшення (+) або зменшення (–) в 2018 р. відносно 2017 р.
	2017		2018		
	кількість	відсоток (%)	кількість	відсоток (%)	
Всього кримінальних правопорушень	523911	100	487133	100	–7,019895
злочини проти основ національної безпеки	325	0,062033	428	0,087861	+31,692308
злочини проти життя та здоров'я особи	38274	7,305439	39164	8,039693	+2,325338
злочини проти волі, честі та гідності особи	918	0,175221	939	0,192760	+2,287582
злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи	849	0,162050	821	0,168537	–3,297998
злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина	5615	1,071747	7059	1,449091	+25,716830
злочини проти власності	335910	64,115852	303850	62,375162	–9,544223
злочини у сфері господарської діяльності	6297	1,201922	6334	1,300261	+0,587581
злочини проти довкілля	3765	0,718634	3529	0,724443	–6,268260
злочини проти громадської безпеки	11773	2,247137	10711	2,198783	–9,020640
злочини проти безпеки виробництва	1147	0,218930	1600	0,328452	+39,494333
злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту	22090	4,216365	17485	3,589369	–20,846537
злочини проти громадського порядку та моральності	7890	1,505981	8263	1,696251	+4,727503
злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення	29010	5,537200	27007	5,544071	–6,904516
злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації	892	0,170258	1441	0,295812	+61,547085
злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та злочини проти журналістів	24116	4,603072	23033	4,728277	–4,490794
злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку	2573	0,491114	2301	0,472356	–10,571318
злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг	19234	3,671234	19909	4,086974	+3,509410

злочини проти правосуддя	8589	1,639401	9514	1,953060	+10,769589
злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)	4577	0,873622	3694	0,758314	-19,292113
злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку	67	0,012788	51	0,010469	-23,880597

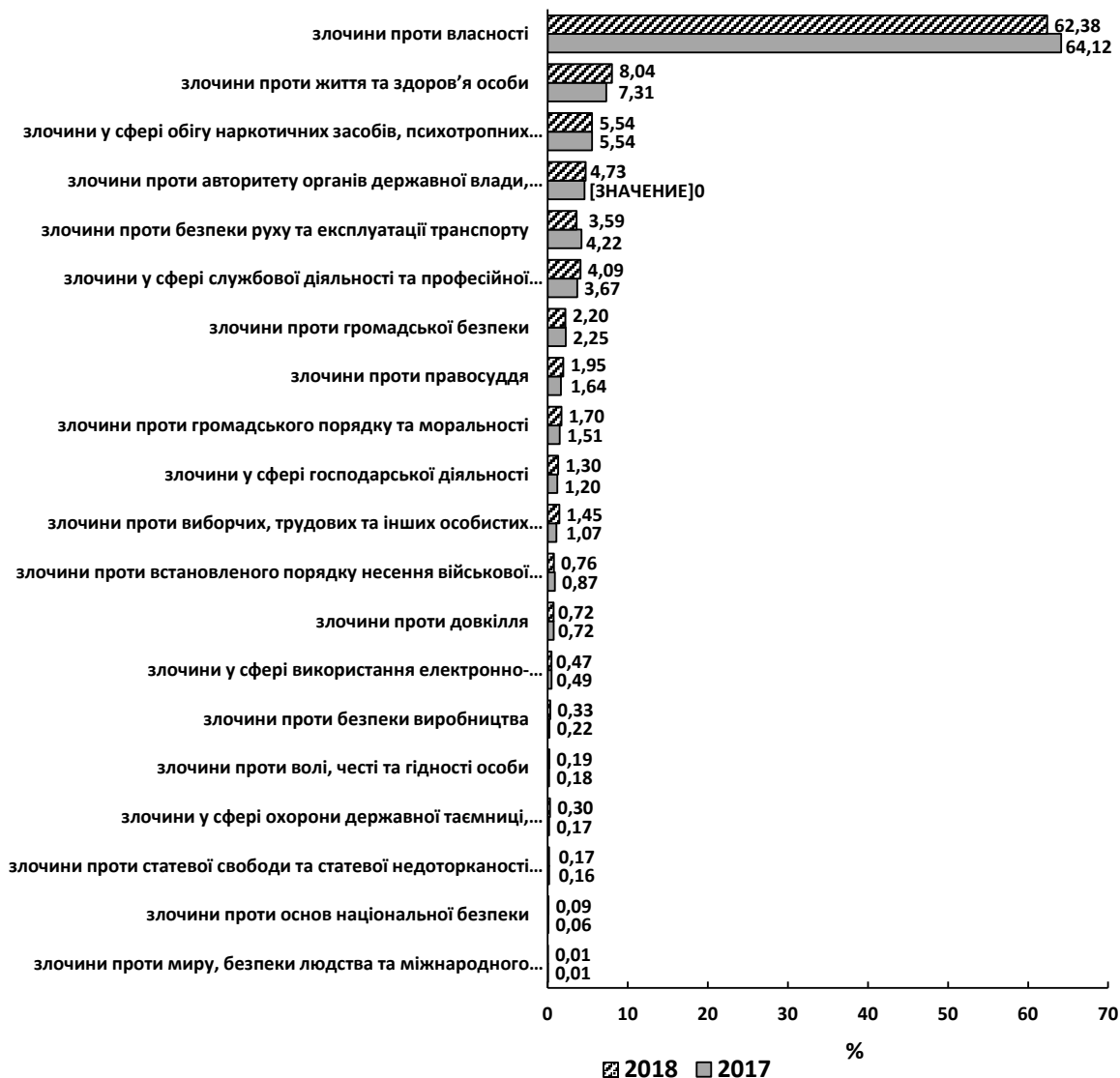

Рис. 2. Розподіл у відсотках (%) кримінальних правопорушень в Україні (2017–2018 рр.)

Розподіл кримінальних правопорушень за класифікацією, передбаченою в Особливій частині КК України (за спрямованістю), представлено в табл. 2, рис. 2.

У загальній кількості злочинів за 2017 р. в Україні 64,12% становили злочини проти власності, 7,31% – злочини проти життя та здоров'я особи, 5,54% – злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення, 4,60% – злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та злочини проти журналістів, 4,22% – злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту, 3,67% – злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, 2,25% – злочини проти громадської безпеки, 1,64% – злочини проти правосуддя, 1,51% – злочини проти громадського порядку та моральності, 1,20% – злочини у сфері господарської діяльності, 1,07% – злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина. Частки інших злочинів нижчі 1% (табл. 2, рис. 2).

У загальній кількості злочинів за 2018 р. в Україні 62,38% становили злочини проти власності, 8,04% – злочини проти життя та здоров'я особи, 5,54% – злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення, 4,73% – злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та злочини проти журналістів, 3,59% – злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту, 4,09% – злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, 2,20% – злочини проти громадської безпеки, 1,95% – злочини проти правосуддя, 1,70% – злочини проти громадського порядку та моральності, 1,30% – злочини у сфері господарської діяльності, 1,45% – злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина. Частки інших злочинів нижчі 1% (табл. 2, рис. 2).

бів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення, 4,73% – злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та злочини проти журналістів, 4,09% – злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, 3,59% – злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту, 2,20% – злочини проти громадської безпеки, 2% – злочини проти правосуддя, 1,70% – злочини проти громадського порядку та моральності, 1,45% – злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина, 1,30% – злочини у сфері господарської діяльності (табл. 2, рис. 2).

Порівнюючи статистичні дані (табл. 2) за 2017–2018 рр., можна з'ясувати, що:

– у 2018 р. відбулось зростання деяких видів злочинів, зокрема: у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації на 61,55%, проти безпеки виробництва на 39,49%, проти основ національної безпеки на 31,69%, проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина на 25,72%, проти правосуддя на 10,77%;

– у 2018 р. відбулось зниження деяких видів злочинів, зокрема: проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку на 23,88%, проти безпеки руху та експлуатації транспорту на 20,85%, проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) на 19,29%, у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку на 10,57%, проти власності на 9,54%, проти громадської безпеки на 9,02%, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення на 6,90%, проти довкілля на 6,27%.

За формою вини досить складно аналізувати всі злочини, які визначені КК України, а тому необхідно виділити ті найнебезпечніші злочини, вчинення яких без умислу неможливе або для яких наявність умислу чітко встановлена в процесуальному порядку.

За даними прокуратури України, протягом 2017 р. в Україні обліковано очевидних умисних вбивств – 5 145, умисних тяжких тілесних ушкоджень – 2 096, умисних середньої тяжкості тілесних ушкоджень (ст. 122) – 3 077, умисних легких тілесних ушкоджень (ст. 125) – 23 789, побої і мордування (ст. 126) – 815, зґвалтувань і замахів на зґвалтування – 259. Протягом 2018 р. в Україні обліковано очевидних умисних вбивств – 5 557, умисних тяжких тілесних ушкоджень – 2 130, умисних середньої тяжкості тілесних ушкоджень (ст. 122) – 3 139, умисних легких тілесних ушкоджень (ст. 125) – 23 447, побої і мордування (ст. 126) – 1 320, зґвалтувань і замахів на зґвалтування – 203 (табл. 3) [7].

Необхідно також зазначити, що протягом 2017 р. вчинено через необережність: вбивств – 134, тяжких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень (ст. 128) – 805, знищень або пошкоджень майна (ст. 196) – 4. У 2018 р. через необережність вчинено: вбивств – 137, тяжких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень (ст. 128) – 873, знищень або пошкоджень майна (ст. 196) – 1 (табл. 3) [7].

Таблиця 3

Кількість облікованих деяких кримінальних правопорушень в Україні за формою вини в 2017–2018 рр. [7]

Кримінальні правопорушення	домінуюча мотиваційна спрямованість	Обліковані кримінальні правопорушення (кількість виявлених злочинів)				Відсоток (%) збільшення (+) або зменшення (–) в 2018 р. відносно 2017 р.
		2017		2018		
		кількість	відсоток (%)	кількість	відсоток (%)	
Всього кримінальних правопорушень	–	523911	100	487133	100	–7,019895
умисні злочини						
вбивство	насильницькі	5145	0,982037	5557	1,140756	+8,007775
тяжке тілесне ушкодження	насильницькі	2096	0,400028	2130	0,437252	+1,622137
середнє тяжке тілесне ушкодження	насильницькі	3077	0,587313	3139	0,644383	+2,014950
легке тілесне ушкодження	насильницькі	23789	4,540657	23447	4,813265	–1,437639
зґвалтування і замах на зґвалтування	насильницькі	259	0,049436	203	0,041672	–21,621622
побої і мордування	насильницькі	815	0,155561	320	0,270973	+61,963190

Разом (насильницькі)		35181	6,715072	35796	7,348301	+1,748103
крадіжка	корисливі	261282	49,871448	238492	48,958293	-8,722377
шахрайство	корисливі	37014	7,064940	33290	6,833863	-10,061058
вимагання	корисливі	688	0,131320	605	0,124196	-12,063953
хабарництво	корисливі	2757	0,526234	3144	0,645409	+14,036997
грабіж	корисливі	18130	3,460511	13838	2,840703	-23,673469
розбій	корисливо-насильницькі	3006	0,573762	2263	0,464555	-24,717232
Разом (корисливі)		322877	61,628215	291632	59,867018	-9,677060
хуліганство	хуліганські	3437	0,656027	3344	0,686466	-2,705848
Разом (умисні)		361495	68,999315	330772	67,901785	-8,498873
необережні злочини						
вбивство	насильницькі	134	0,025577	137	0,028124	+2,238806
тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження	насильницькі	805	0,153652	873	0,179212	+8,447205
знищення або пошкодження майна	корисливі	4	0,000763	1	0,000205	-75,000000

Форма вини і домінуюча мотиваційна спрямованість є ознаками, які характеризують будь-який злочин. Доцільно розглянути найбільш поширені злочини – злочини проти власності (крадіжка, шахрайство, грабіж, розбій). Так, ознаками крадіжки, шахрайства, хабарництва є прямий умисел і корисливість, ознаками грабежу і розбою – прямий умисел і корисливість. Вчинення ж грабежу може бути поєднано з насильством, в такому разі грабіж стає корисливо-насильницьким злочином.

У 2017 р. в Україні кількість випадків крадіжок становила 261 282, шахрайств – 37 014, вимагань (ст. 189) – 688, грабежів – 18 130, розбоїв – 3 006, хабарництва – 2 757, хуліганств (ст. 296) – 3 437. У 2018 р. кількість випадків крадіжок становила 238 492, шахрайств – 33 290, вимагань (ст. 189) – 605, грабежів – 13 838, розбоїв – 2 263, хабарництва – 3 144, хуліганств (ст. 296) – 3 344 (табл. 3) [7].

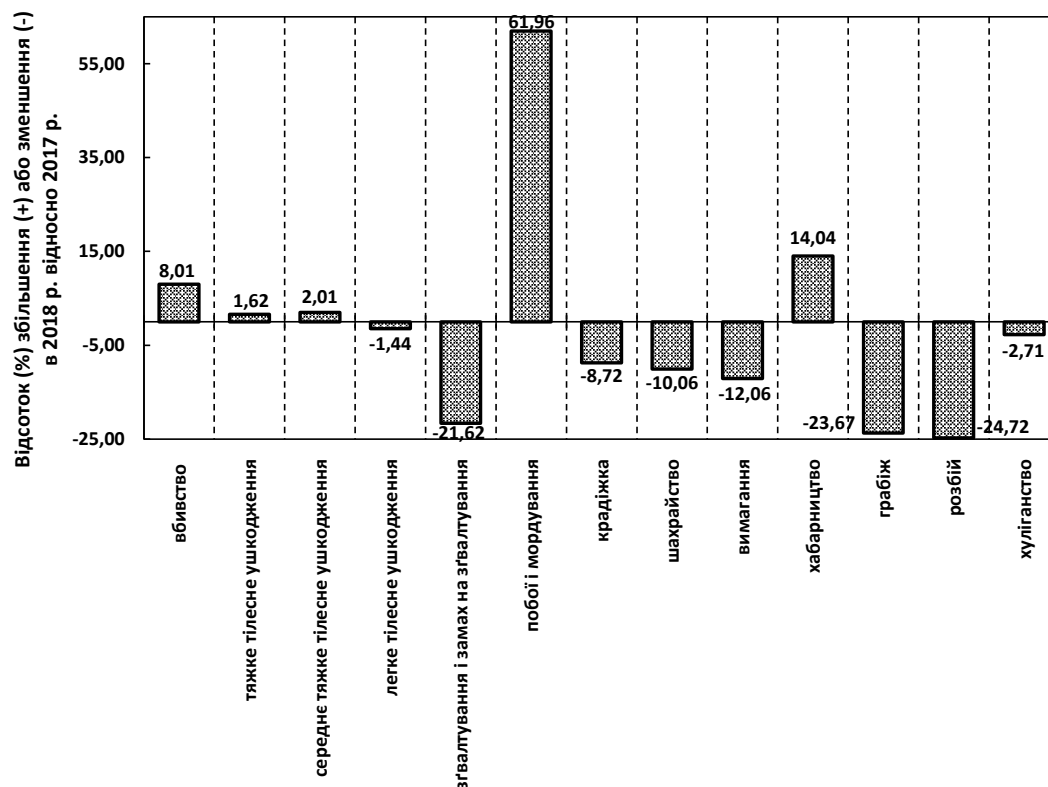

Рис. 3. Відсоток (%) збільшення (+) або зменшення (-) деяких умисних злочинів у 2018 р. відносно 2017 р.

На основі аналізу статистики деяких найбільш поширених умисних злочинів в Україні в 2017–2018 рр. (табл. 3, рис. 3) можливо зробити такі висновки:

- частка насильницьких і корисливих злочинів у загальній кількості злочинів істотно не змінюється, наприклад: частка крадіжок знаходиться в межах 48,96–49,87%, частка грабежів становить 2,84–3,46%;

- у 2018 р. відносно 2017 р. знизилась кількість таких злочинів, як: розбій на 24,71%, грабіж на 23,67%, зґвалтування і замах на зґвалтування на 21,62%, вимагання на 12,06%, шахрайство на 10,06%, крадіжка на 8,72%, наразі вбивств зросло на 8%; хабарництво – на 14,04%, побої і мордування – на 61,96%, при цьому частки цих злочинів у загальній кількості злочинів так і залишаються майже незмінними.

Необережні злочини становлять досить низьку частку у загальній кількості злочинів, але в 2018 р. спостерігалось збільшення необережних тяжких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень на 8,45% (табл. 3).

За домінуючою мотиваційною спрямованістю переважають корисливі злочини (злочини проти власності, хабарництво) (59,87–61,63%), кількість насильницьких злочинів на порядок нижча за корисливі (6,72–7,35%), хуліганські злочини становлять досить низьку частку (0,66–0,69%) (рис. 4).

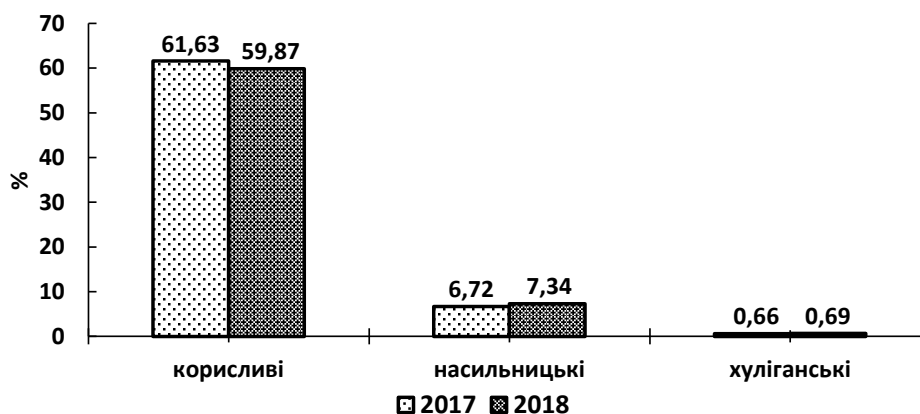

Рис. 4. Розподіл у відсотках (%) деяких умисних злочинів в Україні (2017–2018 рр.) за домінуючою мотиваційною спрямованістю

Соціально-демографічна структура розкриває співвідношення між кількістю злочинців за (табл. 4) [3, с. 42]:

- статтю – жінки (≈12%) та чоловіки (≈88%);

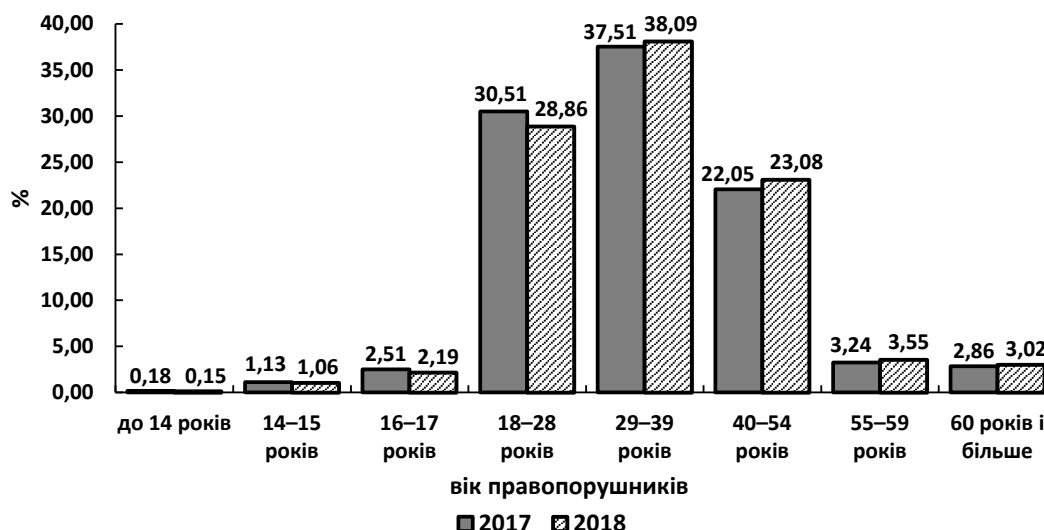

Рис. 5. Відсотковий розподіл за віком осіб, які вчинили кримінальні правопорушення в Україні (2017–2018 рр.)

- віком – неповнолітні: до 14 років (0,15–0,18%), 14–15 та 16–17 років (відповідно 1,06–1,13% та 2,19–2,51%), молодь: 18–28 років (28,86–30,51%), середнього віку: 29–39 років (37,51–38,09%), зрілого віку: 40–54 років (22,05–23,08%), старшого віку: 55–59 років (3,24–3,55%), похилого віку:

60 років і старше (2,86–3,02%) (рис. 5) – за 2018 р. порівняно з 2017 р. в Україні відбулося зниження частки злочинів, вчинених особами віком до 28 років, але відбулось зростання злочинів, вчинених особами старше 28 років;

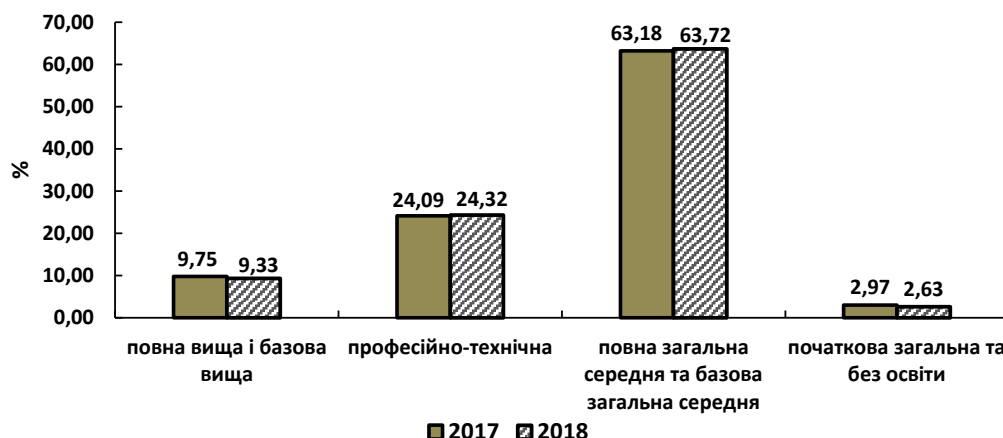

Рис. 6. Відсотковий розподіл за освітою осіб, які вчинили кримінальні правопорушення в Україні (2017–2018 рр.)

– освітою на час вчинення злочину – повна вища і базова вища (9,33–9,75%), професійно-технічна (24%), повна загальна середня та базова загальна середня (63,18–63,72%), початкова загальна та без освіти ($\approx 3\%$) (рис. 6);

– зайнятістю на час вчинення злочину – працездатні, які не працюють і не навчаються (67,74–70,56%), безробітні (8,12–9,85%), учні та студенти вищих навчальних закладів ($\approx 4\%$), посадові особи місцевого самоврядування ($\approx 0,1\%$), державні службовці ($\approx 0,15\%$), депутати (0,06–0,29%) – в 2018 р. порівняно з 2017 р. різко зросла кількість злочинів, вчинених депутатами сільських, селищних, міських, районних рад (зростання на 430,15%);

– громадянством і місцем проживання на час вчинення злочину – громадяни України ($\approx 99\%$), іноземні громадяни (1,32%), у тому числі громадяни СНД (0,84–0,87%), особи без громадянства (0,12–0,16%), мігранти ($\approx 0,04\%$), біженці ($\approx 0,01\%$).

Таблиця 4

Соціально-демографічна структура злочинності в Україні (2017–2018 рр.) [7]

Кримінальні правопорушення	Виявлено осіб, які вчинили кримінальні правопорушення				Відсоток (%) збільшення (+) або зменшення (–) в 2018 р. відносно 2017 р.
	2017		2018		
	кількість	відсоток (%)	кількість	відсоток (%)	
Виявлено осіб, які вчинили кримінальні правопорушення	117947	100	117071	100	–0,742706
стать					
чоловіки	104087	88,25	102888	87,89	–1,151921
жінки	13860	11,75	14183	12,11	+2,330447
вік					
до 14 років	212	0,179742	176	0,150336	–16,981132
14–15 років	337	1,133560	1240	1,059186	–7,255049
16–17 років	2961	2,510450	2564	2,190124	–13,407633
18–28 років	35982	30,506923	33792	28,864535	–6,086377
29–39 років	44245	37,512612	44587	38,085435	+0,772969
40–54 років	26008	22,050582	27025	23,084282	+3,910335
55–59 років	3823	3,241286	4151	3,545712	+8,579649
60 років і більше	3379	2,864846	3536	3,020389	+4,646345
освіта					
повна вища і базова вища	11497	9,747598	10924	9,331090	–4,983909
професійно-технічна	28418	24,093873	28473	24,321138	+0,193539
повна загальна середня та базова загальна середня	74524	63,184312	74599	63,721161	+0,100639

початкова загальна та без освіти	3508	2,974217	3075	2,626611	-12,343216
зайнятість					
учні та студенти навчальних закладів	4897	4,151865	4398	3,756695	-10,189912
середніх навчальних закладів	1927	1,633785	1720	1,469194	-10,742086
професійно-технічних закладів	1876	1,590545	1644	1,404276	-12,366738
вищих навчальних закладів	1094	0,927535	1034	0,883225	-5,484461
працездатні, які не працюють і не навчаються	79895	67,738052	82607	70,561454	+3,394455
безробітні	11620	9,851883	9505	8,119005	-18,201377
депутати із них:	68	0,057653	334	0,285297	+391,176471
Верховної Ради України та АР Крим	0	0,000000	0	0,000000	0,000000
обласних рад	5	0,004239	0	0,000000	-100,000000
сільських, селищних, міських, районних рад	63	0,053414	334	0,285297	+430,158730
державні службовці	184	0,156002	173	0,147774	-5,978261
категорія А	10	0,008478	0	0,000000	-100,000000
категорія Б	78	0,066131	57	0,048688	-26,923077
категорія В	57	0,048327	79	0,067480	+38,596491
1–7 категорія за законом №4050-VI	39	0,033066	37	0,031605	-5,128205
посадові особи місцевого самоврядування із них:	100	0,084784	121	0,103356	+21,000000
1–2 категорій	4	0,003391	0	0,000000	-100,000000
3 категорії	6	0,005087	2	0,001708	-66,666667
4 категорії	26	0,022044	35	0,029896	+34,615385
5–7 категорій	64	0,054262	84	0,071751	+31,250000
громадянство на час вчинення кримінального правопорушення					
громадяни України	116193	98,512891	115391	98,564973	-0,690231
іноземні громадяни в т. ч.	1559	1,321780	1540	1,315441	-1,218730
громадяни СНД	1027	0,870730	979	0,836245	-4,673807
особи без громадянства	195	0,165328	140	0,119586	-28,205128
нелегальні мігранти	41	0,034761	49	0,041855	+19,512195
біженці	17	0,014413	7	0,005979	-58,823529

На думку В.В. Голіни, кримінологічні ознаки структури злочинності характеризують її з боку: адміністративно-територіального поширення злочинності (так звана «географія злочинності»); за видом поселення (місто, смт, сільська місцевість); різних галузей господарської діяльності (виробництво, агропромисловий, паливно-енергетичний комплекси, торгівля, кредитно-фінансова сфера та інше); характеру міжособистісних стосунків між людьми (у сфері побутових, сімейних, службових, дозвільних відносин); способами, знаряддям, зброєю, прийомами вчинення злочинів; місцем, часом, порою року; видами насильства; типів конкретних життєвих ситуацій під час вчинення окремих злочинних проявів тощо [1, с. 58–59].

На думку Д.Ю. Кондратова, кримінологічна структура будується як розподіл злочинів та осіб, що їх вчинили, за сферами економіки (наприклад, у сфері банківської діяльності, на об'єктах паливно-енергетичного комплексу, агропромислового комплексу, в області високих технологій тощо), окремими регіонами (Вінницька, Волинська області і т. д.), характеристиками особи злочинця (групова та організована злочинність, рецидивна злочинність, злочинність неповнолітніх, злочинність жінок і т. д.) [3, с. 43].

Генеральна прокуратура оприлюднює статистичні дані щодо злочинів, скоєних за видами економічної діяльності [7]. На основі аналізу даних (табл. 5) можна зробити висновки, що:

- найбільші частки становлять злочини у сфері: державного управління й оборони, обов'язкового соціального страхування (17,63–20,76%); оптової та роздрібною торгівлі, ремонту автотранспортних засобів і мотоциклів (15,14–18,83%); інформації та телекомунікацій (≈10%);
- у 2018 р. порівняно з 2017 р. відбулось зростання злочинів у сферах: транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність – на 42,57%; оптова та роздрібна торгівля; ремонт

автотранспортних засобів і мотоциклів – на 37,8%; права, бухгалтерського обліку, архітектури та інжинірингу, технічні випробування та дослідження – на 33%; адміністративного та допоміжного обслуговування – на 28,75%; в загальному відбулось зростання злочинів за видами економічної діяльності на 10,78%;

Таблиця 5

Розподіл кримінальних правопорушень, вчинених на підприємствах, установах, організаціях, за видами економічної діяльності в Україні (2017–2018 рр.) [7]

Кримінальні правопорушення	Обліковано кримінальних правопорушень				Відсоток (%) збільшення (+) або зменшення (–) в 2018 р. відносно 2017 р.
	2017		2018		
	кількість	відсоток (%)	кількість	відсоток (%)	
Всього кримінальних правопорушень за видами економічної діяльності	52903	100	58606	100	+10,780107
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	3039	5,744476	2714	4,630925	–10,694307
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	947	1,790069	1151	1,963963	+21,541711
Переробна промисловість	1812	3,425137	2130	3,634440	+17,549669
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	1358	2,566962	1359	2,318875	+0,073638
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	1030	1,946960	1366	2,330819	+32,621359
Будівництво	3520	6,653687	3922	6,692148	+11,420455
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	8008	15,137138	11035	18,829130	+37,799700
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	2194	4,147213	3128	5,337337	+42,570647
Тимчасове розміщування й організація харчування	185	0,349697	170	0,290073	–8,108108
Інформація та телекомунікації	5297	10,012665	6199	10,577415	+17,028507
Фінансова та страхова діяльність	4169	7,880460	4624	7,889977	+10,913888
Операції з нерухомим майном	825	1,559458	860	1,467427	+4,242424
Діяльність у сферах права, бухгалтерського обліку, архітектури та інжинірингу, технічні випробування та дослідження	1342	2,536718	1785	3,045763	+33,010432
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	1506	2,846719	1939	3,308535	+28,751660
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	10985	20,764418	10330	17,626182	–5,962676
Освіта	1505	2,844829	1331	2,271099	–11,561462
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	2570	4,857948	2270	3,873324	–11,673152
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	304	0,574637	386	0,658636	+26,973684
Надання інших видів послуг	2223	4,202030	1828	3,119135	–17,768781
Діяльність екстериторіальних організацій і органів	44	0,083171	36	0,061427	–18,181818
Інші	40	0,075610	43	0,073371	+7,500000

– у 2018 р. порівняно з 2017 р. відбулось зниження злочинів у: сільському господарстві, лісовому господарстві та рибному господарстві на 10,69%; освіті, охороні здоров'я – на ≈12%.

Таблиця 6

Кількість облікованих кримінальних правопорушень в областях України та в м. Києві за 2017–2018 рр. [8; 9, с. 219]

Кримінальні правопорушення	Обліковані кримінальні правопорушення (кількість виявлених злочинів)				Відсоток (%) збіль- шення (+) або змен- шення (-) в 2018 р. відносно 2017 р.
	20171		20182		
	кількість	відсоток (%)	кількість	відсоток (%)	
Україна	523911	100	487133	100	-7,019895
На транспорті (залізницях)	1043	0,19908	1899	0,389832	+82,070949
Автономна республіка Крим	212	0,040465	1844	0,037772	-13,2075472
області					
Вінницька	14325	2,734243	12675	2,601959	-11,51832461
Волинська	10834	2,067908	9296	1,908308	-14,19604947
Дніпропетровська	44343	8,463842	45700	9,381422	+3,060234986
Донецька	260913	4,980044	225993	4,639185	-13,38392549
Житомирська	14836	2,83179	14178	2,910499	-4,435157724
Закарпатська	11183	2,134523	11006	2,259342	-1,582759546
Запорізька	31944	6,097219	26607	5,461958	-16,70736289
Івано-Франківська	8244	1,57355	7207	1,479473	-12,57884522
Київська	25720	4,909231	20100	4,126183	-21,85069984
Кіровоградська	16711	3,189664	15415	3,164434	-7,755370714
Луганська	113633	2,16888	103563	2,125908	-8,862096277
Львівська	27526	5,253946	25403	5,214798	-7,712707985
Миколаївська	16798	3,20627	19100	3,9209	+13,70401238
Одеська	32576	6,21785	33038	6,782131	+1,418222004
Полтавська	22676	4,328216	21060	4,323255	-7,126477333
Рівненська	11413	2,178423	10273	2,10887	-9,988609480
Сумська	12450	2,376358	11872	2,437117	-4,642570281
Тернопільська	7627	1,455782	7063	1,449912	-7,394781697
Харківська	34986	6,677852	36400	7,472292	+4,041616647
Херсонська	16760	3,199017	16032	3,291093	-4,343675418
Хмельницька	11644	2,222515	11172	2,293419	-4,053589832
Черкаська	17756	3,389125	15559	3,193994	-12,37328227
Чернівецька	9213	1,758505	7800	1,601205	-15,33702377
Чернігівська	14932	2,850102	14203	2,915631	-4,882132333
міста					
м. Київ	70662	13,48741	60900	12,50172	-13,81506326
м. Севастополь	43	0,008208	364	0,00739	-16,27906977

Примітка: ¹ За даними головних управлінь статистики, обласних прокуратур та прокуратури м. Києва;

² Злочини, виявлені органами Національної поліції, органами прокуратури, органами, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, органами безпеки, органами Національного антикорупційного бюро та органами Державного бюро розслідувань

³ Ураховуючи всі повідомлення про злочини, які вчинені на тимчасово окупованій території та зареєстровані іншими територіальними органами досудового розслідування

⁴ Дані наближені і будуть уточнені у щорічниках Державної служби статистики України.

Географія злочинності – це поширеність злочинності на певній території, що характеризується кількісними і якісними показниками злочинності в різних регіонах [4, с. 64]. Серед науковців немає узгодженої думки щодо місця показника «географія злочинності» в системі якісних показників злочинності. З одного боку, наголошується на важливості даного показника, і він виділяється як окремий якісний показник злочинності, а з іншого – «географія злочинності» включена в такий комплексний якісний показник, як кримінологічна структура злочинності.

Справедливо зазначається, що «інтенсивність злочинності є неоднорідною по всій території країни» [3, с. 44]. Аналіз статистичних даних (табл. 6) це підтверджує і дає змогу виявити області

України з найбільш високим і найбільш низьким рівнем злочинності. Так, високі рівні злочинності за 2017–2018 рр. спостерігаються в м. Києві (70 662 і 60 900 злочинів відповідно; середня частка≈13%), Дніпропетровській (44 343 і 45 700 злочинів відповідно; середня частка≈9%), Харківській (34 986 і 36 400 злочинів відповідно; середня частка≈7%), Одеській (32 576 і 33 038 злочинів відповідно; середня частка≈6,5%), Запорізькій (31 944 і 26 607 злочинів відповідно; середня частка≈6%), Львівській (27 526 і 25 403 злочинів відповідно; середня частка≈5%), Донецькій (26 091 і 22 599 злочинів відповідно; середня частка≈5%), Київській (25 720 і 20 100 злочинів відповідно; середня частка≈4,5%) областях. При цьому сумарний відсоток злочинів семи областей України та м. Києва становить більше половини всіх злочинів, облікованих в Україні (≈56%). Серед областей з найнижчим рівнем злочинності необхідно відмітити Тернопільську (7 627 і 7 063 злочинів відповідно; середня частка≈1,7%), Чернівецьку (9 213 і 7 800 злочинів відповідно; середня частка≈1,7%), Івано-Франківську (8 244 і 7 207 злочинів відповідно; середня частка≈1,5%) області, сумарний середній відсоток злочинів яких становить ≈4,9%. В інших 14-ти областях України відсоток злочинів знаходиться в межах 2,1–3,4% (2017 р.) і 1,9–3,9% (2018 р.).

В кримінологічну структуру злочинності включається також розподіл злочинів [1, с. 58]: за видом поселення (місто, смт, сільська місцевість) (табл. 7), за характером міжособистісних стосунків між людьми (учинених з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, пов'язаних з насильством у сім'ї) (табл. 8), за зброєю вчинення злочинів (табл. 9).

Таблиця 7

Розподіл злочинів за видом поселення в Україні (2017–2018 рр.) [7]

Кримінальні правопорушення	Виявлено осіб, які вчинили кримінальні правопорушення				Відсоток (%) збіль- шення (+) або змен- шення (–) в 2018 р. відносно 2017 р.
	2017		2018		
	кількість	відсоток (%)	кількість	відсоток (%)	
Всього кримінальних правопорушень	523911	100	487133	100	–7,019895
у містах та селищах міського типу з них	406510	77,591423	381602	78,336307	–6,127279
у обласних центрах	146068	27,880308	143034	29,362412	–2,077115
в сільській місцевості	104379	19,923040	93259	19,144464	–10,653484
за межами населених пунктів	8246	1,573931	7463	1,532025	–9,495513
невизначено	4776	0,911605	4809	0,987205	+0,690955
у громадських місцях, з них	76804	14,659742	76242	15,651167	–0,731733
на вулицях (дорогах), пло- щах, у парках, скверах	45707	8,724192	42465	8,717332	–7,093005

Таблиця 8

Розподіл злочинів за характером міжособистісних стосунків між людьми в Україні (2017–2018 рр.) [7]

Кримінальні правопорушення	Виявлено осіб, які вчинили кримінальні правопорушення				Відсоток (%) збільшення (+) або зменшення (–) в 2018 р. відносно 2017 р.
	2017		2018		
	кількість	відсоток (%)	кількість	відсоток (%)	
Всього кримінальних правопорушень	523911	100	487133	100	–7,019895
учинених з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості	60	0,011452	103	0,021144	+71,666667
пов'язаних з насильством у сім'ї	1341	0,255960	1586	0,325578	+18,269948

Аналіз розподілів злочинів (табл. 7 – табл. 9) дає змогу з'ясувати, що:

- 78% злочинів вчиняється в містах, ≈19% – в сільській місцевості;
- частка злочинів, учинених з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості хоча і становить ≈0,01%, але в 2018 р. спостерігалось зростання даних злочинів порівняно з 2017 р. на ≈72%;
- частка злочинів, учинених з використанням зброї та боєприпасів досить незначна – лише ≈0,2%, і в 2018 р. порівняно з 2017 р. спостерігалось їх зниження на ≈20%.

Таблиця 9

Розподіл злочинів за зброєю їх вчинення в Україні (2017–2018 рр.) [7]

Кримінальні правопорушення	Виявлено осіб, які вчинили кримінальні правопорушення				Відсоток (%) збіль- шення (+) або змен- шення (–) в 2018 р. відносно 2017 р.
	2017		2018		
	кількість	відсоток (%)	кількість	відсоток (%)	
Всього кримінальних правопорушень	523911	100	487133	100	–7,019895
учинених з використанням зброї та боеприпасів:	1379	0,263213	1100	0,225811	–20,232052
– вогнепальної зброї	583	0,111278	508	0,104284	–12,864494
– холодної зброї	398	0,075967	249	0,051115	–37,437186
– газової та пневматичної зброї	0	0,000000	0	0,000000	0,000000
– вибухових речовин	43	0,008208	36	0,007390	–16,279070
– боеприпасів	355	0,067760	307	0,063022	–13,521127

Таблиця 10

Характеристика особи злочинця в Україні (2017–2018 рр.) [7]

Особи, які вчинили кримінальні правопорушення	Виявлено осіб, які вчинили кримінальні правопорушення				Відсоток (%) збільшення (+) або зменшення (–) в 2018 р. відносно 2017 р.
	2017		2018		
	кількість	відсоток (%)	кількість	відсоток (%)	
Всього осіб, які вчинили кримінальні правопорушення	117947	100	117071	100	–0,742706
злочинність жінок					
жінки	13860	11,75	14183	12,11	+2,330447
злочинність неповнолітніх					
неповнолітні	4510	3,823751	3980	3,399646	–11,751663
групова та організована злочинність					
у складі групи, в т. ч.	11415	9,678076	9497	8,112171	–16,802453
– у складі організованої групи або злочинної організації,	301	0,255199	297	0,253692	–1,328904
з них з міжрегіональними зв'язками	71	0,060197	24	0,020500	–66,197183
– за участю неповнолітніх (змішаної групи)	1247	1,057255	1043	0,890912	–16,359262
– тільки неповнолітніми	909	0,77085	646	0,551802	–28,932893
рецидивна злочинність					
Особи, що раніше вчиняли злочини в т. ч. особи, з яких судимість не знята та не погашена	37332	31,651504	38678	33,038071	+3,605486
	24497	20,769498	25433	21,724424	+3,820876
стан злочинця					
у стані алкогольного сп'яніння	11667	9,891731	10060	8,593076	–13,773892
у стані наркотичного або токсичного або психотропного сп'яніння	598	0,507007	525	0,448446	–12,207358

Характеристику особи злочинця за такими ознаками, як групова та організована злочинність, рецидивна злочинність, злочинність неповнолітніх, злочинність жінок, можливо здійснити на основі даних (табл. 10) [7], зокрема:

- частка неповнолітніх у вчиненні злочинів становить 3–4%;
- частка осіб, що скоїли злочини у складі груп, становить 8,11–9,68%, і в 2018 р. порівняно з 2017 р. відбулось зниження на 16,8%;
- досить висока частка осіб, що раніше вчиняли злочини (31,65–33,04%), і в 2018 р. порівняно з 2017 р. відбулось збільшення на 3,6% осіб, раніше засуджуваними за вчинення злочинів у скоєнні «нових» злочинів;

– частка осіб, що вчинила злочин у стані алкогольного сп'яніння, становить 8,59–9,89%, і в 2018 р. порівняно з 2017 р. відбулось їх зменшення на 13,77%.

Висновки. Отже, використовуючи статистичну інформацію за 2017–2018 рр., що представлена Генеральною прокуратурою України [7], здійснено аналіз найбільш «значимих» показників, якими характеризується кримінально-правова, соціально-демографічна, кримінологічна структури злочинності в Україні.

З'ясовано, що:

– кожна із структур злочинності включає певну сукупність показників, кожний з яких являє собою питому частку окремої групи або виду злочину відносно їх загальної кількості;

– якісний показник «характер злочинності» може розглядатись як складник показника «ступінь тяжкості»;

– порівняння якісних показників за 2017–2018 рр. дає змогу стверджувати, що:

1) загальна злочинність в 2018 р. знизилась на 7% порівняно з 2017 р.;

2) частка особливо тяжких і тяжких злочинів незначно знизилась – з 41% в 2017 р. до 38% в 2018 р.;

3) частка злочинів у загальній злочинності за класифікацією, передбаченою в Особливій частині КК України, істотно не відрізняється, але спостерігалось в 2018 р. збільшення на 61,55% злочинів у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації, що пояснюється складною ситуацією на сході України;

4) найбільша частка у загальній злочинності припадає на корисливі злочини – понад 62%, а серед насильницьких злочинів у 2018 р. відмічалось зростання на 62% побойв і мордувань та умисних вбивств – на 8%;

5) у вчиненні злочинів переважають особи: з повною загальною середньою та базовою загальною середньою освітою (63%); які не працюють і не навчаються (≈70%);

6) географія злочинності в Україні залишається майже незмінною – є області з часткою злочинів в межах 1,4–1,7% (3 області); 2–4% (14 областей); 5–9% (7 областей); м. Київ (13%);

7) в містах України вчиняється в 4 рази більше злочинів, ніж в сільській місцевості;

8) ресоціалізація осіб в Україні, які раніше вчиняли злочини, здійснюється неефективно, їх частка в загальній кількості осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, дещо збільшується – в 2018 р. становила ≈33%.

Таким чином, використання статистичної інформації за певні періоди (роки) дає змогу порівнювати якісні показники злочинності, виявляти динаміку окремих видів злочинів та з'ясовувати характеристики осіб, що вчиняють кримінальні правопорушення.

Пропозиції. Правоохоронні органи (прокуратура, поліція) у звітах використовують порівняльний аналіз злочинності, але при цьому не завжди здійснюють аналіз злочинності за якісними показниками. За таких умов звіт про стан злочинності за певний період не є повним і комплексним. Використання ж правоохоронними органами якісних показників злочинності дасть змогу більш ефективно протидіяти злочинним проявам.

Основні напрями подальших досліджень. Подальші дослідження доцільно здійснювати в напрямі з'ясування факторів, що впливають на якісні показники злочинності.

Література:

1. Кримінологія : підруч. / В.В. Голіна та ін. ; за заг. ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкина. Харків : Право, 2014. 440 с.
2. Іванов Ю.Ф., Джужа О.М. Кримінологія : навч. посіб. вид. 2-е, допов. та перероб. Київ : Видавець Паливода А.В., 2008. 292 с.
3. Кримінологія : питання та відповіді / О.О. Авдєєв та ін. ; за заг. ред. О.М. Литвинова. Харків : Золота миля, 2015. 323 с.
4. Кримінологія : підруч. Практикум / В.С. Ковальський та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 336 с.
5. Лунеев В.В. Кримінология : учеб. для академ. бакалавриата. Москва : Изд-во Юрайт, 2015. 686 с.
6. Кузнецова Н.Ф. Преступление и преступность. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1969. 232 с.
7. Генеральна прокуратура України : статистична інформація про стан злочинності та результати прокурорсько-слідчої діяльності. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html> (дата звернення: 19.04.2019).
8. Сайти головних управлінь Державної служби статистики України (дата звернення: 2.08.2018).
9. Статистичний збірник «Регіони України» 2018. Частина I. За ред. І. Є. Вернера ; відповідальний за випуск М.Б. Тімоніна. Київ, 2018. 315 с.

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ЩОДО ПРИМУСОВИХ ЛІЦЕНЗІЙ НА ВИНАХОДИ (КОРИСНІ МОДЕЛІ)

Юрків Р. О.,
*аспірант кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права
Львівського національного університету
імені Івана Франка*

У статті досліджувалися теоретичні питання щодо становлення та розвитку інституту примусових ліцензій на винахід (корисну модель). Здійснено аналіз законодавства щодо регулювання цих відносин. Проаналізовано теоретичні позиції з предмету дослідження. Встановлено, що національне законодавство про примусові ліцензії почало формуватися у 1992 р., однак його найбільш значний розвиток припав на 2000–2003 р., коли в законі було закріплено кілька видів примусових ліцензій, які застосовуються і на даний час.

В статье исследовались теоретические вопросы становления и развития института принудительных лицензий на изобретение (полезную модель). Осуществлен анализ законодательства по регулированию этих отношений. Проанализированы теоретические позиции по предмету исследования. Установлено, что национальное законодательство о принудительных лицензиях начало формироваться в 1992 году, однако его наиболее значительное развитие пришлось на 2000–2003 гг., когда в законе было закреплено несколько видов принудительных лицензий, которые применяются и в настоящее время.

The article is devoted to theoretical positions about the formation and development of the institute of compulsory licenses for an invention (utility model). The analysis of legislation on the regulation of these relations was done. The theoretical positions on the subject of research are analyzed. It was established that the national legislation on compulsory licenses began to be formed in 1992, but its most significant development occurred in 2000–2003, when several types of compulsory licenses were imposed in the law, which have been applied to the present time.

Ключові слова: інтелектуальна власність, ліцензія, винахід, корисна модель, використання, уряд.

Постановка проблеми. Примусове ліцензування в Україні, що опосередковує передання майнових прав інтелектуальної власності на винаходи, корисні моделі, є важливим правовим інститутом. Важливість відповідного правового регулювання зумовлена тим, що видача примусової ліцензії відбувається без згоди власника патенту, але у визначених законом випадках. Видача примусової ліцензії компетентним органом фактично нівелює виняткове право патентовласника щодо надання дозволу на використання належного йому об'єкта патентного права. Саме тому порядок такого ліцензування повинен бути чітко унормований та повинен відображати певний баланс інтересів як власника патенту (іншої особи, якій належать майнові права інтелектуальної власності на винахід, корисну модель), так і користувача. Окрім того, підлягають врахуванню й інтереси суспільства загалом, адже одним з випадків примусового ліцензування є надання дозволу на використання винаходу (корисної моделі) з метою забезпечення інтересів суспільства загалом.

Розвиток національного законодавства щодо регулювання примусового ліцензування об'єктів патентного права також пройшов кілька етапів, і сьогодні відповідне законодавство також потребує подальшого вдосконалення відповідно до європейських стандартів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми примусового ліцензування у сфері промислової власності не були предметом спеціальних наукових досліджень. Окремі питання правової природи та видів примусових ліцензій на винаходи (корисні моделі) розглядаються в науковій літературі, зазвичай у підручниках та посібниках з права інтелектуальної власності [1; 2; 3; 4]. Тому

тематика щодо становлення та розвитку правового регулювання щодо примусового передання прав на винаходи (корисні моделі) є актуальною.

Метою статті є характеристика становлення та розвитку законодавства щодо примусового ліцензування винаходів, корисних моделей, обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання досліджуваних відносин.

Виклад основного матеріалу. Інститут примусових ліцензій притаманний патентному праву. Отже, норми щодо примусового ліцензування застосовуються лише щодо винаходів, корисних моделей, промислових зразків та інших об'єктів патентного права. Також примусове ліцензування притаманне й об'єктам селекційних досягнень (наприклад, сорти рослин).

Примусова ліцензія – це дозвіл, що видається без згоди патентовласника компетентним державним органом (судом, Кабінетом Міністрів України) зацікавленій особі на використання винаходу, корисної моделі чи промислового зразка. Такі ліцензії видаються, якщо виникає необхідність використання об'єкта промислової власності у життєво важливих для суспільства галузях (національна безпека, охорона здоров'я, захист навколишнього середовища та ін.). Ці ж органи визначають у своєму рішенні обсяг такого застосування, термін дії дозволу, розмір і порядок виплати винагороди власнику патенту.

Необхідність примусового ліцензування у цій сфері зумовлена або суспільними потребами, або безпідставною відмовою правовласника надати дозвіл на таке використання певного об'єкту права промислової власності.

12 вересня 1924 р., коли Україна була вже у складі СРСР, ЦВК і РНК СРСР прийняли Положення про патенти на винаходи, за яким патент став єдиною формою охорони винахідницьких прав. Було встановлено, що патенти видають на нові винаходи, які допускають промислове використання. Патент на винаходи видавали на 15 років, його можна було вільно відчужувати та передавати для використання іншій особі на розсуд патентоволодільця. Держава залишала за собою право, у разі неможливості отримати добровільну згоду патентоволодільця, примусово відчужувати патент на свою користь у межах потреб державних підприємств і установ із виплатою патентоволодільцеві певної винагороди [2, с. 91].

Після здобуття Україною незалежності у 1991 р. розпочалося становлення національного законодавства у різних сферах. Не стала винятком і сфера інтелектуальної власності. У 1992 р. Указом Президента України було затверджено Тимчасове положення про правову охорону об'єктів промислової власності та раціоналізаторських пропозицій в Україні [5].

Це Тимчасове положення було прийнято з метою забезпечення правової охорони об'єктів промислової власності, раціоналізаторських пропозицій і ефективного функціонування єдиної патентної системи в Україні до прийняття відповідного законодавства. Щодо примусових ліцензій у цьому Тимчасовому положенні був п. 47, відповідно до якого в інтересах оборони України і громадського порядку Кабінет Міністрів України (далі – КМУ) має право дозволити використання винаходу без згоди власника патенту з виплатою йому грошової компенсації, що відповідає ринковій ціні ліцензії; спори про розмір компенсації вирішуються Апеляційною радою.

Другою визначальною датою для становлення українського законодавства щодо інтелектуальної власності стало 15 грудня 1993 року. В цей день були ухвалені кілька законів щодо охорони прав промислової власності, а саме Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» № 3687-XII, Закон України «Про охорону прав на промислові зразки» № 3688-XII, Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» № 3689-XII, Закон України «Про племінну справу у тваринництві» № 3691-XII.

У Законі України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» в редакції від 15.12.1993 р. містилося не багато правових норм щодо примусового ліцензування. Зокрема, ст. 24 Закону («Примусове відчуження прав») містила норми, що визначали лише один випадок отримання ліцензії на використання винаходу в примусовому порядку. Йдеться про ту ж підставу примусового ліцензування, що була наведена у Тимчасовому положенні про правову охорону об'єктів промислової власності та раціоналізаторських пропозицій в Україні. Зокрема, лише КМУ міг, виходячи із суспільних інтересів та інтересів національної безпеки, дозволити використання винаходу (корисної моделі) без згоди власника патенту, але з виплатою йому відповідної компенсації. При цьому у разі виникнення спорів щодо умов видачі дозволу і виплати компенсації та її розміру вони повинні були вирішуватися у судовому порядку, а не Апеляційною радою, як було вказано у Тимчасовому положенні.

У 2000 р. Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» було викладено у новій редакції [6]. Правове регулювання примусового ліцензування було суттєво вдосконалено, оскільки на відміну від редакції закону 1993 р. було розширено підстави видачі примусових ліцензій. Так, ст. 30 цього закону передбачала примусове відчуження прав на винахід (корисну модель) у таких випадках:

– у разі невикористання чи неповного використання винаходу (корисної моделі) протягом трьох років від дати публікації відомостей про видачу патенту або від дати, коли використання винаходу (корисної моделі) було припинено;

– у разі, якщо винахід (корисна модель) власника пізніше виданого патенту призначений для досягнення іншої мети або має значні техніко-економічні переваги і не може використовуватися без порушення прав власника раніше виданого патенту;

– у разі необхідності дотримання інтересів суспільства та за умови воєнного та надзвичайного стану за рішенням КМУ.

Як бачимо, перелік випадків примусового ліцензування було суттєво розширено. А саме було додано дві нові підстави видачі примусових ліцензій. Хоча незрозуміло, чому ці норми не були прийняті раніше, оскільки ще Закон СРСР «Про винаходи в СРСР» (який діяв на території України протягом 1991 р.) містив таку підставу примусового ліцензування, як невикористання винаходу. Зокрема, відповідно до ст. 25 цього закону за умови невикористання або недостатнього використання винаходу на території СРСР протягом п'яти років з дати внесення винаходу до Державного реєстру винаходів СРСР та після закінчення цього строку особа, яка бажає і готова використовувати винахід, за неможливості укладення з патентовласником ліцензійного договору може звернутися з позовом до Патентного суду СРСР про надання йому примусової невиключної ліцензії з зазначенням меж використання винаходу, розміру, строку та порядку платежів [7].

Ця норма з урахуванням певних редакційних правок могла бути перенесена в законодавство України ще раніше, не чекаючи комплексних змін в законодавстві (а саме викладення Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» в новій редакції у 2000 р.).

Слід звернути увагу також і на покликання законодавця того часу на існування Патентного суду СРСР як спеціалізованого суду щодо вирішення вказаної категорії справ. В Україні такий спеціалізований суд було передбачено на законодавчому рівні лише у 2016 р. в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» (ч. 2 ст. 31 Закону) [8]. І тільки Господарський процесуальний кодекс України (в редакції Закону № 2147-VIII від 03.10.2017 р. [9]) передбачив процесуальні особливості розгляду справ інтелектуальної власності цим судом, який сьогодні перебуває лише у стадії формування).

До речі, Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (Угода TRIPs) 1994 р. також передбачала умови та випадки примусового ліцензування [10].

Угода про торговельні аспекти інтелектуальної власності у ст. 31 передбачає: «Якщо законодавство Члена дозволяє інше використання (7) об'єкта патенту без дозволу власника прав, включаючи використання урядом або третіми сторонами з дозволу уряду, повинні враховуватися наступні положення: (7) «Інше використання» означає використання інше, ніж дозволене за Статтею 30 цієї Угоди».

Законом № 850-IV від 22.05.2003 р. було внесено окремі зміни до Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», в тому числі і щодо примусового ліцензування. Однак ці зміни, на нашу думку, мали редакційний характер. Зокрема, у ч. 1 ст. 30 закону було вилучено положення про те, що у разі невикористання винаходу в судовому порядку вирішується питання про надання дозволу на використання винаходу (корисної моделі) *на умовах невиключної ліцензії*. Водночас було додано норму про те, що попри видачу примусової ліцензії в судовому порядку, право власника патенту надавати дозволи на використання винаходу (корисної моделі) не обмежується. Тому ці зміни не мали концептуального визначального характеру для становлення досліджуваного інституту.

Водночас цей же Закон України № 850-IV від 22.05.2003 р. вніс кардинальні зміни до примусового ліцензування винаходів, корисних моделей з урахування публічних інтересів. Так, якщо до 2003 р. Уряд міг видавати такі примусові ліцензії з огляду на інтереси суспільства та за умови воєнного та надзвичайного стану без конкретизації цих інтересів, то законодавчі зміни 2003 р. дещо змінили підстави та умови такого ліцензування.

Зокрема, ч. 3 ст. 30 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» була викладена в редакції, яка містила конкретизацію змісту поняття «інтереси суспільства», які включали в себе, зокрема, забезпечення здоров'я населення, екологічної безпеки тощо. Окрім того, було встановлено умови видачі КМУ примусового дозволу на використання винаходу, корисної моделі:

– враховуються конкретні обставини справи;

– обсяг і тривалість такого використання визначаються метою наданого дозволу, і у випадку напівпровідникової технології воно має бути лише некомерційним використанням органами державної влади чи виправленням антиконкурентної практики за рішенням відповідного органу державної влади;

– власник патенту має право і надалі надавати дозволи на використання винаходу (корисної моделі);

– неможливість передання права на таке використання винаходу (корисної моделі), крім випадку, коли це право передається разом з тією частиною підприємства чи ділової практики, в якій здійснюється це використання (наприклад, відчуження майнового комплексу підприємства);

– використання (корисної моделі) дозволяється переважно для забезпечення потреб внутрішнього ринку;

– власника патенту слід проінформувати про прийняття рішення про надання такого дозволу на використання винаходу (корисної моделі) одразу, як це стане практично можливим;

– дозвіл на використання (корисної моделі) скасовується за умови, якщо перестають існувати обставини, через які його видано;

– власник патенту має право на отримання адекватної грошової компенсації (винагороди) відповідно до економічної цінності винаходу (корисної моделі).

Ці законодавчі зміни суттєво конкретизували один з видів примусових ліцензій (умови видачі, умови використання ліцензії, сплати винагороди тощо).

Також вказаний вище закон 2003 р. унормував примусове ліцензування використання секретного винаходу (корисної моделі) за умов, коли особа, що має дозвіл доступу до цього винаходу (корисної моделі) від Державного експерта, не може досягти із власником такого патенту згоди щодо видачі ліцензії. У такому разі підлягає застосуванню підхід, описаний вище (надання примусової ліцензії за рішенням КМУ).

У 2004 р. набули чинності ЦК України і ГК України, базові акти цивільного та господарського законодавства. Однак у цих кодексах не було згадки про випадки та умови примусового ліцензування винаходів, корисних моделей та промислових зразків.

Наступні і останні до сьогодні законодавчі зміни, які стосувалися примусового ліцензування винаходів і корисних моделей, були прийняті Законом № 1256-VI від 14.04.2009 р., яким було внесено зміни у ч. 3 ст. 30 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» в частині розширення чітко визначених законом підстав для прийняття рішення уряду про примусове ліцензування. Так, до поняття «інтереси суспільства» було додано складник «забезпечення оборони держави».

Варто зазначити, що ст. 30 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» називається «Примусове відчуження прав на винахід (корисну модель)». Поняття «відчуження» являє собою перехід права власності, а у вказаній статті перехід права власності не відбувається. У цій статті йдеться про певне обмеження прав на винахід (корисну модель). Тому вважаємо, що термін «відчуження» не є коректним у даному випадку і вищезазначений закон потребує внесення змін. Пропонуємо змінити назву ст. 30 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» і назвати – «Примусове обмеження прав на винахід (корисну модель)».

Окрім законів, звертаємо увагу і на підзаконні акти, які також є регуляторами досліджуваних відносин. Так, серед важливих чинних на сьогодні підзаконних актів відзначаємо Постанову КМУ від 14 січня 2004 р. № 8 «Про затвердження Порядку надання Кабінетом Міністрів України дозволу на використання запатентованого винаходу (корисної моделі) чи зареєстрованої топографії інтегральної мікросхеми». Ця Постанова КМУ скасувала два попередні регулятори даних правовідносин, а саме постанову КМУ від 29 липня 1994 р. № 516 «Про порядок надання дозволу на використання запатентованого винаходу (корисної моделі) чи запатентованого промислового зразка без згоди власника патенту, але з виплатою йому відповідної компенсації» та постанову КМУ від 6 квітня 1998 р. № 444 «Про Порядок надання Кабінетом Міністрів України дозволу на використання винаходу (корисної моделі), промислового зразка чи топографії інтегральної мікросхеми без згоди власника прав на них, але з виплатою йому відповідної компенсації».

Цей Порядок, затверджений вказаною вище Постановою від 14 січня 2004 р. № 8, визначає процедуру розгляду клопотання про надання Кабінетом Міністрів України дозволу на використання запатентованого винаходу (корисної моделі) чи зареєстрованої топографії інтегральної мікросхеми без згоди власника відповідного патенту (свідоцтва), але з виплатою йому компенсації [11]. Водночас дія вказаного Порядку не поширюється на процедуру надання КМУ дозволу на використання запатентованого винаходу (корисної моделі), що стосується лікарського засобу. Звертаємо увагу на існування спеціального правового регулювання у сфері примусового ліцензування винаходів та корисних моделей у сфері охорони здоров'я.

Зокрема, відповідно до ч. 14 ст. 9 Закону України «Про лікарські засоби» від 04.04.1996 р., з метою забезпечення здоров'я населення під час реєстрації лікарського засобу Кабінет Міністрів України відповідно до закону може дозволити використання запатентованого винаходу (корисної моделі), що стосується такого лікарського засобу, визначений ним особі без згоди власника патенту [12]. На виконання цієї норми КМУ було прийнято Постанову від 4 грудня 2013 р. № 877, якою було затверджено Порядок надання Кабінетом Міністрів України дозволу на використання запатентованого винаходу (корисної моделі), що стосується лікарського засобу [13]. Цей Порядок є спеціальним нормативно-правовим актом, що регулює відносини щодо надання примусових ліцензій на використання винаходів (корисних моделей) з метою забезпечення охорони здоров'я населення, у тому числі протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу та іншим соціально небезпечним хворобам. Сфера охорони здоров'я є єдиною сферою, яка має спеціальне правове регулювання щодо примусового ліцензування об'єктів патентного права. Водночас погоджуємося з позицією, яка висловлена у науковій літературі, що основним принципом патентного права у сфері обігу лікарських засобів є дотримання балансу приватних інтересів патентовласника та публічних інтересів держави у сфері охорони здоров'я [14, с. 19].

Для розвитку законодавства щодо примусового ліцензування винаходів та корисних моделей має також важливе значення і роз'яснення вищих судових інстанцій. Так, заслуговує на увагу Постанова Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності» від 17.10.2012 року [15]. У первісній редакції в ній не було згадки про жодні проблемні аспекти правозастосування щодо примусових ліцензій. Водночас змінами 2014 р. Постанову доповнено пунктом 83-1 [16], у якому вказано про базовий принцип, що забезпечує патентування винаходів. Зокрема, відповідно до цього принципу будь-яка особа, яка використовує запатентований винахід без дозволу власника патенту, здійснює протиправні дії (за виключенням випадків, прямо передбачених чинним законодавством).

При цьому, як наголошував Вищий господарський суд України у цій постанові, підходи до видачі примусових ліцензій можуть відрізнятися залежно від змісту національного законодавства, яке може передбачати видачу примусових ліцензій в будь-який час, коли виникає ситуація залежності, або може вимагати (як це передбачено частиною другою статті 30 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі»), щоб залежний патент був призначений для досягнення іншої мети, ніж домінуючий патент, або становив собою істотне технічне поліпшення порівняно з винаходом, заявленим у домінуючому патенті. Ця остання умова сприяє недопущенню зловживань заявників, які подають заявки на незначні винаходи з єдиною метою – мати право, завдяки примусовій ліцензії, використовувати важливий винахід. Це роз'яснення є важливим з точки зору правозастосування, оскільки у ньому наголошено на важливості недопущення зловживань щодо видачі примусових патентів для використання незначних винаходів.

Історія використання примусових ліцензій на об'єкти промислової власності з метою забезпечення інтересів суспільства та захисту здоров'я населення налічує багато років. Так, з 1941 р. до 1959 р. у Сполучених Штатах Америки було видано 107 примусових ліцензій [17]. З 1950 р. до 1972 р. у Великій Британії було заявлено 76 і видано 21 примусову ліцензію [18]. Новітня світова практика має також належну статистику. Станом на 1997 р. у Сполучених Штатах Америки було видано близько 1 500 примусових ліцензій. Примусові ліцензії протягом багатьох років видавалися урядами та судовими органами різних держав світу, зокрема, країнами Європейського Союзу, Північної та Південної Америки, Азії, Африки, що свідчить про неабияку необхідність інституту примусового ліцензування об'єктів промислової власності.

Ще одним ключовим моментом становлення та вдосконалення законодавства України про примусові ліцензії слід вважати прийняття Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Зокрема, ст. 212 Угоди передбачає охорону винаходів у галузі біотехнологій [19]. У ч. 11 цієї статті йдеться про обов'язкове перехресне ліцензування. Вказані положення повинні бути імplementовані в національне законодавство України, оскільки повага до прав інтелектуальної власності є умовою європейської інтеграції України.

Висновки. Необхідність примусового ліцензування зумовлена або суспільними потребами, або безпідставною відмовою правовласника надати дозвіл на таке використання певного об'єкту права промислової власності. Після здобуття Україною незалежності у 1991 р. розпочалося становлення національного законодавства у сфері інтелектуальної власності. У 1992 р. Указом Президента України було затверджено Тимчасове положення про правову охорону об'єктів промислової власності та раціоналізаторських пропозицій в Україні, яке містило елементи правового регулювання досліджуваних відносин.

У Законі України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» в редакції від 15.12.1993 р. також містилося не багато правових норм щодо примусового ліцензування. Зокрема, ст. 24 Закону («Примусове відчуження прав») містила норми, що визначали лише один випадок отримання ліцензії на використання винаходу в примусовому порядку.

У 2000 р. Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» було викладено у новій редакції, і правове регулювання примусового ліцензування було суттєво вдосконалено, оскільки на відміну від редакції закону 1993 р. було розширено підстави видачі примусових ліцензій.

Закон України № 850-IV від 22.05.2003 р. вніс кардинальні зміни до примусового ліцензування винаходів, корисних моделей з урахування публічних інтересів. Так, якщо до 2003 р. Уряд міг видавати такі примусові ліцензії з огляду на інтереси суспільства та за умови воєнного та надзвичайного стану без конкретизації цих інтересів, то законодавчі зміни 2003 р. конкретизували підстави та умови такого ліцензування.

Сьогодні єдиною сферою, яка має спеціальне правове регулювання щодо примусового ліцензування об'єктів патентного права, є сфера охорони здоров'я.

Література:

1. Яворська О.С., Мартин В.М., Тарасенко Л.Л. та ін. Інтелектуальне право України : підручник. Тернопіль : Підручники і посібники. 2016. 608 с.
2. Орлюк О.П., Андрощук Г.О., Бутнік-Сіверський О.Б. та ін. Право інтелектуальної власності : Академічний курс. Підруч. для студ. вищих навч. закладів. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 696 с.
3. Еннан Р.Є., Кулініч О.О., Мазуренко С.В. та ін. Право інтелектуальної власності : навчальний посібник. Київ : Алерта. 2016. 492 с.
4. Коссак В.М., Якубівський І.Є. Право інтелектуальної власності. Підручник. Київ : Істина. 2007. 208 с.
5. Про Тимчасове положення про правову охорону об'єктів промислової власності та раціоналізаторських пропозицій в Україні: Указ Президента України від 18.09.1992 р. № 479/92. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/92/conv> (дата звернення: 19.04.2019).
6. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 11.07.2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12/ed20000711/conv> (дата звернення: 19.04.2019).
7. Про винаходи в СРСР: Закон СРСР від 31.05.1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v2213400-91/conv> (дата звернення 19.04.2019).
8. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 19.04.2019).
9. Господарський процесуальний кодекс України в редакції Закону № 2147-VIII від 03.10.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/print> (дата звернення: 19.04.2019).
10. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15.04.1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018 (дата звернення: 19.04.2019).
11. Порядок надання Кабінетом Міністрів України дозволу на використання запатентованого винаходу (корисної моделі) чи зареєстрованої топографії інтегральної мікросхеми: затв. Постановою КМУ від 14.01.2004 р. № 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8-2004-%D0%BF> (дата звернення 19.04.2019).
12. Про лікарські засоби: Закон України від 04.04.1996 р. № 123/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/123/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 19.04.2019).
13. Порядок надання Кабінетом Міністрів України дозволу на використання запатентованого винаходу (корисної моделі), що стосується лікарського засобу: затв. Постановою КМУ від 04.12.2013 р. № 877. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2013-%D0%BF> (дата звернення: 19.04.2019).
14. Бааджи Н.П. Примусове ліцензування лікарських засобів в Україні: проблеми та перспективи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2014. Випуск 24. Том 2. С. 18–22.
15. Постанова Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності» від 17.10.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012600-12> (дата звернення: 19.04.2019).
16. Постанова Вищого господарського суду України № 6 від 10.07.2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012600-12> (дата звернення: 19.04.2019).
17. Finnegan, Marcus (1977). The folly of compulsory licensing. *Licensing Executive Society (LES)*, June, 128–147.
18. Goldstein, Sol (1977). A study of compulsory licensing. *Licensing Executive Society (LES)*, 122–125.
19. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 21.03.2014 р. URL: https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_011/print1484549121500660 (дата звернення 19.04.2019).

ABSTRACTS

SOCIOLOGY

Bahinskyi A. Modern socio-political conflicts in the structural dimension

The structure of socio-political conflicts has a multidisciplinary dimension. This touches the Ukrainian state, faced with the socio-political conflict and must develop and implement ways to overcome it. The conflict has many subjective dimensions, where each subject acts on the basis of its own social interests. At the same time, it follows from the writings of the classics that in order to overcome the conflict, institutional, rather than individual, efforts are required as social interests of the groups can be regulated at the societal level. Among the varieties of socio-political conflict, the most massive manifestation of violence is an armed conflict. The key political institution responsible for resolving the conflict remains the state. Strengthening non-state actors in the conflict is a characteristic feature of modern armed confrontation. Armed non-state actors use international politics to secure their social interests and positions. From the point of view of involving a variety of parties, not only the state, in conflict resolution, inclusive status as the broad participation of various social groups involved in the conflict in the negotiation process plays an important role in the negotiation strategy.

Key words: conflict, socio-political conflict, strategy, state, armed non-state actors, inclusion.

Dudaryov V., Popovych V. Social order as a tool to increase the social services efficiency provision on the regional level

The article considers the theoretical and practical aspects of the social order tool's implementation and realization in the social service system at the regional level. It has been proven that the basic conditions that will contribute to a positive social effect from the a social order introduction into the social service system are: the social order institutionalization, effective and coordinated information and communication interaction between the social order subjects, ensuring realization of the competitive system openness and availability principles in social order, the civil society's local institutions' development. Based on this, the main criteria of social order's social efficiency as a tool to improve the social services efficiency at the regional level are highlighted: 1) the social services accessibility criterion (the territoriality principle); 2) the social services quality criterion; 3) the transaction and minimize costs' criterion; 4) social justice criteria; 5) social responsibility criterion.

The main social order advantages in the social services field are: improving targeting, social services accessibility and recipients' coverage by them; social services' entities providing competitive selection, competition in the market is a powerful incentive to constantly improve the quality and services efficiency; budgetary social expenditures optimization, savings and involvement additional resources in the social sphere; ensuring in development procedures openness and targeted social programs' transparency implementation; countering corruption and protectionism; increasing the initiative level, activity and control by the public in the social sphere; increasing social security of the population, promoting social harmony; civil society development through its participation in the social ordering process and taking on social responsibility.

So, the following mechanisms can be distinguished in the social order as a tool to improve the social services efficiency: 1) engaging to management of social service institutions and directly to rendering social services at the level of territorial community by public organizations; 2) creating conditions for the competitive environment during the social competition; 3) optimization of the budgetary funds' use in the social services system.

The study's results prove that a social order introduction into the social services system at the regional level is based on the following provisions: first, a high awareness' level by social order entities of the need for interaction between the state, business and civil society in the process of modernizing the existing social services system; secondly, the social order in the social services system should be used by introducing social monitoring of the social services' quality and identifying the local communities' actual needs; thirdly, the main conditions that will contribute to a positive social effect from a social order introduction into the social service system are: the social order institutionalization, effective and

coordinated information and communication between the social order's subjects interaction, ensuring the implementation of the openness principles and the competitive social order system availability, a local civil society institutions' development.

Key words: social order, social service, social maintenance, social partnership, public organizations, territorial community, the social efficiency criteria.

Kazmirova O. Sociological research of credit behavior: problems and prospects

The proposed article clarifies the concepts of "credit" and "credit behavior". The factors determining credit behavior in a modern society are determined.

Key words: credit, financial behavior, credit behavior, credit relations, debt, trust.

Kutuev P., Makarenko D., Severynchyk O. Value transformations and prospects for civil society development in post-Maidan Ukraine

The article analyzes the dynamics of value transformations that have taken place in post-Maidan Ukraine in the context of the civil society evolution. The *problematique* or rather idealized image of a civil society has become a shibboleth of the post-Soviet social sciences. Civil society either is viewed as a sacral entity and an ultimate source of public good or is being reduced – in a conspiracy fashion – to a network of a foreign “agents of influence.” The preponderance of these mutually exclusive interpretations of a civil society makes a sober and realistic treatment of the phenomenon in question a rarity in social science discourse.

Most scholars agree that the civil society is a non-political entity which, at the same time, is highly relevant to political system and is a defining feature of modern democracy.

The article focuses on the impact of the Euromaidan movement as well as subsequent transformations in Ukraine since 2013 on the dynamics of Ukrainian populace values. The article examines how these values are compatible with and conducive to the development of civil society.

Drawing upon the data collected by the NAS Institute of Sociology we have grounds to claim that the personal significance of the following dimensions of the democratic development have grown: the ability to express oneself freely on the issues of politics without fearing / suffering repercussions; ability to criticize and influence decision making of authorities; participation in activities of political parties and NGOs, belief in a democracy as a prerequisite of human rights; belief in a democracy as a precondition of founding political parties and unions to protect citizens' rights and interests.

The civil society mobilization might become a factor in ameliorating the conflicts in Ukrainian society, peace building and promotions of the values of constitutional patriotism.

Key words: civil society, civic properties, state promoting development, mobilization, modern democracy, time, Ukraine.

POLITICAL SCIENCE

Venka-Viedienkina P. Methodological specifics of environmental policy analysis

Today's environmental policy is a complex phenomenon which not only operates on the level of environmental protection, but also has to take into account economic and societal factors. Such interdisciplinarity requires developed theoretical and methodological instruments. There is a variety of scientific papers in Ukraine and abroad which focus on the problems of environmental policy, though most of the researchers tend to use general methodology of social sciences, economics or law, while Ukrainian political science still stands aside.

The purpose of the article is to define a certain set of methods to be used for political analysis of environmental policy. Any public policy can be explored on different stages of its realisation: starting from

agenda setting and strategy formulation and ending with monitoring and evaluation. This article investigates the methodology for assessing policy efficiency on the stage of implementation and evaluation (results assessment). Comparative (cross-national) analysis is taken as a general scientific approach, since it gives an opportunity to narrow down the subject of a research and investigate similarities and differences of certain political phenomena. While exploring environmental policy as a process, it could be expedient to combine comparative approach with certain empirical methods, such as event analysis, case study and document analysis. Thus, event analysis could be of help if the aim of the research is to define the stages of policy development and institutionalisation, see the connections between certain events in the past and the present and assess policy efficiency in historical context. In turn, case study is a perfect method when it comes to investigation of particular subjects or layers of environmental policy. For example, both the Kyoto protocol and the Aarhus convention are remarkable international agreements (being the basis of current environmental policy), and could be used as indicators for policy efficiency. The investigation of those documents implementation can show what the problems of policy implementation are; what the system of relations between economy and ecology is in a given country; how well the environmental democracy is developed in the society; what the roles of civil society, the government and judicial system are in the environmental decision-making, etc.

Environmental policy has its own goals, and to define whether those are reached or not, the researcher might want to analyse policy results. If the welfare of people and the environment is the main purpose of environmental policy, then the parameters which define the condition of those should be explored. There are many different indicators which can be of use, several are considered in this article. Human Development Index (HDI) used by the UNDP is a complex indicator which includes economic, societal and health parameters. HDI is a mediated indicator, yet it shows what the population condition is in the country, and so whether the policy is effective or not. Environmental Performance Index is another relevant indicator which represents the general state of ecosystems and environment in a given country. Apart from the indexes mentioned, there is a set of indicators listed in the Strategy of National Environmental Policy of Ukraine (until the year 2030) which also might be used to assess the effectiveness of environmental policy implementation.

Key words: environmental policy, cross-national analysis, event analysis, case study, the Kyoto Protocol, the Aarhus Convention.

Klymanska L. Media designing of social problems in modern Ukraine

The aim of the article is to analyze the activity of the mass media as a subject of the social problem process in order to identify the peculiarities of the influencing practices of social problem designing in modern Ukraine on the example of the so-called "language problem". First of all, it is a practice that allows you to attract public attention to social problems. This form of media influence on the public is called **the practice of setting the agenda**. The potential of media influence through the practice of establishing an agenda involves the question of whether to be or not to be a social problem and reveals itself through a few moments: mass media become an important source of information about the existence of a social problem; the media declare the existence of the problem and impose the idea that something should be done with it; by filtering a large number of complex social circumstances, the media focus their attention on a few of them, thus creating an image of their "importance" and "priority" in reality.

The practice of priming transfers the emphasis from the very problem to those connotations that stand behind it. Thus, priming as a media practice of challenging complex social circumstances complements the previous practice of setting the agenda and solves the question of whether a social problem will exist or not in such a way that by its being to silence the existence of all other problems, namely: activates certain schemes for assessing the controversial issue; raises the media rank of a specific social problem; sets the standard for assessing the situation around complex social circumstances, in particular, the actions or inactions of politicians; transforms a concrete social problem into a criterion for measuring the effectiveness of the political actors' functioning.

Another form of media intervention in the process of social issues is **framing**. The main elements of the framing practice via the media are two points: narrowing of the problem field, which contributes to the greater probability that the public agenda will reflect the agenda of political elites; promotion of correct interpretations of social problems.

Key words: construction of a social problem, media practices, establishment of the agenda, priming, framing.

Magdych Yu. Nudge in the processes of political manipulation of social consciousness

With the activation of the electoral process in Ukraine, the problem of the use of manipulative technologies is actualized. At the same time, scientific results in the field of behavioral economics, social psychology and cognitive research contribute to the emergence of new methods that can be used not only in public administration programs, but also in manipulating political consciousness and behavior.

Psychological studies have revealed systematic cognitive mistakes in thinking, which limit the rationality of decision-making. In the process of seeking opportunities to influence the "alleged irrationality", the choice of both the buyer and the voter, there are new technologies. One of them is the so-called jerks or superstitions (from English nudge - a slight push). Examples of their application in marketing and public administration are described by the Nobel Prize winner, economist Richard Thaler and lawyer, professor Harvard Cass Sunstein in the work "Impulse. How to help people make the right choice. "Nudge-tech implies an impact on the behavior of the individual and a "soft" push to a certain decision in order to improve his life without restricting his freedom of choice.

The question arises about the use of naj-technologies in the processes of political manipulation. Pushing out is unnoticed, but rather an effective tool for influencing people's behavior, and therefore can become a means of political manipulation that is not controlled. R. Thaler and K. Sunstein believe that in this regard, state architects of choice in their influences may be more dangerous than commercial ones. For example, in order to manipulate consciousness, the so-called heuristics of accessibility are used.

To prevent the use of government interventions by incompetent governments, naj technologies should be open, public. The most fundamental point for R. Thaler and C. Sunstein is the preservation of freedom of choice. Thus, we deal with methods of pushing, which can be avoided by the refusal of participation. However, although in most cases, these receptions are not hidden, the effect of individual tacks is invisible. The public architects of choice will have both appropriate powers and tools for possible manipulative influence. This situation is dangerous in modern Ukrainian realities (especially when focusing on private agents of influence). Abuse of the architecture of choice and the use of naj-technologies poses a threat to such value as freedom of choice.

Key words: libertarian paternalism, architecture of choice, pushing, nudge, political manipulation, values.

Mainina M. Euroscepticism legitimation in the European Union as a modern trend

European Union was defined as an association of welfare and prosperity. It had to be an example of democracy, economical security and stability. States had to work for common good. These standards have changed with the expansion of the EU to the East. The EU has many obstacles that influence its development and raise a question of the expediency of the EU's further functioning in the existing format. There are a lot of problems without any instruments to solve in the EU. All these factors led to the emergence of the Euro-skepticism ideology.

The main aim of this article is to determine the reasons of the Eurosceptics popularity in the European Union. In addition, we need to analyze the perspectives of the Eurosceptics development in Europe and their ability to influence the EU's institutes and the global changes in the EU.

Euroscepticism continues to be actively discussed in a scientific and expert environment. This statement has a variety of meaning and senses. It can be rejection of any EU-program or initiative within the association.

So, Euroscepticism researching nowadays is a very actual question.

The EP elections will be like a cut in social mood in Europe. They can show us a real ideological portrait of the modern European agenda. Moreover, we should not exaggerate or underestimate the role of Eurosceptics. Eurosceptics can influence only some spheres We can conclude that the situation will not undergo radical changes. The main task for the EU leaders is to hear the Eurosceptics and to understand, that they try to attract the attention to the real problem.

Key words: Eurosceptics, Euroscepticism, European Union, European Parliament.

Petriaiev O. Migration challenges to common European identity: between myths and reality

The article discusses attempts to create European identity and the threats posed by Muslim migration from the Middle East and the African continent. The system of building national identity and ideological base for uniting people and creating a nation is analyzed. Article conducts comparative analysis of the construction of national identity in Europe, in different periods of history. The system of building national identity in Italy, Germany and the Soviet Union is analyzed. The article analyzes the current weakness of European identity, which is threatened by Muslim expansionism in Europe and European nationalism.

Key words: European Union, European identity, Muslim threat, migration, nationalism.

Radei A. Nations in the times of global transformations: challenges and prospects

The author analyses the process of emerging nations in the epoch of "modern" and of on-coming capitalism. An assertion is made that a nation is produce of purposeful labours by the nationally-oriented state. In the contemporary world, what with globalization, the national state's authority and its monopoly of government is notably diminishing which is a threat to the nation as a sociocultural phenomenon. The crisis of state brings the nation toward fragmentation into much simpler and more archaic forms of social existence which are based on ethnic and religious distinctions.

Key words: Nation, ethnic entity, legitimacy, national state.

Khar O. Process of politicization of international security intitutes: interaction of non-governmental organizations with governmental actors of the global system

In this article, the author investigates the politicization of international governmental organizations and their interaction with non-governmental actors in the global system. The first part briefly illustrates what contributed to the expansion of non-governmental organizations in the international arena. Today there are about 50 thousand international non-governmental organizations in the world, many of which have become world-wide. They have become an integral part of the international legal system and have been directly involved in global governance. Their number and degree of influence on world politics are constantly increasing, as the volume of their interaction with the states and other influential actors rises.

The second part of the article highlights examples of the interaction of non-governmental organizations with leading governmental institutions. Focussed on the Security Council, which, to a certain extent, has adapted its institutional structure and provided access to non-state actors, limited to informal consultations and the wide discretionary power of permanent members. The United Nations institutions are interested in developing relations with international non-governmental organizations, as the work of the specialized agencies of the UN is multifaceted in resolving many issues. They should reflect on the views of the general public and competent experts from different countries, which are presented by the NGO's. International non-governmental organizations also actively cooperate with other major intergovernmental organizations, such as the World Bank, the World Trade Organization, the International Monetary Fund, NATO, the OSCE, the European Union and many others.

In the final part of the article, the result of the institutionalization non-governmental organizations and politicization of governmental institutions is briefly expressed. The politicization is conceptualized extensively. It can range from public criticism to open resistance and can be stimulated both by actors of civil society and by states. The expansion of the scope and functioning of non-governmental organizations in the modern system of international relations have caused increasing scientific interest. Studies of the politicization of international governmental organizations and their interaction with non-governmental actors in the world system are topical issues that include theoretical and practical components.

Key words: politicization, UN Security Council, international non-governmental organizations, security, International Committee of the Red Cross, international law.

Shulika A. Basic forms of political protests of the precariat

The formation of the precariat based on new forms of power and exploitation, which have become central to the neo-liberal logic, according to which the organization of social and economic security requires instability as a way of life, undermining social justice and destroying the core of democracy itself. The unique political position of the precariat and the use of the precariat as a starting point for mobilization and collective alternative approaches.

Organized by a network of labor collectives, students, migrant groups and other numerous social, political, economic and cultural movements, heterogeneous precariat in many European cities seeks to organize disparate political groups precariat on the day of the First of May and not only. During these protests, demands are made for universal rights for workers, open migration policies, and common basic income. EuroMayDay has an international orientation from the very beginning, aiming to mark precariousness as a transnational problem.

On EuroMayday political performance and "carnival" methods of agitation (allegorical and symbolic posters, colorful actions, etc.) are used. The activists of this political movement understood this as a revival of the precariat May Day traditions and, therefore, as a break with the traditional representation of trade unions and social democratic promises that allowed instability and social insecurity to spread freely, reaching critical levels throughout Europe.

With the emergence of new forms of individualization and the closing of the potential for organization and collective struggle, traditional ways of uniting have become limited, and people have had to act outside the classical politics, trade Union representation and traditional notions of interest. No forms of lobbying or forms of representation for precarious groups. Thus, precast not only became a form of protest, but did just resistance to unstable conditions because they restrict collective solidarity and group views, and thus deny the democratic institutions.

Key words: precariat, precarious groups, political protest, political performance, EuroMayDay.

Yarmolenko V. Securitization of Xinjiang Turkic people issue in relations between China, Kazakhstan and Kyrgyzstan

The purpose of the article is the analysis of the process of Xinjiang Turkic people issue securitization in bilateral relations between China and Kazakhstan as well as China and Kyrgyzstan. In order to secure from the external inducing of potential destabilization in its North-West province Beijing seeks to exert political and economic influence over those two post-Soviet republics. Nur-Sultan and Bishkek avoid any criticizing of Chinese government "de-extremisation" policy in Xinjiang that is targeting ethnic minorities. Instead Kazakhstani and Kyrgyzstani officials opt to support Beijing antiterrorist measures, looking for sustaining benefits from economic cooperation with CPR.

Theoretical framework. The survey has been conducted within the asymmetric international relations conception, introduced by Brantly Womack. We argue that in such a state of bilateral relations the securitization process plays a specific role. It compels both actors to grow their political and security interdependence.

Methodology. It has been applied an approach that included matching of chronological sequence of the issue with the content analysis of main bilateral political acts adopted by China, Kazakhstan and Kyrgyzstan since 1991.

Practical implications. The article will be an endowment to the current discourse on international relations and security issues in Central Asia.

Key words: securitization, China, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Central Asia, Turkic peoples, Uyghurs, Kazakhs, Kyrgyzs.

Antoniuk O. Three-Component Test» on Assessing the Legality of Interference in the Right to Ownership

The author of the article has studied the criteria for the admissibility of state's interference in the right to ownership developed in the practice of the European Court of Human Rights.

The content of the «three-component test» on assessing the legality of interference in the right to ownership has singled out the following criteria: 1) the legality of interference; 2) legitimate purpose (justification of interference by general interest); 3) a fair balance between the interests for the protection of property rights and general interests (observance of the principle of proportionality between the used means and the persecuted purpose and avoiding the imposition of excessive burdens on the owner). Based on the analysis of the decisions of this court, the author has revealed the content of such conditions as the legality of interference in the right to ownership, the legitimacy of the purpose of such interference and a fair balance between the interests for the protection of property rights and general interests.

It has been established that these criteria should be assessed collectively, the discrepancy of interference with at least one of the specified criteria indicates on a violation of the right of ownership, even if such interference is complied with national legislation and / or the imposition of the compensation to the owner.

Special attention has been paid to the application of the principle of «proper governance» while assessing the proportionality of state interference in the property sphere of a purchaser of property in good faith. In case of the abolition of the erroneously established cause of the right to ownership for the property in accordance with this principle, the government may be obliged not only to promptly correct the mistakes made, but also to pay appropriate compensation to a purchaser of property in good faith, since the risk of a mistake of a state agency should be relied upon the state, and the errors can not be corrected at the expense of those persons they relate to.

Key words: right to ownership, three-component test, legitimate goal, legality, proper governance, proportionality of intervention, public interest.

Bahirov S. Drawbacks of the bill project about supplementing article 286 of the Criminal Code of Ukraine with the norm of exemption from criminal liability and the risks of its adoption

The article analyzes the quality of the bill number 10236 dated April 17, 2019, filed by the People's Deputy of Ukraine I. O. Lapin, which proposes to amend the Article 286 of the Criminal Code of Ukraine as regards liability for violations of traffic safety rules.

The attention is focused on a number of shortcomings and criminal-law risks that this bill contains. Such drawbacks are:

1. The logical inconsistency of the considerations of the initiators of the bill, which, criticizing the legal uncertainty of the norms of the Road Traffic Rules of Ukraine, suggest that amendments be made not to the relevant points of the Rules, but to the Criminal Code of Ukraine.

2. Failure to comply with the logical structure of the norms for exemption from criminal liability – exemption is not made dependent on the positive post-criminal behavior of the perpetrator.

3. Ignoring the theoretical developments of the criminal law doctrine, according to which the consequences of a traffic accident may be causally related to violations of traffic safety rules imposed by several participants in traffic.

4. Instead of reducing the amount of criminal liability (mitigation of responsibility) of a road accident participant who participated in the process of causing the consequences together with the others, it is unreasonable to propose complete and unconditional exemption from criminal liability.

In addition to the above, the bill contains the risks of unjustified avoidance of criminal responsibility by persons who, along with other traffic participants, violated the rules of road safety and allowed the onset of traffic accidents.

The research, carried out in this article, updates the problems of the quality of scientific support of the lawmaking process and the problem of criminal legal risks in law-making and law-enforcement activities, which have already been set in the domestic theory of criminal law.

Key words: road safety, violation of safety rules, traffic participant, exemption from criminal liability, causality, criminal-legal risk.

Burenko R. Comparative analysis of administrative justice in the states of the Transcaucasia – Azerbaijan, Georgia and Armenia

In a scientific article, the reader is invited to become familiar with the development of administrative justice in the Transcaucasian states: Azerbaijan, Georgia and Armenia.

The article describes the judicial system of Azerbaijan, Georgia, Armenia, the system of development of administrative justice and administrative courts, the competence of administrative courts in reviewing various categories of cases, the timing of appealing decisions of administrative bodies, their actions or inaction, as well as territorial jurisdiction.

The provisions of the Constitution of Azerbaijan, the Administrative Procedure Code of Azerbaijan, the Law of Azerbaijan on Courts and Judges, the Law of Azerbaijan on Administrative Procedure, the Constitution of Georgia, the Administrative Procedure Code of Georgia, the General Administrative Code of Georgia, the Organic Law of Georgia on General Courts as well as the Constitution of Armenia, the Judicial Code of Armenia, the Code of Administrative Procedure of Armenia, the Law of Armenia "On the Principles of Administration and administrative proceedings."

The problems of different approaches in the legislation of Azerbaijan, Georgia and Armenia in the development of administrative justice are studied.

In the final part of the article, the author draws conclusions about the uneven development of administrative justice in the Transcaucasian states. On the greatest development of administrative justice in Armenia, since in this country there is a separate branch of the judicial system - administrative courts. The author draws attention to the fact that in all three states Administrative Procedure Codes have been adopted and put into effect, which completely determine the order of administrative proceedings in Azerbaijan, Georgia and Armenia.

Key words: Azerbaijan, Georgia, Armenia, Constitution, Administrative Courts, Administrative Justice, Administrative Complaint, Administrative Procedure Code of Azerbaijan, Administrative Procedure Code of Georgia, General Administrative Code of Georgia, Code of Administrative Justice of Armenia.

Guivan P. Legal regulation of statute of limitations on individual requirements

Redemption of claims after a long period of non-realization is expedient from the point of view of the logic of building property relations. However, the law regulates only general situations in their legal mediation. It does not always regulate in detail all specific legal relations arising in society in the exercise of the protective right of the carrier of the violated material right to his judicial protection, through the use of state coercion. Therefore, the redemption of individual claims is regulated at the level of exceptions to the general rules established by law, established judicial practice, which, in turn, are based on doctrinal developments carried out by scientists in this field. The study of these relevant issues is devoted to this work.

The beginning of the statute of limitations is related to the moment of the offense. According to Ukrainian legislation, there are moments when the right of a person has been violated, and when the bearer of a subjective right has learned about it. Therefore, the establishment of the initial period of limitation is essential in the consideration of cases by jurisdictional bodies. The paper analyzes the typical errors of the court when calculating the limitation of actions, when it starts from a certain legal fact, which in its essence does not give rise to the right to claim, since it does not violate a subjective right. Under such circumstances, an unjustified omission of an authorized time set by a statutory period for filing a claim may occur, which, of course, deprives him of the possibility of enforcing his protective right in court.

Issues concerning the grounds and procedure for repaying the lender's claims for additional obligations are investigated. For this, a doctrinal interpretation of the essence of the phenomenon of additional requirements has been made. It has been established that regressive claims cannot be qualified as additional, it is an independent right of a person who arises from the duty performed by her, the very appearance

of which was caused by inappropriate actions of another subject. In view of the above, a fairly broad judicial discretion in determining certain claims as additional and applying to them the consequences established by Art. 266 GКУ, should be considered wrong.

For legitimate reasons, the limitation of actions passed must be restored by the law enforcement body. The work clarified the issue of restoring the statute of limitations on additional requirements in the case of restoring limitation on the basic requirements. Restoration of prescription on additional claims does not occur automatically after the restoration of the prescriptive period of time on the basic requirement, but only after the court has taken an appropriate decision regarding this particular period of prescription. If an important circumstance influenced in general the possibility of the creditor to go to court, then it is quite true that the restoration of the statute of limitations on basic requirements means the same consequences for additional ones.

Separately analyzed issues on the regulation of repayment of general requirements. They arise from obligations in which several persons act on the side of the debtor. Such obligations may be partial or joint. The legal nature and features of mediation of each of the specified types of relations are studied. The problems of termination of limitation in the presence of specific circumstances of an objective and subjective nature are considered.

Key words: cessation of limitation, additional requirements, joint requirements.

Kots D. Theoretical and legal basis of information with limited access

The rapid development of the modern information space determines the necessity of creating the legal basis for state information policy. Actual threats to information security require the identification of innovative approaches to the formation of a system of information security and development of information space.

The need for reforming the system of protection of information with limited access raises the inevitability of the newest understanding of the concept of "information with limited access" at the level of legislation, at the level of research of scientists.

The purpose of this publication is to analyze the theoretical and legal foundations of restricted access information for understanding the concept of "information with limited access" and to identify gaps in legislation on the legal definition of information with limited access.

The article analyzes the normative and doctrinal definition of the concept of information, access to which is limited in accordance with the law.

The author studies the legislative understanding of each component of information with limited access: confidential, secret and service information. Also, their main features are determined.

In addition, author's understanding and author's definition of the concept of information with limited access is given. Information with limited access is understood by the author as information and / or data stored on tangible media, displayed electronically, which is legally owned by an individual, legal entity or state and is classified as secret, service or confidential in the manner prescribed by law.

The author concludes that the issue of improving the legal regulation of social relations arising from the restriction of access to information is relevant. This is due to specific gaps in the norms of national law. Legislative definitions of constituent information with limited access leave a lot of controversy. Therefore, the author believes that a promising direction of study is the certainty of the grounds and ways of limiting access to information.

Key words: information with limited access, confidential information, secret information, protection of information, theoretical and legal basis.

Pifko O. The peculiarities of the legislative regulation of the criteria for representativeness of trade unions in Ukraine and some EU member countries

The article is a comparative study of the legislative regulation for the criteria of the representativeness of trade unions in Ukraine and some EU member countries. It explores the peculiarities of the establishment of the criteria for the representativeness of trade unions in the legislation in Ukraine, Poland, Latvia, Bulgaria, Slovakia and Slovenia. It studies home scholars' approaches to the criteria for the representativeness of trade unions that are established by the Law of Ukraine "On Social Dialogue in Ukraine".

The author takes the position according to which the establishment of the criteria for the representativeness of trade unions in the legislation of Ukraine does not contradict the provisions of the international regulations, the International Labour Organization's conventions in particular.

According to the findings of the comparative study, there are no consistent approaches to the regulation of the fundamentals of trade union representativeness in the national legislation of the EU member countries. Moreover, there are considerable differences between some aspects concerning the criteria for the representativeness of trade unions. The most widespread criteria for the representativeness of trade unions are the availability of the minimum number of members required for a representative trade union established by the law as well as the existence of its representations in the proper number of administrative territorial units. However, many countries establish additional criteria for the representativeness, in particular, the requirements for financing sources of trade unions, for the minimum period of trade union functioning in the status of a legal organization, etc. Also, some EU member countries differ considerably in the legal regulation of the procedure for the confirmation of the representativeness of trade unions and a system of bodies involved in this confirmation procedure. The findings of the comparative study of the legislation of some EU member countries gives grounds for stating that a number of EU member countries have stricter legislative requirements for such criteria than in Ukraine.

Key words: trade unions, trade union status, activities of trade unions, freedom of trade unions, representativeness, social dialogue.

Khavruk V. Qualitative indicators of crime in Ukraine: a comparative analysis for 2017–2018

Analysis of crime can be carried out on the basis of such qualitative indicators as: structure, nature and geography of crime. At the same time, the structure of criminality is a complex qualitative indicator, which includes three groups of indicators that characterize the criminal law, socio-demographic and criminological structures. The nature of crime and the geography of crime can act as separate quality indicators, and can be included in the structure – the first in criminal law, the second in criminological.

Criminal law, socio-demographic and criminological structures are complex qualitative indicators of crime, which in turn contain a specific set of indicators, each of which is defined as the proportion (share) of a particular group or type of crime in relation to their total number, that is, percentage of total crime.

The article analyzes qualitative indicators of crime included in criminal law, socio-demographic and criminological structures using statistical information about the state of crime and the results of prosecution and investigation activities for 2017–2018, which is represented by the Prosecutor General's Office of Ukraine.

Based on the analysis of the criminal law structure of crime, it was found that in Ukraine: the number of minor crimes averages $\approx 21\%$, moderately $\approx 40\%$, grave crimes $\approx 15\%$, particularly serious crimes $\approx 5\%$, while there was a tendency to insignificant increase in 2018 in the proportion of crimes of small and medium gravity and a decrease in the proportion of serious crimes (from $37,8\%$ to $34,48\%$); by focus, crimes against property are dominated by $62\text{--}64\%$, there is a tendency to increase the proportion of crimes against human life and health from 7% in 2017 to 8% in 2018; in 2018, there was an increase in crimes: in the sphere of protecting state secrets, inviolability of state borders, ensuring conscription and mobilization by $61,55\%$, against production safety by $39,49\%$, against the fundamentals of national security by $31,69\%$, against electoral, labor and other personal rights and freedoms of a person and a citizen by $25,72\%$, against justice by $10,77\%$; guilty crimes predominate; by the dominant motivational orientation, self-serving crimes prevail (over 62%), 50% of them are thefts, and violent crimes constitute $\approx 7\%$.

Based on the analysis of the socio-demographic structure of crime, it was found out that in Ukraine: among those who committed criminal offenses, men predominate ($\approx 88\%$), women make up $\approx 12\%$; total crimes committed by persons aged $18\text{--}28$ years ($28,86\text{--}30,51\%$), $29\text{--}39$ years ($37,51\text{--}38,09\%$), $40\text{--}54$ years ($22,05\text{--}23,08\%$); $\approx 63\%$ of crimes are committed by persons with complete general secondary and basic general secondary education, $\approx 9\%$ of crimes are committed by persons with complete higher and basic higher education; up to 70% of crimes are committed by able-bodied persons who do not work and do not study; in 2018 as compared with 2017, the number of crimes committed by deputies of village, town, city and district councils sharply increased (an increase of $430,15\%$).

An analysis of the criminological structure of crime made it possible to find out that: the largest shares are crimes in the sphere of: state administration and defense, compulsory social insurance ($17,63\text{--}20,76\%$); wholesale and retail trade, repair of motor vehicles and motorcycles ($15,14\text{--}18,83\%$); information and telecommunications ($\approx 10\%$); in 2018 compared with 2017 there was an increase in crimes in the following areas: transport, warehousing, postal and courier activities by $42,57\%$; wholesale and retail

trade; repair of motor vehicles and motorcycles by 37.8%; law, accounting, architecture and engineering, technical testing and research at 33%; administrative and support services at 28,75%; in general, there was an increase in crimes by type of economic activity by 10,78%; crime geography in Ukraine for 2017–2018 shows that high shares of crime were observed in Kyiv (average share 13%), Dnipropetrovsk ($\approx 9\%$), Kharkiv (average share $\approx 7\%$), Odessa (average share $\approx 6,5\%$), Zaporizhia (average share $\approx 6\%$), Lviv (average share $\approx 5\%$), Donetsk (average share $\approx 5\%$), Kyiv (average share $\approx 4,5\%$) oblasts, their total percentage is more than half of all crimes recorded in Ukraine ($\approx 56\%$); low crime rates were observed in Ternopil (average share $\approx 1,7\%$), Chernivtsi (average share $\approx 1,7\%$), Ivano-Frankivsk (average share $\approx 1,5\%$) oblasts, their total average crime rate was $\approx 4,9\%$, in the remaining 14 oblasts of Ukraine the percentage of crimes was within 2,1–3,4% (2017) and 1,9–3,9% (2018) by type of settlement in Ukraine 78% of crimes are committed in cities, $\approx 19\%$ in rural areas; in terms of the personality of a criminal in Ukraine, the proportion of juveniles in crimes is 3–4%, a rather high proportion of persons who have previously committed crimes (31,65–33,04%) and in 2018 compared to 2017 there was an increase of 3,6% of persons previously convicted of committing crimes in the commission of «new» crimes.

Based on a comparative analysis from 2017–2018. using quality indicators, it can be concluded that in 2018 there was a tendency to increase violence (beatings and torture increased by 62%, premeditated murders increased by 8%); in connection with the processes of reforming local self-government (unification of territorial communities), the proportion of crimes committed by deputies of village, town, city and district councils has increased.

Key words: geography, crime, criminal offense, structure, character, qualitative indicator.

Yurkiv R. Development of legislation of Ukraine on compulsory licenses for inventions (useful models)

The article is devoted to theoretical positions about the formation and development of the institute of compulsory licenses for an invention (utility model). The analysis of legislation on the regulation of these relations was done. The theoretical positions on the subject of research are analyzed. It was established that the national legislation on compulsory licenses began to be formed in 1992, but its most significant development occurred in 2000–2003, when several types of compulsory licenses were imposed in the law, which have been applied to the present time.

Compulsory licensing is conditioned either by public needs or by the groundless refusal of the right holder to authorize such use of a particular object of industrial property rights. After Ukraine gained independence in 1991 the formation of national legislation in the field of intellectual property began. In 1992 the Presidential Decree approved the Provisional Regulations on the Legal Protection of Industrial Property Objects and Innovative Proposals in Ukraine, which contained a minor legal regulation of the investigated relations. In the Law of Ukraine "On Protection of Rights to Inventions and Utility Models" in the wording of 15.12.1993, too, there were not many legal norms on compulsory licensing. In particular, Art. 24 of the Law ("Forced alienation of rights") contained norms that determined only one case of obtaining a license for the use of the invention in a compulsory manner.

In 2000, the Law of Ukraine "On the Protection of Rights to Inventions and Utility Models" was set forth in a new version, and the legal regulation of compulsory licensing was substantially improved, as unlike the version of the 1993 law, the grounds for issuing compulsory licenses were expanded.

The Law of Ukraine No. 850-IV of May 22, 2003 introduced radical changes to the compulsory licensing of inventions, utility models taking into account public interests. So, if before 2003 the Government could issue such compulsory licenses based on the interests of the society and subject to military and emergency state without specifying these interests, in the 2003 one was changed the grounds and conditions for such licensing.

As of today, the only area with special legal regulation regarding compulsory licensing of patent law objects is the sphere of health protection.

Key words: intellectual property, license, invention, utility model, use, government.

Збірник наукових праць

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

**№ 2 (42)
2019**

Коректура • *В.О. Бабич*

Комп'ютерна верстка • *О.С. Данильченко*

Підписано до друку 20.03.2019 р. Формат 60х84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 17,44. Тираж 150. Замовлення № 0919/180.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.